

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Αρχαιολογία και Ιστορία του
Αρχαίου Κόσμου: από την Απώτατη Προϊστορία έως την Ύστερη
Αρχαιότητα»

Ειδίκευση: Προϊστορική Αρχαιολογία

*«Μηχανισμοί κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής κατά
τη μετάβαση στη Μετανακτορική περίοδο: η περίπτωση
του ταφικού πεδίου στην περιοχή της Κνωσού»*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ελένη Π. Γουργουλέτη

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Επιβλέπων:

Γιώργος Βαβουρανάκης, Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Μέλος:

Γιάννης Παπαδάτος, Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Μέλος:

Βασίλης Πετράκης, Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας,
ΕΚΠΑ

Αθήνα 2024

«Ελευθερία είναι η δυνατότητα της απομόνωσης [...]. Αν σου είναι αδύνατο να ζήσεις μόνος, έχεις γεννηθεί σκλάβος [...]. Ο θάνατος είναι μια απελευθέρωση γιατί πεθαίνω σημαίνει παύω να έχω ανάγκη τους άλλους [...]. Γι' αυτό κι ο θάνατος εξευγενίζει και ντύνει με άγνωστα στολίδια αυτό το έρημο, παράλογο κορμί. Είναι πλέον απελεύθερος κι ας μην το θέλει. Δεν είναι πια σκλάβος, κι ας κλαίει την απώλεια της σκλαβιάς του.»

Φ. Πεσσόα, *Το Βιβλίο της Ανησυχίας* (69)

Περιεχόμενα	
Ευχαριστίες	5
Περίληψη.....	6
English Summary	7
Χρονολογικός Πίνακας.....	8
Συντομογραφίες.....	9
1. Εισαγωγή.....	11
1.1. Το ιστορικό της μετάβασης στην Μετανακτορική περίοδο	11
1.2. Παλαιά και νέα ερωτήματα της έρευνας στο ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ ταφικό πεδίο της Κνωσού.....	14
1.3. Ο σκοπός και η δομή της εργασίας	15
2. Ταφικές πρακτικές επένδυσης στο ταφικό πεδίο της Κνωσού	17
2.1. Εισαγωγή - Το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου.....	17
2.2. Τελική Ανακτορική.....	20
2.2.1. ΥΜ ΙΙ: πειραματισμοί στην ταφική επένδυση.....	20
2.2.2. ΥΜ ΙΙΑΙ: τυποποίηση στην ταφική επένδυση	28
2.3. Συμπεράσματα	31
3. Το ζήτημα της «μινωικής» και «μυκηναϊκής» ταυτότητας στην Τελική Ανακτορική Κνωσό.....	33
3.1. Εισαγωγή.....	33
3.2. Η σχέση μεταξύ «μινωικού» και «μυκηναϊκού» πολιτισμού στο α΄ μισό του 20 ^{ου} αιώνα – το μοντέλο του «εκμινωισμού» της ηπειρωτικής Ελλάδας	34
3.3. Η σχέση μεταξύ «μινωικού» και «μυκηναϊκού» πολιτισμού στο β΄ μισό του 20 ^{ου} αιώνα– το μοντέλο του «εκμυκηναϊσμού» της Κνωσού	36
3.4. Πέρα από τον «εκμυκηναϊσμό» της Κνωσού – αναθεωρώντας τη μινωική και μυκηναϊκή ταυτότητα	44
3.5. Μινωίτες ή Μυκηναίοι στην ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ Κνωσό – αναδιατυπώνοντας το παλαιό ερώτημα.....	48
3.6.Συμπεράσματα	55
4. Κριτική του παλαιού ερωτήματος - «Τι σε μέλλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»	57
4.1.Εισαγωγή.....	57
4.2. Η επιρροή της μεθοδολογίας στην ερμηνεία: τυπολογία και σχετική χρονολόγηση	57
4.3. Η ερμηνευτική διάσταση του διαχωρισμού «Μινωίτης» ή «Μυκηναίος»	58
4.4. Ερωτήματα για αρχαιολογικά σύνολα με ανάμεικτα πολιτισμικά χαρακτηριστικά	63

5. Θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής	66
5.1. Εισαγωγή.....	66
5.2. Επανεξετάζοντας την κοινωνική αλλαγή: δομοποίηση και συναρμογή.....	66
5.3. Επανεξετάζοντας την πολιτισμική αλλαγή: υβριδισμός και συνύφανση	70
5.4. Η ταφική τελετουργία ως μηχανισμός φυσικοποίησης της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής	76
5.5. Συμπεράσματα	80
6. Υβριδισμός και ταφική τελετουργία στην YM II-IIIΑ1 Κνωσό.....	82
6.1. Εισαγωγή.....	82
6.2. Το YM II ταφικό πεδίο: υβριδισμός και απεδαφικοποίηση	83
<i>6.2.1. Διαφορετικές δυναμικές στην εξάπλωση των ταφικών μνημείων στο τοπίο</i>	<i>84</i>
<i>6.2.2. Η υβριδική αρχιτεκτονική των YM II τάφων.....</i>	<i>86</i>
<i>6.2.3. Οι συνυφάνσεις των YM II κτερισμάτων</i>	<i>90</i>
6.2.4. Ο YM II ταφικός υβριδισμός και η δυνητικοποίηση της κνωσιακής κοινωνίας.....	92
6.3. Το YM IIIΑ1 ταφικό πεδίο: κωδικοποίηση και εδαφικοποίηση	97
<i>6.3.1. Τυποποίηση και παγίωση στην επένδυση στο ταφικό πεδίο</i>	<i>97</i>
<i>6.3.2. Οι συνυφάνσεις των YM IIIΑ1 κτερισμάτων</i>	<i>99</i>
<i>6.3.3. Η ανακατεύθυνση της επένδυσης στο ταφικό πεδίο και οι «ταφές ως πολεμιστές»...</i>	<i>101</i>
<i>6.3.4. Η YM IIIΑ1 ταφική κωδικοποίηση και η αποδυνητικοποίηση της κνωσιακής κοινωνίας.....</i>	<i>104</i>
6.4. YM II-IIIΑ1 ταφική τελετουργία, υβριδισμός και κοινωνική οργάνωση	106
7. Συμπεράσματα: προς ένα νέο αφήγημα για την YM II-IIIΑ1 Κνωσό	109
Βιβλιογραφία.....	113
Εικόνες.....	126

Ευχαριστίες

Η εργασία αυτή, δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί *in vacuum*, χωρίς την έμπρακτη υποστήριξη της οικογένειάς μου, των φίλων και συναδέλφων που μοιράστηκαν εξίσου την αγωνία και τον ενθουσιασμό μου, συμπορευόμενοι από την αρχή μέχρι το τέλος. Για τη στάση τους αυτή, είμαι ευγνώμων. Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά τα μέλη της επιτροπής, τον καθηγητή προϊστορικής αρχαιολογίας Γιάννη Παπαδάτο και τον επίκουρο καθηγητή προϊστορικής αρχαιολογίας Βασίλη Πετράκη. Ιδιαίτερα όμως ευχαριστώ τον επόπτη μου, καθηγητή προϊστορικής αρχαιολογίας Γιώργο Βαβουρανάκη, στην ανεξάντλητη ενθάρρυνση και καθοδήγηση του οποίου οφείλω πολλά.

Περίληψη

Η μετάβαση στην Μετανακτορική περίοδο στην Κρήτη, χαρακτηρίζεται από διαδοχικά επεισόδια καταστροφών, πληθυσμιακών μεταβολών καθώς και, νεωτερισμών αλλά και πειραματισμών στον υλικό πολιτισμό σε όλο το νησί και σε συνδυασμό με τα αυξανόμενα τεκμήρια Γραμμικής Β, έχουν παραδοσιακά θεωρηθεί ενδείξεις της εδραίωσης μιας νέας τάξης πραγμάτων. Το μόνο ανάκτορο που επιβιώνει και μετά την ΥΜ ΙΒ είναι εκείνο της Κνωσού, αν και όχι χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παρελθόν. Για το λόγο αυτό, το ερώτημα της μινωικής ή μυκηναϊκής καταγωγής των ατόμων που χρησιμοποιούν το ανάκτορο στην τελευταία φάση του και κατ' επέκταση θάβονται γύρω από αυτό, βρέθηκε από νωρίς στο επίκεντρο και εξακολουθεί να διχάζει τους αρχαιολόγους μέχρι και σήμερα.

Μολονότι η σύγχρονη έρευνα τείνει να μην ταυτίζει τις πολιτισμικές αλλαγές με πληθυσμιακές, το ταφικό πεδίο της Κνωσού και ειδικότερα οι αλλαγές που αναγνωρίζονται κατά την ΥΜ ΙΙ–ΙΙΙΑ μετάβαση, έχουν χρησιμοποιηθεί συστηματικά υπέρ είτε της ασυνέχειας είτε της συνέχειας με το παρελθόν, αναζωπυρώνοντας το παραπάνω ερώτημα. Παρ' όλα αυτά, η παραδοσιακή προσέγγιση των αλλαγών ενέχει ερμηνευτικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς, εφόσον παραγνωρίζει το γεγονός πως οι όροι «Μινωίτες» και «Μυκηναίοι» συνιστούν σύγχρονες συμβάσεις που δεν αντανakλώνται στις ταφές και πως η άκριτη αναπαραγωγή τους οδηγεί την έρευνα μάλλον σε αδιέξοδο.

Έτσι, αναδεικνύεται η ανάγκη αναζήτησης εναλλακτικής που θα μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά τη δυναμική διαδικασία της αλλαγής, των παραμέτρων και συνθηκών που επέτρεψαν αφενός την εμφάνισή της και αφετέρου την ενσωμάτωσή της στο ΥΜ ΙΙ–ΙΙΙΑ *modus vivendi* της Κνωσού. Για το σκοπό αυτό, η παρούσα εργασία θα μεταφέρει το επίκεντρο στην ταφική τελετουργία καθαυτή, υιοθετώντας θεωρητικές προσεγγίσεις που προωθούν τον κομβικό της ρόλο σε ένα περισσότερο ρευστό και αμοιβαία επιδραστικό μοντέλο κοινωνικής (ανά-)παραγωγής.

English Summary

The transition towards the Final-Palatial period in Crete, is characterized by successive episodes of destructions, demographic shifts as well as innovations and experimentations on the material culture across the island. Combined with the increasing evidence for the use of Linear B script, they have been all considered indications for the establishment of a new status quo. The only palace surviving after the LM IB period, is the palace of Knossos, although not without changes from the past. This is why, the question of the “Minoan” or “Mycenaean” origin of the group(s), who occupied the palace in its last phase and were buried around it, has always divided archaeologists.

Although recent research tends to not equate population with cultural changes, the funerary field of Knossos and especially the changes during the LM II–IIIA transition have been systematically employed to argue either for continuity with the past or for discontinuity. This, has kept reigniting the aforementioned question. There is no denying that the funerary field of Knossos was indeed transformed. However, the traditional approaches on change entail interpretive and methodological constraints, since they underestimate the fact that both the terms “Minoan” and “Mycenaean” are modern conventions that are not directly reflected on burials and that their uncritical reproduction leads research to a dead-end.

An alternative approach is therefore necessary, in order to understand the dynamic process of change, the factors and conditions that encouraged its emergence and its incorporation to the final palatial *modus vivendi* of Knossos. For this purpose, this dissertation proposes a shift to the funerary ritual itself, stemming from theoretical approaches promoting its crucial role in a more fluid and mutually (re-)constructive model of social reproduction.

Χρονολογικός Πίνακας

Προανακτορική Περίοδος

ΠΜΙ: 3000 π.Χ. – 2650 π.Χ.

ΠΜΙΑ: 2650 π.Χ. – 2450 π.Χ.

ΠΜΙΒ: 2450 π.Χ. – 2200 π.Χ.

ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙΑ: 2200 π.Χ. – 1950 π.Χ.

Παλαιοανακτορική Περίοδος

ΜΜΙΒ-ΙΑ: 1950 π.Χ. – 1850 π.Χ.

ΜΜΙΒ-ΜΜΙΙΙ: 1850 π.Χ. – 1675 π.Χ.

Νεοανακτορική Περίοδος

ΥΜ ΙΑ: 1675-1580 π.Χ.

ΥΜ ΙΒ: 1580-1490 π.Χ.

Τελική Ανακτορική Περίοδος

ΥΜ ΙΙ: 1490-1430 π.Χ.

ΥΜ ΙΙΑ1: 1430-1370 π.Χ.

ΥΜ ΙΙΑ2: 1370-1320 π.Χ.

Μετανακτορική Περίοδος

ΥΜ ΙΙΒ: 1320-1200 π.Χ.

ΥΜ ΙΙΙ Γ: 1200-1100 π.Χ.

Συντομογραφίες

Περιοδικά

ARC: Archaeological Review from Cambridge

AJA: American Journal of Archaeology

AURA: Athens University Review of Archaeology

BAR: British Archaeological Reports

BCH: Bulletin de correspondance hellénique

BSA: British School at Athens

CAJ: Cambridge Archaeological Journal

JAR: Journal of Archaeological Research

JAS: Journal of Archaeological Science

JEMAHS: Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies

JHS: Journal of Hellenic Studies

OJA: Oxford Journal of Archaeology

UCLA: University of California at Los Angeles, Institute of Archaeology

SMEA: Studi micenei ed egeo-anatolici

Χρονολογικές Φάσεις

ΠΜ: Πρωτομινωικός

ΜΜ: Μεσομινωικός

ΥΜ: Υστερομινωικός

ΠΕ: Πρωτοελλαδικός

ΜΕ: Μεσοελλαδικός

ΥΕ: Υστεροελλαδικός

ΥΕΧ: Ύστερη Εποχή Χαλκού

1. Εισαγωγή

“Large crisis affects all individuals at the same time, but recovery is not egalitarian”¹

1.1. Το ιστορικό της μετάβασης στην Μετανακτορική περίοδο

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία πραγματεύεται το ζήτημα του εκμυκηναϊσμού της Κνωσού κατά τη λεγόμενη Τελική Ανακτορική περίοδο, το ζήτημα δηλαδή της εμφάνισης στοιχείων μυκηναϊκού χαρακτήρα στον υλικό πολιτισμό και ειδικότερα στα ταφικά σύνολα της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 περιόδου. Η περίοδος αυτή, ανήκει στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η οποία στην Κρήτη ορίζεται συνήθως βάσει καταστροφών, αρχίζοντας με την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης (ΥΜ ΙΑ) και τις αλληπάλληλες καταστροφές που σάρωσαν το νησί (ΥΜ ΙΒ). Μόνο το ανάκτορο της Κνωσού επιβίωσε μέχρι τη δική του πτώση (ΥΜ ΙΙΑ2/ πρώιμη ΙΙΒ). Μολονότι δεν υπάρχει συμφωνία ως προς τη συγχρονία, την ένταση και τη συμβολή των παραπάνω γεγονότων στη μετάβαση της Κρήτης από τη Νεοανακτορική στη Μετανακτορική περίοδο και στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της περιόδου, αξίζει να παρουσιαστούν συνοπτικά έτσι ώστε να σκιαγραφηθεί το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό της πλαίσιο (Εικ.1).

Σε μια πρόσφατη ανασύνθεση της σειράς των γεγονότων², υποστηρίζεται πως ένας ισχυρός σεισμός είχε προηγηθεί της έκρηξης της Σαντορίνης στην ΥΜ ΙΑ, την οποία ακολούθησαν παλιρροιακά κύματα και τέφρα που φαίνεται να έπληξαν εντονότερα το βόρειο και κυρίως το ανατολικό τμήμα της Κρήτης³. Ο αντίκτυπος θα ήταν αναμφίβολα πρωτόγνωρος ιδιαίτερα σε σχέση με κομβικούς πόρους όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία, η ύδρευση, οι εγκαταστάσεις και οι υποδομές⁴, καθιστώντας κατ' επέκταση και τη διαχείρισή του μια σημαντική πρόκληση.

Ωστόσο, την αμέσως επόμενη περίοδο, λαμβάνουν χώρα μια σειρά από μεγάλα κατασκευαστικά έργα. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται τα νέα ανάκτορα της Φαιστού και της Κάτω Ζάκρου, νέα εντυπωσιακά κτίρια στα Γουρνιά, το Μόχλο και το

¹ Driessen και Macdonald 1997, 112

² Driessen και Letesson 2023, 1-60.

³ Driessen και Letesson 2023, 27-29. Driessen και Macdonald 1997, 105-106.

⁴ Ο.π., 27.

Παλαίκαστρο, τη δημιουργία συστημάτων φραγμάτων στις Χοιρόμανδρες και την Ψείρα, την ανέγερση νέων αγρεπαύλεων που σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες θέσεις στους ορεινούς όγκους του νησιού, επέτρεπαν αυστηρότερη επίβλεψη και έλεγχο της επικράτειάς τους σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης YM IB⁵.

Τα ισχυρότερα επεισόδια καταστροφών -κυρίως από φωτιά⁶- και εγκαταλείψεων σημειώνονται μόλις προς ή στο τέλος της YM IB, καλύπτοντας ολόκληρο το νησί και αφήνοντας τελικά όλα τα ανάκτορα, με εξαίρεση εκείνο της Κνωσού ερειπωμένα⁷. Λαμβάνοντας υπόψη την πρόταση πως οι YM IB ορίζοντες καταστροφής στην ανατολική Κρήτη είναι στην πραγματικότητα πιο ύστεροι από εκείνους άλλων τμημάτων του νησιού, αφού συντελούνται όταν YM II κεραμική ήδη χρησιμοποιείται στην Κνωσό, οδηγεί στο συμπέρασμα πως δεν πρόκειται για ταυτόχρονα επεισόδια αλλά θα μπορούσαν να καλύπτουν διαδοχικά ένα διάστημα δύο γενιών⁸. Κάποιες θέσεις βέβαια υποφέρουν διπλά⁹.

Η γενική εικόνα είναι εκείνη της ερήμωσης και συρρίκνωσης των οικισμών, της μαζικής πληθυσμιακής μείωσης και της ανασφάλειας¹⁰. Όσο για τα αίτια των καταστροφών δεν υπάρχει συμφωνία, με τους ερευνητές να κάνουν λόγο είτε για φυσικό παράγοντα (σεισμοί, τέφρα, πυρκαγιές, παλιρροιακά κύματα, επιδημίες, λιμοί), είτε για ανθρωπογενή (εσωτερικές διαμάχες και εξεγέρσεις, έξωθεν εισβολή και κατάκτηση) και τον συνδυασμό τους¹¹.

Παρ' όλα αυτά, μια ολοκληρωτική κατάρρευση στο τέλος της YM IB δεν φαίνεται να συντελείται, αφού αυτή θα απαιτούσε ένα κενό εξουσίας, προϋποθέτοντας και την απουσία κάποιου ικανού να το καλύψει¹². Αντιθέτως, μετά τις YM IB καταστροφές του 1500-1450 π.Χ. η Κνωσός όχι μόνο επιβιώνει, αλλά και επεκτείνει την επικράτειά της από την YM II και εξής στην κεντρική και ΒΔ Κρήτη¹³, αν και όχι αναλλοίωτη σε σχέση με το παρελθόν. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε έμμεσα να δηλώνει πως οι στρατηγικές επαναδιαπραγμάτευσης της εξουσίας και αναδιοργάνωσης της κοινωνίας

⁵ Ο.π., 28-29. Wiener 2015, 136-137.

⁶ Driessen και Macdonald 1997, 105-106.

⁷ Driessen και Letesson 2023, 4-5. Hatzaki 2020, 225. Wiener 2015, 136-137.

⁸ Driessen και Macdonald 1997, 106. Preston 2008, 313.

⁹ Driessen και Letesson 2023, 4-5.

¹⁰ Driessen και Letesson 2023, 27-29. Driessen και Macdonald 1997, 105-106. Wiener 2015.

¹¹ Ο.π., 27-29. Wiener 2015. Wiener 2022.

¹² Driessen και Macdonald 1997, 110-112.

¹³ Driessen και Letesson 2023, 4-5. Driessen και Macdonald 1997, 112.

της περιόδου ήταν, προσωρινά τουλάχιστον, επιτυχείς¹⁴. Από τα παραπάνω προκύπτουν και οι όροι «Μονοανακτορική», «Τρίτη» ή «Τελική» ανακτορική που συχνά χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ περίοδο¹⁵.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, η Κνωσός αναδύεται ως ένα διοικητικό παρά τελετουργικό κέντρο¹⁶ μιας νέας τάξης πραγμάτων με περισσότερο συγκεντρωτικό χαρακτήρα και ενδιαφέροντα εστιασμένα κυρίως στον εξοπλισμό (αμυντικό, επιθετικό), τη διαχείριση κοπαδιών και την παραγωγή μαλλιού για υφάσματα¹⁷. Προκειμένου να νομιμοποιήσει μάλιστα τη θέση της, έχει υποστηριχθεί πως η νέα ελίτ οικειοποιείται εξίσου παραδόσεις και καινοτομίες, αναμειγνύοντας μινωικά και μη μινωικά ή μυκηναϊκά στοιχεία αναγνωρίσιμα κυρίως στις στοχευμένες αρχιτεκτονικές και εικονογραφικές παρεμβάσεις στην τελική μορφή του ανακτόρου¹⁸, στην χρήση της Γραμμικής Β αντί της Α γραφής¹⁹ και στην τελετουργία²⁰.

Κρίνοντας από την εντυπωσιακή επένδυση που γνωρίζει σταδιακά το ταφικό πεδίο της Κνωσού, ιδιαίτερα εάν συγκριθεί με εκείνο της προηγούμενης Νεοανακτορικής περιόδου, φαίνεται πως τώρα μεταμορφώνεται και καθιερώνεται ως ακόμα ένα καθοριστικό πεδίο δράσης των νέων ηγεμονικών ομάδων. Στην Νεοανακτορική περίοδο, οι αρχαιολογικά ορατές ταφές στο νησί είναι περιορισμένες, γεγονός που αποδίδεται στο συνδυασμό ποικίλων παραγόντων, περιβαλλοντικών και ανθρωπογενών²¹, που καθιστούν τον εντοπισμό των ταφών δύσκολο αν όχι αδύνατο²². Αντίθετα, κατά την Τελική Ανακτορική, πραγματοποιείται μια ραγδαία αύξηση στην επένδυση σε αρχαιολογικά ορατές ταφές με τα νεκροταφεία της προηγούμενης περιόδου να εγκαταλείπονται. Στη θέση τους ιδρύονται νέα, νευραλγικά τοποθετημένα γύρω από το ανάκτορο και κατεύθυνση την έξοδο προς τη θάλασσα²³.

Στο εξής, προτιμώνται οι τύποι των θαλαμοειδών, λακκοειδών και φρεατιοειδών τάφων, που χρησιμοποιούνται αφενός για σύντομο χρονικό διάστημα και αφετέρου για

¹⁴ Ο.π., 27-29.

¹⁵ Driessen και Letesson 2023, 4-5. Preston 2008, 310.

¹⁶ Driessen και Mouthuy 2022, 72. Whitelaw 2022, 43-49.

¹⁷ Preston 2008, 318.

¹⁸ Driessen και Macdonald 1997, 117-118. Hatzaki 2005, 121- 126. Hatzaki και Kotsonas 2019, 1034. Macdonald 2022, 117-128.

¹⁹ Driessen και Letesson 2023, 4-5. Hatzaki και Kotsonas 2019, 1033-1034. Hatzaki 2020, 225. Preston 2004β, 137, 141. Preston 2008, 316-318.

²⁰ Borgna 2004, 247-279. Galanakis 2022, 162-164.

²¹ Alberti 2013. Devolder 2010, 33-34. Hatzaki 2016, 197-198. Preston 2004α, 138-139, 140-141.

²² Hatzaki 2016, 197-198. Whitelaw 2022, 49-50.

²³ Galanakis 2022, 149,152. Miller 2011, 62. Preston 2004α, 138.

μικρότερο αριθμό νεκρών, με τις δευτερογενείς διαδοχικές ταφές των προηγούμενων περιόδων να απουσιάζουν πλήρως²⁴. Όσον αφορά στα κτερίσματα, χαρακτηριστική είναι η απόθεση ποικιλίας αντικειμένων διαφορετικής πρώτης ύλης και προέλευσης, με πιο ενδεικτική εκείνη των νέων τύπων κεραμικών και μετάλλινων αγγείων, τα κοσμήματα, τα εργαλεία και τα όπλα. Η συχνότητα εντοπισμού όπλων και ιδιαίτερα ξιφών σε κάποιες από αυτές τις ταφές, οδήγησε στο συμπέρασμα πως πρόκειται για «ταφές πολεμιστών» που θα υπηρετούσαν ή και θα αποτελούσαν την αριστοκρατία του ανακτόρου²⁵. Λόγω της ξαφνικής εμφάνισης και επακόλουθης υιοθέτησης αυτών των νέων στοιχείων στον υλικό πολιτισμό της περιόδου, η έρευνα έχει αφιερωθεί στον εντοπισμό της προέλευσης των στοιχείων αυτών. Ως εκ τούτου, η έρευνα καθιέρωσε πολλά από αυτά τα στοιχεία των τάφων ως επείσακτα και ειδικότερα ως μυκηναϊκά, αντιπαραβάλλοντάς τα με εκείνα της «μινωικής» παράδοσης της Νεοανακτορικής περιόδου.

1.2. Παλαιά και νέα ερωτήματα της έρευνας στο ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ ταφικό πεδίο της Κνωσού

Αυτό το νέο «πακέτο» αλλαγών αρχικά περιορίζεται στο ταφικό πεδίο της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 Κνωσού²⁶. Το γεγονός πως προσομοιάζει με της ηπειρωτικής Ελλάδας, τώρα σε μεγαλύτερη ένταση και συχνότητα, συνιστά τη βάση για όσους αποδίδουν τις αλλαγές αυτές σε μια έξωθεν επίδραση, παρέμβαση ή και επιβολή²⁷, εξισώνοντας έτσι την αλλαγή του υλικού πολιτισμού με μια αλλαγή στη σύνθεση του πληθυσμού της Κνωσού. Για το λόγο αυτό, η εικόνα των ταφικών δεδομένων, αν και πάντα αποσπασματική, έχει θεωρηθεί πολύτιμη στη σκιαγράφηση των στρατηγικών εκείνων που επιχείρησαν να διακριθούν και εν τέλει να επικρατήσουν στην Κνωσό.

Παρά την κριτική που έχει δεχθεί, αλλά και την πληθώρα εναλλακτικών που προοδευτικά αυξάνονται, η άποψη περί μιας «μυκηναϊκής» Κνωσού παραμένει δημοφιλής. Ως εκ τούτου, το ερώτημα της «μινωικής» ή «μυκηναϊκής» ταυτότητας και καταγωγής των πρωταγωνιστών αυτών, εκείνων δηλαδή που θάβονται γύρω από το

²⁴ Alberti 2004, 2013, 2018. Miller 2011. Preston 2004β, 323-325.

²⁵ Alberti 2004. Feuer 2011, 524. Hood και de Jong 1952. Hood 1956. Miller 2011, 1-7.

²⁶ Hatzaki 2012, 309-310. Preston 2004α, 2004β, 2008.

²⁷ Alberti 2003, 2004, 2018, 2020. Wiener 2015, 2022.

ανάκτορο και κατ' επέκταση εκείνων που θα το κατοικούσαν στην τελευταία φάση του εξακολουθεί να διχάζει. Για την απάντηση, η έρευνα έχει επικεντρωθεί στον εντοπισμό της προέλευσης των επιμέρους συστατικών στοιχείων της αλλαγής με κάποιους να επισημαίνουν τη συνέχεια κι άλλους την ασυνέχεια με το παρελθόν²⁸.

Την επομένη της πτώσης της Κνωσού τα αίτια της οποίας βρίσκονται ακόμα υπό διερεύνηση²⁹, είτε αυτή τοποθετηθεί στο τέλος της ΥΜ ΙΙΑ2³⁰ είτε στην αρχή της ΙΙΒ³¹, οι αλλαγές αυτές που μέχρι πρότινος εμφανίζονταν αποκλειστικά στην Κνωσό γνωρίζουν πλέον ευρύτερη διάδοση σε μια σειρά δευτερευόντων κέντρων που επανέρχονται στο προσκήνιο όπως τα Μάλια, η Φαιστός, η Αγία Τριάδα, ο Κομμός και κυρίως τα Χανιά³². Τα τελευταία μάλιστα, εξελίσσονται σε σημαντικό ανακτορικό κέντρο επισκιάζοντας τα υπόλοιπα, τουλάχιστον μέχρι το τέλος της ΥΜ ΙΙΒ³³.

Είναι εκείνη την περίοδο όπου τα προαναφερθέντα κέντρα υφίστανται καταστροφές ή και εγκαταλείπονται, ωστόσο σε διαφορετικούς χρόνους και βαθμούς. Οι λόγοι παραμένουν ασαφείς και δεν χρειάζεται να είναι κοινοί. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι απίθανο να συνδέονται αφενός με τις ευρύτερες σύγχρονες πολιτικές και οικονομικές κρίσεις στο Αιγαίο και την Εγγύς Ανατολή, και αφετέρου με προϋπάρχοντες εσωτερικούς τριγμούς. Τελικά, ο κατακερματισμός του πολιτικού τοπίου που ξεκίνησε με την πτώση της Κνωσού, επιταχύνθηκε. Παράλληλα, οι κοινωνικές δομές μικρής κλίμακας που πιθανώς είχαν ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται πέρα από τις επικράτειες των κέντρων στην ΥΜ ΙΙΑ2-Β φαίνεται τώρα να κερδίζουν έδαφος³⁴.

1.3. Ο σκοπός και η δομή της εργασίας

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στην επανεξέταση των μηχανισμών κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής που συντελείται στην Κνωσό κατά τη διάρκεια της Τελικής Ανακτορικής περιόδου, εστιάζοντας στις αρχαιολογικές μαρτυρίες της ανάμειξης πολιτισμικών στοιχείων που διατηρούν οι ταφές της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 περιόδου. Για το

²⁸ Hatzaki 2016, 198.

²⁹ Preston 2008, 318. Wiener 2015, 2022, 104-105.

³⁰ Driessen και Mouthuy 2002, 73-80. Hatzaki και Kotsonas 2019, 1031-1032. Preston 2004β, 323.

³¹ Whitelaw 2022, 47-49.

³² Preston 2004β, 323-324. Hatzaki 2012. Vlazaki 2022, 193-212.

³³ Preston 2008, 316-318.

³⁴ Preston 2004β, 341-342. Preston 2008, 318.

σκοπό αυτό, η εργασία προχωρεί στην αναθεώρηση των ταφών αυτών ως πολιτισμικά υβριδικά φαινόμενα. Υπό αυτό το πρίσμα, η προσέγγιση της διαδικασίας αυτής ως απλής ανάμειξης εθνοτικών ή γενικότερα πολιτισμικών παραδόσεων παρουσιάζεται ελλιπής. Εναλλακτικά επομένως, προτείνεται η προσέγγιση της ανάμειξης ως μηχανισμού κοινωνικού μετασχηματισμού της Κνωσού. Σε αυτόν τον μετασχηματισμό, η ταφική τελετουργία θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο για τη σύντηξη παλαιών (μινωικών) και νέων (μυκηναϊκών) στοιχείων, τα οποία στη συνέχεια λειτούργησαν ως εμβλήματα της ταυτότητας και της εξουσίας των νέων ηγεμονικών ομάδων.

Για το εγχείρημα αυτό, η εργασία δομείται σε επτά επιμέρους κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρήθηκε η εξοικείωση του αναγνώστη με το κλίμα που επικρατούσε στην Κρήτη, τόσο πριν όσο και μετά τον λεγόμενο «εκμυκηναϊσμό» της Κνωσού, έτσι ώστε οι υπό εξέταση πολιτισμικές αλλαγές που σημειώνονται στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 να μην απομονωθούν από τα κοινωνικοπολιτικά και πολιτισμικά τους συμφραζόμενα. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα πραγματοποιηθεί μια ενδεικτική παρουσίαση των πρακτικών της ταφικής επένδυσης που γνωρίζει η Κνωσός κατά τη μετάβαση στην Τελική Ανακτορική περίοδο. Προτιμήθηκε η επιμέρους περιοδοποίηση του υπό εξέταση αρχαιολογικού υλικού προκειμένου να τονισθούν εξίσου οι διαφορές αλλά και οι ομοιότητες που χαρακτηρίζουν την ταφική επένδυση από το πέρασμα από τη μία περίοδο στην άλλη. Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθεται η ιστορία της έρευνας σε σχέση με την ταυτότητα των νεκρών που θάβονται γύρω από το ανάκτορο. Το κεφάλαιο αυτό σκιαγραφεί την εξέλιξη των απόψεων γύρω από την ερμηνεία της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής, τόσο από τη σκοπιά της Κρήτης όσο κι από εκείνη της ηπειρωτικής Ελλάδας και ολοκληρώνεται με την κριτική τους στο τέταρτο κεφάλαιο. Στη συνέχεια, το πέμπτο κεφάλαιο προσφέρει τα εναλλακτικά θεωρητικά μοντέλα προσδιορισμού και παραμετροποίησης της δεκτικότητας και ανθεκτικότητας της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ κοινωνίας της Κνωσού στις πολιτισμικές διεπαφές μεταξύ δηλαδή του «μινωικού» και «μυκηναϊκού» πολιτισμού, αναγνωρίζοντας το ρόλο που θα έπαιζε η έμφαση στην τελετουργία για την αφενός για την επίτευξη και αφετέρου για την αφομοίωση των διεπαφών αυτών. Η δυνατότητα εφαρμογής αυτών των εναλλακτικών μοντέλων εξετάζεται στο έκτο κεφάλαιο, όπου και επιχειρείται η επανερμηνεία των ταφικών αλλαγών στην Κνωσό. Το επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο προσφέρει κάποιες τελικές παρατηρήσεις εν είδει συμπερασμάτων.

2. Ταφικές πρακτικές επένδυσης στο ταφικό πεδίο της Κνωσού

2.1. Εισαγωγή - Το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου

Ο κεντρικός ρόλος που αποδίδεται στο ταφικό πεδίο της Κνωσού για την απάντηση στο ερώτημα του «εκμυκηναϊσμού» της, καθιστά απαραίτητο να προηγηθεί μια συνοπτική παρουσίαση του Νεοανακτορικού ταφικού πεδίου, ώστε να καταδειχθεί όχι μόνο τι πράγματι αλλάζει αλλά και τι διατηρείται στην επόμενη ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ περίοδο. Τα διαθέσιμα δεδομένα από τα νεκροταφεία της Νεοανακτορικής περιόδου είναι ελάχιστα σε σχέση με εκείνα των οικισμών, βάσει των οποίων η πυκνότητα του πληθυσμού φαίνεται να έφτασε τότε στο υψηλότερο επίπεδο. Ακολούθως, το ζήτημα της αντιπροσωπευτικότητας των ταφικών δεδομένων, βρίσκεται στο επίκεντρο κάθε απόπειρας εξέτασης της Νεοανακτορικής περιόδου³⁵.

Έχει προταθεί πως η παραπάνω εικόνα αντανακλά μια διαφορετική στάση απέναντι στο θάνατο η οποία σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στις προηγούμενες περιόδους περιλάμβανε εναλλακτικές πρακτικές όπως η έκθεση του νεκρού σώματος στα στοιχεία της φύσης, η ταφή στη θάλασσα ή σε απλούς λάκκους, όπως και η χρήση φθαρτών υλικών, χωρίς ισχυρό αρχαιολογικό αποτύπωμα³⁶. Ακόμα βέβαια και στις περιπτώσεις που επιλέγονταν περισσότερο ανθεκτικές στο χρόνο πρακτικές όπως οι ταφές σε πίθους και λάρνακες ή σε μονιμότερες κατασκευές, ο εντοπισμός τους εξακολουθεί να παρουσιάζει προκλήσεις³⁷. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η πιθανότητα πως η μη αντιπροσώπευση του συνολικού πληθυσμού στα ταφικά δεδομένα δεν αφορά αποκλειστικά στη Νεοανακτορική περίοδο. Είναι αντίθετα εξίσου πιθανό πως μόνο κάποιοι από τους νεκρούς θα καθίσταντο αρχαιολογικά ορατοί, με τους περισσότερους όμως να παραμένουν διαχρονικά αόρατοι³⁸.

³⁵ Hatzaki 2012, 309-310. 2016, 197-198.

³⁶ Devolder 2010, 65-69. Hatzaki 2012, 309-310. Hatzaki 2016, 197-198. Preston 2000, 105-106. 2013, 63-65.

³⁷ Preston 2013, 63-65.

³⁸ Parker Pearson 1999, 5. Preston 2000, 108-109. Vavouranakis 2007, 54, 84

Η εικόνα από την Κνωσό και τον Πόρο είναι πολύ πιο σύνθετη³⁹, προσφέροντας σημαντικό αριθμό αρχαιολογικά ορατών ταφών και ενδείξεις για την παράλληλη άσκηση διαφορετικών ταφικών πρακτικών (Εικ.2). Ωστόσο, η τυπολογία των τάφων καθώς και οι αντίστοιχες πρακτικές του τέλους της Νεοανακτορικής, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές συγκριτικά με εκείνες των αρχών. Αναλυτικότερα, ιδρύονται νέα νεκροταφεία όπου ποικίλοι τύποι τάφων και παραλλαγές τους χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα για διαδοχικές ταφές⁴⁰. Συνοψίζοντας, στον άξονα Β-Ν και παράλληλα με τις όχθες του Καίρατου, έχουν εντοπιστεί θαλαμοειδείς τάφοι με έναν ή πολλαπλούς θαλάμους λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (Πόρος⁴¹, Μαύρο Σπήλιο⁴², Άη Λιάς⁴³, Άνω Γυψάδες VIII και XVIII⁴⁴), μία παιδική ταφή σε πίθο («Τάφος της Αγελάδας»)⁴⁵ και θολωτοί (Κάτω Γυψάδες⁴⁶).

Λίγα μόλις μέτρα νότια από το ανάκτορο βρίσκεται ο μνημειώδης «Τάφος- Ιερό»⁴⁷. Δεν έχει εξακριβωθεί ακόμα εάν θα λειτουργούσε πρωτίστως ως τάφος καθώς και αν θα φιλοξενούσε πρωτογενείς ή δευτερογενείς ταφές⁴⁸. Πέριξ του «Τάφου- Ιερού» σημειώνεται η παρουσία ακόμα τεσσάρων θαλαμοειδών, ίσως της ΜΜ ΙΙΙ- ΥΜ ΙΑ/Β⁴⁹. Αβέβαιης χρονολόγησης είτε κατά την Νεοανακτορική-ΥΜ ΙΑ⁵⁰, είτε την ΥΜ ΙΙ⁵¹, είναι και ο μοναδικός θαλαμοειδής της Ακρόπολης (Μοναστηριακό Κεφάλι) που ίσως περιλάμβανε ταφές σε πίθους και λάρνακες⁵².

Οι νεκροί, άλλοτε σε ύπτια κι άλλοτε σε συνεσταλμένη στάση, τοποθετούνταν στο δάπεδο των τάφων, σε λάκκους, σε ξύλινα φέρετρα και φορεία ή σε πήλινους πίθους και λάρνακες⁵³. Τα τελευταία αξιοποιούνταν και για τη διαχείριση των παλαιότερων αποθέσεων και τη δημιουργία χώρου για νέες⁵⁴. Παράλληλα, εκτός από πρωτογενείς φαίνεται να πραγματοποιούνταν επιλεκτικά και δευτερογενείς ταφές, σε μη καθαρά

³⁹ Devolder 2010, 69-70. Hatzaki 2012, 309-310. 2016, 197-198.

⁴⁰ Devolder 2010, 43-50.

⁴¹ Preston 2013, 59.

⁴² Alberti 2003, 2004, 2013. Preston 2000, 98-102.

⁴³ Hood 2010. Preston 2000, 98-102.

⁴⁴ Miller 2011, 13.

⁴⁵ Evans 1928, 554. Preston 2000, 102.

⁴⁶ Alberti 2020, 305-319.

⁴⁷ Miller 2011, 8-9. Preston 2000, 95. 2013, 57.

⁴⁸ Chountasi 2016, 33-55. Hatzaki 2012, 311. Preston 2000, 104-108.

⁴⁹ Miller 2011, 23. Preston 2000, 102.

⁵⁰ Preston 2013, 57-70.

⁵¹ Miller 2011, 9.

⁵² Preston et al. 2013, 7-13.

⁵³ Preston 2013, 66-67.

⁵⁴ Alberti 2013, 76. Hatzaki 2012, 309-310. 2016, 197-198.

ταφικά πλαίσια όπως στην περίπτωση των σκελετικών καταλοίπων από τη Βόρεια Οικία και την Ανεξερευνήτη Έπαυλη⁵⁵.

Από την ανομοιογένεια του ταφικού πεδίου ξεχωρίζουν τα κτερίσματα. Εκτός από τα σπανιότερα στοιχεία επένδυσης του ίδιου του νεκρού σώματος⁵⁶, την πλειονότητα των κτερισμάτων συγκροτούσε η κεραμική, με μικρού μεγέθους σκεύη, ανοιχτού και κλειστού σχήματος που συμπληρώνονταν από κάποια μέταλλινα⁵⁷. Η παρουσία ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων στον Πόρο και τους Άνω Γυνάδες, μολονότι αποσπασματική και σποραδική, φανερώνει πως το πραγματικό εύρος αυτών των τελετουργιών ίσως συνεχίζει να μας διαφεύγει⁵⁸.

Τα κτερίσματα δεν φαίνεται να κατασκευάζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση⁵⁹. Διακρίνεται όμως ένας προσανατολισμός προς την προσφορά και κατανάλωση, κυρίως υγρών⁶⁰, στο εσωτερικό ή και το εξωτερικό των τάφων⁶¹, ωστόσο από μικρό αριθμό συμμετεχόντων. Από τον συνδυασμό των παραπάνω έχει υποστηριχθεί πως οι Νεοανακτορικές ταφικές πρακτικές μετέφεραν σταδιακά την έμφαση από τη συλλογικότητα, στην ατομικότητα των νεκρών⁶². Παρά τις αντιρρήσεις στην άποψη αυτή⁶³, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο συγκεκριμένα άτομα επιλέγονται να αναδειχθούν στο θάνατο αν και μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συλλογικότητας, είτε κοινότητας είτε οικογένειας⁶⁴. Οι τάφοι ανοίγονται σε συστάδες σε συγκεκριμένες θέσεις στο τοπίο, καθιστώντας περισσότερο μόνιμη την αίσθηση της παρουσίας στο τοπίο⁶⁵.

Σε κάθε περίπτωση, με βάση την εκτίμηση πως ο πληθυσμός της ΥΜ ΙΒ Κνωσού θα ανερχόταν στις 20-25.000⁶⁶, αποδεικνύεται πως η πρακτική του ενταφιασμού παράμενε κοινωνικά, χωρικά και χρονικά περιορισμένη. Ανακεφαλαιώνοντας, βλέπουμε την υιοθέτηση από τη Νεοανακτορική περίοδο στην Κνωσό και στον Πόρο ποικίλων

⁵⁵ Devolder 2010, 53-54. Hatzaki 2012, 311-312. Preston 2000, 95-96, 100-105.

⁵⁶ Preston 2013, 65.

⁵⁷ Alberti 2003, 543-547. Hatzaki 2012, 312-313.

⁵⁸ Preston 2013, 66.

⁵⁹ Alberti 2013, 51. Preston 2000, 98.

⁶⁰ Alberti 2003, 543-547. Hatzaki 2012, 311-312. 2016, 197-198.

⁶¹ Alberti 2013, 51-53. Hatzaki 2016, 197-198. Preston 2013, 66.

⁶² Alberti 2013. Devolder 2010, 49-50. Hatzaki 2012, 2016.

⁶³ Preston 2013, 67-68

⁶⁴ Preston 2013, 65-67.

⁶⁵ Alberti 2013, 54.

⁶⁶ Preston 2013, 60. Whitelaw 2019.

ταφικών πρακτικών που ασκούνται παράλληλα⁶⁷. Η εικόνα όμως από τις θέσεις αυτές δεν είναι αντιπροσωπευτική της περιόδου στην Κρήτη. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, η παρουσία των νεκρών στο τοπίο της Νεοανακτορικής περιόδου παραμένει αισθητά περιορισμένη, τουλάχιστον μέχρι την επόμενη περίοδο⁶⁸. Ο ρόλος της Κνωσού και του Πόρου στα δίκτυα επαφών εντός και εκτός Κρήτης θα μπορούσε να συμβάλει ώστε οι θέσεις αυτές να αποδειχθούν πιο δεκτικές στον πειραματισμό. Από τα παραπάνω προτείνεται πως ίσως από το τέλος της Νεοανακτορικής να εγκαταλείπεται μια στρατηγική ανάδειξης και εδραίωσης μιας νέας πραγματικότητας, η οποία θα αποκρυσταλλωθεί και θα εντατικοποιηθεί στην αμέσως επόμενη Τελική Ανακτορική περίοδο⁶⁹.

2.2. Τελική Ανακτορική

2.2.1. YM II: πειραματισμοί στην ταφική επένδυση

Παρά τις αλλεπάλληλες καταστροφές και εγκαταλείψεις οικισμών σε όλο το νησί στην YM IB και τη συνακόλουθη αστάθεια και κρίση, η YM II-IIIΑ1 Κνωσός δεν αποτέλεσε απλώς τη σκιά του Νεοανακτορικού εαυτού της⁷⁰, όπως επιβεβαιώνει και η επένδυση που πραγματοποιείται στο ταφικό πεδίο. Η επένδυση αυτή είναι μοναδική, όχι μόνο για τα δεδομένα της Κρήτης αλλά και του Αιγαίου, γεγονός που φανερώνει πως στο εξής ο ανταγωνισμός ή ο συσχετισμός με το ανάκτορο μεταφέρεται στο ταφικό πεδίο μέσω της εμφατικής προβολής σε αυτό.

Μολονότι η αφετηρία της επένδυσης θα μπορούσε πράγματι να τοποθετηθεί στην Νεοανακτορική περίοδο όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, κατά την YM II-IIIΑ1 η ένταση και η εκτέλεση αυτής της επένδυσης είναι διαφορετική⁷¹. Συνολικά, σχεδόν 200 τάφοι στην Κνωσό, αποδίδονται στην Τελική Ανακτορική περίοδο (YM II-IIIΑ). Η ελλιπής τεκμηρίωση και τα συχνά επεισόδια επανάχρησης, διατάραξης ή και σύλησης, δεν επιτρέπουν πάντοτε μια ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ των υποπεριόδων χρήσης των

⁶⁷ Devolder 2010, 58-59. Galanakis 2022, 147. Preston 2000, 110. 2013, 63.

⁶⁸ Devolder 2010, 39-42, 69-70.

⁶⁹ Galanakis 2022, 148. Preston 2000, 86, 134-135.

⁷⁰ Hatzaki 2004, 121-126. Macdonald 2022. Preston 2008. Whitelaw 2022.

⁷¹ Preston 2000, 123.

τάφων. Ωστόσο, λόγω και των κοινωνικών αλλαγών που συνοδεύουν την κάθε υποπερίοδο, στην παρούσα εργασία επιλέγονται ενδεικτικά μόνο όσοι τάφοι χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΥΜ ΙΙ (23 ταφές) και στην ΥΜ ΙΙΑ1 (18 ταφές).

Εκτός από τον Π 1941 στον Πόρο, τον θολωτό της Κεφάλας, τον «Τάφο-Ιερό» και τη νεκρόπολη στο Μαύρο Σπήλιο, τα Νεοανακτορικά νεκροταφεία εγκαταλείπονται⁷². Η κοιλάδα του Καίρατου όμως εμπλουτίζεται με νέα νεκροταφεία που περιλαμβάνουν νέους τύπους τάφων που εμφανίζονται πρώτα και αποκλειστικά στην περιοχή της Κνωσού⁷³. Οι τάφοι αυτοί φαίνεται πως προορίζονταν εξ αρχής για σύντομη χρήση και κυρίως για ατομικές ταφές που συνοδεύονταν από νέες κατηγορίες ευρημάτων.

Ξεκινώντας από το λιμάνι, στη θέση Κατσαμπάς, μόλις 2χλμ. από το Νεοανακτορικό νεκροταφείο του Πόρου, δημιουργείται νέο νεκροταφείο με έξι θαλαμοειδείς τάφους (τάφοι «Αλφα», «Γάμα», «Δέλτα», «Εψιλον», «Ζήτα», «Ητα»)⁷⁴. Ο τάφος «Ητα» συμπεριλαμβάνεται παρά την ασυμφωνία ως προς τη χρονολόγηση στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 ή ΙΙΑ2, λόγω των συμπερασμάτων στα οποία κατέληξε η μελέτη του οστεοαρχαιολογικού υλικού. Με βάση κρανιομετρικές αναλύσεις διαπιστώθηκε πως ανήκε σε γυναίκα νεαρής ηλικίας και ειδικότερα «μινωικής» καταγωγής⁷⁵. Ένας θαλαμοειδής αναφέρεται και στην Νέα Αλικαρνασσό (τάφος «1972») αν και δεν είναι βέβαιη η σχέση του με το υστερότερο νεκροταφείο⁷⁶. Νοτιότερα, στην περιοχή των Ισοπάτων βρισκόταν ο επονομαζόμενος «Βασιλικός Τάφος», ένας εντυπωσιακός αν και ιδιόμορφος τύπος κτιστού θολωτού τάφου, ο κάτοχος του οποίου σύμφωνα με τον Evans θα ήταν βασιλικής καταγωγής⁷⁷. Στη διάρκεια του Β Παγκοσμίου Πολέμου ο τάφος καταστράφηκε και μέρη του χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή πολυβολείου⁷⁸.

Σε κοντινή απόσταση εντοπίστηκε και το νεκροταφείο των Ισοπάτων, μια συστάδα επτά θαλαμοειδών τάφων της ΥΜ ΙΙ που απέδωσαν πλήθος ευρημάτων (τάφοι 1, 1Α, 2 «Διπλών Πελέκεων», 3, 4, 5 «Πολύχρωμου Ρυθμού», 6)⁷⁹. Όπως και ο «Βασιλικός Τάφος» έτσι και το νεκροταφείο των Ισοπάτων στη διάρκεια του Β Παγκοσμίου

⁷² Ο.π., 163. 2004β, 138.

⁷³ Ο.π., 163. 2004β, 138.

⁷⁴ Αλεξίου 1967, 3-6, 12-13, 13-18, 26-40.

⁷⁵ Αλεξίου 1967, 84-85.

⁷⁶ Löwe 1996. Miller 2011, 9, 19, 23.

⁷⁷ Evans 1914, 526-562.

⁷⁸ Vasilakis 2004, 494.

⁷⁹ Evans 1914, 1-59.

Πολέμου υπέστη φθορές αφού ισοπεδώθηκε ή επιχωματώθηκε για την κατασκευή στρατιωτικού αεροδρομίου⁸⁰. Ο «ελεύθερος αποθέτης» που οδήγησε στην ανακάλυψη του νεκροταφείου δεν λαμβάνεται υπόψη καθώς χρονολογείται στην MM III-YM I και είναι πιθανό πως επρόκειτο για τη λεία κάποιου αρχαιοκάπηλου⁸¹. Εναλλακτικά βέβαια η Preston προτείνει πως επρόκειτο για κατάλοιπα παλαιότερου τάφου⁸². Επιπρόσθετα, αν και έχει προταθεί πως ο θαλαμοειδής της Νέας Αλικαρνασσού φέρει μορφολογικές ομοιότητες με εκείνους στα Ισόπατα, η κεραμική του ανήκει στην επόμενη YM IIIA1 περίοδο⁸³.

Πλησιάζοντας στο ανάκτορο, απαντούν δύο νεκροταφεία που συνδυάζουν διαφορετικούς τύπους τάφων. Αναλυτικότερα, στο προάστιο του Αγίου Ιωάννη ήρθαν στο φως θαλαμοειδείς («Τάφος Χρυσού Κυπέλλου»⁸⁴, «Τάφος 1968»⁸⁵) και ένας λακκοειδής (τάφος I)⁸⁶. Αντίστοιχα, στην περιοχή του «Βενιζέλειου» Νοσοκομείου το νεκροταφείο περιλαμβάνει θαλαμοειδείς (I, III, V) τάφους, έναν λακκοειδή (II), ίσως και έναν φρεατιοειδή (IV)⁸⁷. Ακόμα δύο θαλαμοειδείς ανασκάφηκαν στην Ακρόπολη («Τάφος της Ακρόπολης»)⁸⁸ και μεταξύ του «Τάφου-Ιερού» και των Κάτω Γυψάδων («Τάφος Αργυρού και Χρυσού Κυπέλλου»)⁸⁹.

Σταδιακά από την YM II και εξής το τοπίο της Κνωσού καταλαμβάνεται από νεκροταφεία που επεκτείνονται πέρα από το λιμάνι και το ανάκτορο (Εικ.3)⁹⁰. Οι μνημειώδεις τάφοι της περιόδου συγκεντρώνονται βόρεια από το ανάκτορο, κατά μήκος της οδού που το συνέδεε με το λιμάνι⁹¹. Σε αυτούς, συγκαταλέγονται ο «Βασιλικός Τάφος»⁹² και οι τάφοι 1, 2, 5 των Ισοπάτων⁹³ όπως και ο θολωτός της Κεφάλας⁹⁴. Δεν αναπαράγουν τους γνωστούς τύπους αλλά τους τροποποιούν,

⁸⁰ Preston 2007α, 258. Vasilakis 2004, 496.

⁸¹ Galanakis 2022, 147. Miller 2011, 19, 79.

⁸² Preston 2007α, 262.

⁸³ Löwe 1996. Miller 2011, 23, 40-44. Preston 2000, 114.

⁸⁴ Hood 1956, 81-99.

⁸⁵ Miller 2011, 20.

⁸⁶ Hood και de Jong 1952, 245-246.

⁸⁷ Hood και de Jong 1952, 248-252, 245-246, 251-252.

⁸⁸ Evans 1928, 547. 1935, 849.

⁸⁹ Hutchinson 1956, 68-70.

⁹⁰ Preston 2000, 115.

⁹¹ Galanakis 2022. Miller 2011. Preston 2000; 2004α. 2005. Whitelaw 2022, 53.

⁹² Chountasi 2016, 33-55. Preston 2000, 125-129.

⁹³ Preston 2000, 125-129. 2004α; 2007α, 257 – 314.

⁹⁴ Preston 2000, 125-129; 2004α. Preston και Gowland 2005, 61-123.

καθιστώντας τους τάφους ορατά και μόνιμα σημεία αναφοράς, άρα και επίδειξης στο τοπίο⁹⁵.

Κοινά χαρακτηριστικά είναι οι μεγάλες διαστάσεις, η επιμελημένη αρχιτεκτονική και συνθετότητα τόσο του εξωτερικού (μακρύτεροι δρόμοι, περίτεχνα στόμια και προσόψεις) όσο και του εσωτερικού τους (πεσσοί, θρανία, κόγχες)⁹⁶. Τέλος, κοινή είναι και η ενσωμάτωση Νεοανακτορικών στοιχείων με συμβολικές προεκτάσεις. Μεταξύ αυτών σημειώνεται η χρήση ασβεστόλιθου και γυψόλιθου⁹⁷ ή επανάχρηση λίθων που έφεραν τεκτονικά σημεία⁹⁸, αλλά και η απόθεση ιδεολογικά φορτισμένων αντικειμένων όπως το ρυτό σε σχήμα κεφαλής ταύρου και οι διπλοί πέλεκεις στα Ισόπατα⁹⁹.

Ο τύπος του θολωτού της Κεφάλας έχει συχνά απασχολήσει την έρευνα, τόσο σε σχέση με τη χρονολόγησή του όσο και με τα αρχιτεκτονικά του πρότυπα, τα οποία αναζητούνται τόσο εντός όσο και εκτός Κρήτης (Εικ.4). Μολονότι επικρατεί συμφωνία για τη χρονολόγηση της κύριας φάσης του τάφου στην ΥΜ ΙΙ¹⁰⁰, δεν συμβαίνει το ίδιο και για τα πρότυπα. Μεταξύ αυτών έχουν προταθεί, ο πρωιμότερος ΜΜ ΙΙΙ θολωτός στους Γυψάδες¹⁰¹ ή ο σύγχρονος αν και ιδιάζων Τάφος 5 στα Ισόπατα (Εικ.5)¹⁰². Ως εναλλακτική, έχει ωστόσο διατυπωθεί η πρόταση που αναγνωρίζει κυρίως ομοιότητες όχι με τους μινωικούς θολωτούς της Κρήτης, αλλά με τους μυκηναϊκούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως εκείνοι στην Παναγίτσα και τον Κάτω Φούρνο των Μυκηνών¹⁰³.

Πιο διαδεδομένος από τους νέους τύπους, είναι ο θαλαμοειδής. Στην ΥΜ ΙΙ επικρατούν οι θαλαμοειδείς με επικλινή δρόμο και μονό θάλαμο, που ανοίγονται συνήθως στην πλαγιά ενός λόφου λαξεύοντας το φυσικό βράχο («κούσκουρα»). Το μέγεθος τόσο του δρόμου όσο και του θαλάμου διαφέρει σημαντικά σε κάθε περίπτωση. Η είσοδος μπορεί να διαθέτει ανώφλι ή κατώφλι, λιγότερο ή περισσότερο επιμελημένο και συχνά φράσσεται με λίθους. Σε αντίθεση όμως με την Νεοανακτορική περίοδο, δεν απαντούν

⁹⁵ Preston 1999, 115, 135-140. Whitelaw 2022, 51.

⁹⁶ Miller 2011, 44.

⁹⁷ Galanakis 2022, 163. Preston 2004α, 332.

⁹⁸ Hood και Bendall 2020, 258-265.

⁹⁹ Evans 1914. Preston 2004α, 332. 2007α, 299-300.

¹⁰⁰ Alberti 2018, 344-346. Preston 2005, 64-67.

¹⁰¹ Alberti 2018, 344-346. 2020, 311-312.

¹⁰² Preston 2005, 65.

¹⁰³ Alberti 2020, 309-310.

θαλαμοειδείς με πολλαπλούς θαλάμους και σταδιακά, η κάτοψη του θαλάμου αποκτά πιο «κανονικό» ορθογώνιο σχήμα (Εικ.6)¹⁰⁴.

Από τη συστηματική εξέταση του νεκροταφείου στο Μαύρο Σπήλιο, όπου χρησιμοποιούνται και οι δύο τύποι θαλαμοειδών διεξήχθη το συμπέρασμα πως ο τύπος με τους πολλαπλούς θαλάμους είναι της MM περιόδου, ενώ εκείνος με τον μονό θάλαμο της YM IB ή YM II (Εικ.7)¹⁰⁵. Αρχιτεκτονικά παράλληλα του πρώτου τύπου και σύγχρονα με τα παραδείγματα της Κνωσού δεν έχουν αναγνωριστεί στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου αντίθετα επικρατεί ο δεύτερος τύπος με τον επικλινή δρόμο και τον μονό θάλαμο όπως των νεκροταφείων στην Πρόσυμνα, τα Δενδρά και το Καλκάνι¹⁰⁶.

Τα Κύθηρα χρησιμοποιούνται συχνά στην έρευνα γύρω από τα αρχιτεκτονικά πρότυπα του εκάστοτε τύπου, καθώς θα μπορούσαν να συνιστούν τον ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ Κρήτης και ηπειρωτικής Ελλάδας χρησιμοποιώντας παράλληλα και τους δύο τύπους (MM II-YM IA/-IB)¹⁰⁷. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται πως εκεί ακολουθείται μια διαφορετική πορεία, προσαρμοσμένη αντίθετα στις τοπικές απαιτήσεις και ανάγκες. Απόδειξη συνιστά το γεγονός πως ενώ, παρουσιάζονται δεκτικά στις εκατέρωθεν επιδράσεις, η ιδέα της χρήσης του θαλαμοειδούς δεν υιοθετείται παθητικά, αλλά τροποποιείται δημιουργικά, αφού συμπληρώνει και δεν αντικαθιστά το τοπικό ταφικό λεξιλόγιο (Εικ.8)¹⁰⁸.

Σειρά έχει ο τύπος των λακκοειδών, των οποίων παραδοσιακά πρότυπο θεωρούνται εκείνοι στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών (ME III-YE I)¹⁰⁹. Στην Κνωσό, ο τύπος αφορά λάκκους ορθογώνιας κάτοψης, κάθετους στο φυσικό βράχο σε βάθος από μισό έως και 3 ή 4 μέτρα. Δεν θα πρέπει να συγχέονται με τους απλούς λάκκους, που δεν διαθέτουν οροφή ή με τους κιβωτιόσχημους, των οποίων τα τοιχώματα επενδύονται με λίθους. Κατά μήκος των μακρών πλευρών του τάφου κόβονται προεξοχές που συγκρατούν μία ή περισσότερες λίθινες πλάκες, κλείνοντας έτσι τον τάφο. Σε κάποιες περιπτώσεις ίσως να χρησιμοποιούνταν και ξύλα. Στο τέλος, οι τάφοι καλύπτονταν και

¹⁰⁴ Miller 2011, 40-44.

¹⁰⁵ Alberti 2013, 128.

¹⁰⁶ Alberti 2003, 545-547. 2018, 341-343. Miller 2011, 38-39, 44-48.

¹⁰⁷ Alberti 2013, 48. 2018, 342. Miller 2011, 56, 62.

¹⁰⁸ Preston 2007β, 249-253, 257.

¹⁰⁹ Miller 2011, 49-55.

με χώμα. Περιλάμβαναν μικρό αριθμό νεκρών και δεν επαναχρησιμοποιούνταν (Εικ.9)¹¹⁰.

Τέλος, για την ΥΜ ΙΙ ένας φρεατιοειδής τάφος ίσως είχε εντοπιστεί στο Βενιζέλειο (τάφος ΙV) και στο Μαύρο Σπήλιο (τάφος ΧΙ) χωρίς όμως κάποια σχεδιαστική αποτύπωση και με τους ανασκαφείς να αμφιβάλλουν για το εάν επρόκειτο για τάφο γενικότερα, συνίσταται επιφύλαξη ως προς την ταύτιση¹¹¹. Οι φρεατιοειδείς, όπως οι λακκοειδείς, επικρατούν στην αμέσως επόμενη ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο. Ο πιο πρώιμος έχει εντοπιστεί στην Τίρυνθα και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ¹¹². Πρόκειται ουσιαστικά για έναν τύπο που θα μπορούσε να συνδυάζει τους δύο προηγούμενους. Ο δρόμος ανοίγεται κάθετα με προεξοχές σε βάθος από 2,5 έως και 4,5 μέτρα και οδηγεί σε θάλαμο που συχνά θυμίζει σπήλαιο¹¹³. Το μέγεθος συνήθως προσαρμόζεται ώστε να δέχεται μία ταφή την φορά, μετά την ολοκλήρωση της οποίας η είσοδος κλείνει με λίθους¹¹⁴. Ο τύπος φαίνεται να χρησιμοποιείται παράλληλα και στα Χανιά¹¹⁵. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο τύπος σπανίζει, τουλάχιστον μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ¹¹⁶.

Χαρακτηριστικός σε αυτούς τους τάφους είναι ο αισθητά μικρότερος αριθμός νεκρών, που σε αντίθεση με την Νεοανακτορική περίοδο, δεν ξεπερνά ποτέ τον μονοψήφιο¹¹⁷. Εντούτοις, όποτε συνυπάρχουν πάνω από μία ταφές, αυτές φαίνεται να πραγματοποιούνταν σχεδόν ταυτόχρονα αφού κατά κανόνα, οι ΥΜ ΙΙ τάφοι δεν επαναχρησιμοποιούνται. Αυτή η αλλαγή στην ταφική πρακτική δεν θα μπορούσε να οφείλεται σε μια ξαφνική διακοπή στη χρήση των τάφων και των νεκροταφείων. Αντίθετα, κρίνοντας από τη διάδοσή της φαίνεται πως την επέλεξαν και την ακολουθούσαν συνειδητά¹¹⁸.

Οι νεκροί τοποθετούνται συχνότερα εκτάδην, στο δάπεδο του τάφου ή με βάσει τα ίχνη ξύλου, σε σαρκοφάγους, νεκρικό φορείο ή κλίνη¹¹⁹. Η χρήση πίθων και λαρνάκων δεν

¹¹⁰ Ο.π., 50-55.

¹¹¹ Hood και de Jong 1952, 252. Miller 2011, 20.

¹¹² Ο.π., 61.

¹¹³ Evans 1905, 405.

¹¹⁴ Miller 2011, 56-57, 58-61.

¹¹⁵ Preston 2000, 188.

¹¹⁶ Miller 2011, 56.

¹¹⁷ Galanakis 2022, 157. Preston 1999, 135. 2000, 116-117.

¹¹⁸ Galanakis 2022, 157. Preston 1999, 135. 2000, 116-117.

¹¹⁹ Galanakis 2022, 160. Preston 2000, 145- 146. Ειδικά για τις ξύλινες σαρκοφάγους Preston 2004γ. Ωστόσο, Alberti (2004, 130) όπου τα ίχνη ξύλου θα ανήκαν σε έπιπλα όπως κιβωτίδια που έχουν φθαρεί.

συνεχίζει στην ΥΜ ΙΙ περίοδο¹²⁰. Λαμβάνοντας υπόψη πως η χρήση λαρνάκων είχε μακρά παράδοση στην Κρήτη, σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ελλάδα, η αλλαγή αυτή συχνά ερμηνεύεται ως αλλαγή από «μινωικές» σε περισσότερο «μυκηναϊκές» ταφικές πρακτικές¹²¹. Σε κάθε περίπτωση, στον συνδυασμό των παραπάνω, έχει αναγνωριστεί μια τάση διατήρησης της ακεραιότητας και ατομικότητας του κάθε νεκρού- τάση με απαρχές στη Νεοανακτορική ως αποτέλεσμα της χρήσης ταφικών δοχείων, που στο εξής εντείνεται και εντατικοποιείται¹²², όπως φαίνεται και από τις νέες κατηγορίες κτερισμάτων που αποτίθενται στους τάφους¹²³.

Τα κτερίσματα της ΥΜ ΙΙ περιόδου διαφέρουν από της Νεοανακτορικής ως προς το είδος, την ποσότητα αλλά και την ποιότητα¹²⁴. Τη συχνότερη κατηγορία συνιστά η κεραμική, η οποία συχνά φέρει πλούσια και περίτεχνη διακόσμηση, άλλοτε γραμμική κι αφηρημένη κι άλλοτε με θέματα εμπνευσμένα από τη φύση. Σε αυτή, συμπεριλαμβάνονται Νεοανακτορικοί τύποι, όπως τα κύπελλα, οι πρόχοι και τα πύραυλα μαζί με νέους, όπως οι απιόσχημοι πιθαμοφορείς «Ανακτορικού Ρυθμού», ο αβαθής σκύφος, η εφυραϊκή κύλικα¹²⁵ και το πεπιεσμένο αλάβαστρο¹²⁶. Τα δύο τελευταία είναι περισσότερο διαδεδομένα στην ηπειρωτική Ελλάδα και εμφανίζονται μάλλον ξαφνικά στην Κρήτη (Εικ.10-11)¹²⁷. Αξίζει επίσης να σημειωθεί, πως τα τυπικά Νεοανακτορικά άωτα κωνικά κύπελλα εξαφανίζονται¹²⁸. Η σκευή των τάφων, ιδιαίτερα προς το τέλος της ΥΜ ΙΙ, εμπλουτίζεται με μέταλλα αλλά και λίθινα αγγεία¹²⁹, με κάποια από αυτά να συνιστούν εισαγωγές εκτός Αιγαίου¹³⁰. Η απόθεση μεταλλινων αγγείων είναι πιο συνηθισμένη στην ηπειρωτική Ελλάδα, όχι όμως και η απόθεση λίθινων¹³¹.

Έτσι, παρ' όλο που διατηρεί την προσφορά και την κατανάλωση πόρων στους τάφους, η ταφική τελετουργία αλλάζει. Πρώτον, μειώνεται σημαντικά ο αριθμός των συμμετεχόντων, ιδιαίτερα εάν συγκριθεί με τα κατάλοιπα των τελετουργιών στον

¹²⁰ Preston 2000, 116-117.

¹²¹ Miller 2011, 66, 70.

¹²² Devolder 2010, 49-50, 62-63. Hatzaki 2012. 2016. Whitelaw 2022, 51

¹²³ Preston 2000, 149-150.

¹²⁴ Preston 2000, 117.

¹²⁵ Miller 2011, 84, 88, 95-96. Popham 1967, 344-345.

¹²⁶ Betancourt 1985, 212-219. Hatzaki 2007, 202. Miller 2011, 84, 88.

¹²⁷ Alberti 2004, 134. Popham 1970, 81-84.

¹²⁸ Preston 2000, 117.

¹²⁹ Galanakis 2022, 160-161. Preston 2000, 143.

¹³⁰ Preston 2007a, 297-298.

¹³¹ Miller 2011, 97, 108.

Νεοανακτορικό Πόρο και στον «Τάφο-Ιερό»¹³². Δεύτερον, η τελετουργία περιλαμβάνει και αξιοποιεί αντικείμενα που μέχρι πρότινος προορίζονταν ή περιορίζονταν στο μη ταφικό πεδίο, ενώ στο εξής απαντούν σχεδόν αποκλειστικά στο ταφικό¹³³. Σε σχέση με το νεκρό σώμα, παρατηρείται ιδιαίτερη μέριμνα για τον εξοπλισμό του με περισσότερο «προσωπικά» ή βιογραφικά αντικείμενα, όπως όπλα, εργαλεία και κοσμήματα¹³⁴. Λόγω της ξαφνικής τους εμφάνισης και εξάπλωσης, οι ταφές με όπλα έχουν κατά καιρούς μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της έρευνας. Αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν επιθετικό οπλισμό με πιο χαρακτηριστικά τα ξίφη, τα δόρατα και τις αιχμές βελών καθώς και αμυντικό, όπως κράνη (οδοντόφρακτα και χάλκινα) ή και ασπίδες (Εικ.12)¹³⁵.

Μολονότι πρόδρομοι θα μπορούσαν να αναγνωριστούν στον Νεοανακτορικό Πόρο (τάφος 6 και «Π 1967»)¹³⁶ και το Μαύρο Σπήλιο (τάφοι 5, 18)¹³⁷, το φαινόμενο των ταφών με όπλα παρουσιάζεται πολύ πιο σύνθετο κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1. Αντιθέτως, στην ηπειρωτική Ελλάδα, το φαινόμενο των ταφών με όπλα και πολύτιμα αντικείμενα όπως σκεύη και κοσμήματα από σπάνιες πρώτες ύλες και μοναδική δεξιοτεχνία, έχει μακρά παράδοση¹³⁸. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ταφές στους λακκοειδείς των Ταφικών Κύκλων Α και Β στις Μυκήνες, αλλά και ο υστερότερος θαλαμοειδής Τάφος 12 στα Δενδρά από τον οποίο πλήρης πολεμικός εξοπλισμός ήρθε στο φως.

Στην Κνωσό, χρησιμοποιούνταν όλοι οι γνωστοί τύποι τάφων, ενώ τίποτα στα επιμέρους χαρακτηριστικά τους δεν προδίδει την παρουσία ή αντίστοιχα την απουσία όπλων¹³⁹. Έτσι, για την ΥΜ ΙΙ, ταφές με όπλα έχουν προκύψει στους τάφους 1, 2, 3 και 4 στα Ισόπατα, στους 2 θαλαμοειδείς στον Άγιο Ιωάννη και στους Ι, ΙΙΙ, V στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο, στον τάφο της Ακρόπολης και στου «Αργυρού και Χρυσού Κυπέλλου» χαμηλά στους Γυψάδες¹⁴⁰.

¹³² Hatzaki 2005, 142.

¹³³ Galanakis 2022, 163.

¹³⁴ Alberti 2004, 127-136. Galanakis 2022, 160-161. Preston 2004α, 328-331. Verduci 2020, 195-199.

¹³⁵ Alberti 2004. Georganas 2018. Hood και de Jong 1952. Hood 1956. Molloy 2012. 2013. Verduci 2020.

¹³⁶ Alberti 2018, 343. Galanakis 2022, 147-148. Miller 2011, 17-18. Molloy 2012, 120. 2013, 163-164. Preston 2000, 121. 2004β, 138.

¹³⁷ Preston 2000, 585.

¹³⁸ Miller 2011, 81-84, 88, 111.

¹³⁹ Verduci 2020, 195.

¹⁴⁰ Alberti 2004, 130-134. Miller 2011. Preston 2000, 533, 557-561, 584-590.

Οι ταφές με όπλα συμφωνούν με τον περισσότερο συγκεντρωτικό και στρατιωτικό χαρακτήρα που παραδοσιακά αποδίδεται στη νέα εξουσία της Τελικής Ανακτορικής Κνωσού¹⁴¹. Ο χαρακτήρας αυτός επιβεβαιώνεται από τη διοίκηση, την εικονογραφία και την τελετουργία. Για τη διοίκηση, αναφέρονται οι καταγραφές όπλων, πανοπλιών και αρμάτων στις πινακίδες Γραμμικής Β¹⁴². Στην εικονογραφία, τονίζεται συνήθως η αύξηση θεμάτων πολεμικού χαρακτήρα όπως η ασπίδα και το κράνος σε πλήθος μέσων μεταξύ των οποίων οι τοιχογραφίες («Τοιχογραφία των Οκτώσχημων Ασπίδων»¹⁴³) και η κεραμική (Τάφος 5 Ισόπατα¹⁴⁴, «Τάφος-Ιερό»¹⁴⁵, Τάφος «Ζήτα» Κατσαμπάς)¹⁴⁶. Για την τελετουργία ως σημειωθεί ενδεικτικά η απόθεση ξίφους στα θεμέλια του «Θρησκευτικού Κέντρου» της Κνωσού¹⁴⁷.

Ο συνδυασμός των παραπάνω οδήγησε στο συμπέρασμα πως οι ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ ταφές με όπλα ήταν στην πραγματικότητα «ταφές πολεμιστών» που θάβονταν κατά το ομηρικό ηρωικό ιδεώδες¹⁴⁸. Στο πλαίσιο αυτό, οι διαφορές ανάμεσα στους ίδιους τους τάφους ως προς την τοποθεσία, τους τύπους και την κτέριση θα αντιπροσώπευαν διαφορές στην θέση των νεκρών στη νεοσύστατη κνωσιακή ιεραρχία¹⁴⁹. Έτσι, λόγω της πιθανής συμβολής τους για τη διαφώτιση των τελευταίων στιγμών του ανακτόρου της Κνωσού, η έρευνα έχει αναγάγει τις «ταφές πολεμιστών» σε ξεχωριστό φαινόμενο και ως εκ τούτου, αυτές σταδιακά απομονώθηκαν.

2.2.2. ΥΜ ΙΙΑ1: τυποποίηση στην ταφική επένδυση

Αν και λιγосτές, οι ταφές με ασφαλή ΥΜ ΙΙΑ1 χρονολόγηση χαρακτηρίζονται από ομοιότητες αλλά και εξίσου σημαντικές διαφορές συγκριτικά με εκείνες της ΥΜ ΙΙ, υποδηλώνοντας ακολούθως διαφορές και ανάμεσα στις στρατηγικές της ελίτ που υπαγόρευαν τις ταφικές πρακτικές στο τέλος και στην αρχή της τελικής ανακτορικής

¹⁴¹ Evans 1935, 785. Vermeule 1983, 159-160.

¹⁴² Evans 1935, 785-789, 832-834, 836-859.

¹⁴³ Evans 1935, 785-786. Preston 2008, 315.

¹⁴⁴ Evans 1914, 27. 1935, 870.

¹⁴⁵ Evans 1935, 1002-14.

¹⁴⁶ Preston 2000, 43-44.

¹⁴⁷ Giumlia-Mair και Kanta 2021, 291-298. Κάντα 2018, 250- 263. 2020, 408-409. Ξίφη εξακολουθούν να αποτίθενται και ως προσφορές εκτός Κνωσού στην ΥΜ ΙΙΑ στο ιερό της Κάτω Σύμης- Βιάννου, Molloy 2012, 63.

¹⁴⁸ Georganas 2018. Hood και de Jong 1952, 245. Molloy 2012. 2013. Whitelaw 2022, 52. Whitley 2002.

¹⁴⁹ Galanakis 2022, 161. Preston 2000, 157-160.

περιόδου στην Κνωσό αντίστοιχα¹⁵⁰. Οι διαφορές αυτές μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε σχέση πρώτον, με τους ίδιους τους τάφους και δεύτερον, με τα κτερίσματα που αποτίθενται σε αυτούς.

Μολονότι η διάταξη των ταφών κατά μήκος του Καίρατου ποταμού, μεταξύ του λιμανιού και του ανακτόρου της Κνωσού διατηρείται και στην ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο, εντούτοις το τοπίο φαίνεται να μεταμορφώνεται εκ νέου (Εικ.13)¹⁵¹. Τα νεκροταφεία του Αγίου Ιωάννη και του Βενιζέλειου Νοσοκομείου δεν συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται, ενώ ο «Τάφος του Αργυρού και Χρυσού Κυπέλλου» και ο θαλαμοειδής της Ακρόπολης, εγκαταλείπονται¹⁵². Παρ' όλα αυτά, αδιάκοπη παρουσιάζεται η χρήση των νεκροταφείων στον Κατσαμπά, τα Ισόπατα, το Μαύρο Σπήλιο και τους Κάτω Γυψάδες όπως και του «Τάφου-Ιερού»¹⁵³. Παράλληλα, δημιουργούνται και νέα νεκροταφεία στη Νέα Αλικαρνασσό¹⁵⁴, στο Σελόπουλο¹⁵⁵, στην Τζαφέρ Παπούρα και στους Άνω Γυψάδες¹⁵⁶.

Γενικότερα, η πρακτική της παράλληλης χρήσης διαφορετικών τύπων τάφων στο ίδιο νεκροταφείο απαντά και στην ΥΜ ΙΙΑ1¹⁵⁷. Έτσι, στο Σελόπουλο και στους Άνω Γυψάδες θαλαμοειδείς και λακκοειδείς συνυπάρχουν¹⁵⁸. Στην Τζαφέρ Παπούρα, στο σύνολο των 100 τάφων εντοπίζονται θαλαμοειδείς, λακκοειδείς αλλά και φρεατιοειδείς¹⁵⁹. Ωστόσο, από το ταφικό πεδίο της ΥΜ ΙΙΑ1 απουσιάζουν πλήρως οι ιδιόμορφοι θολωτοί και θαλαμοειδείς τάφοι της προηγούμενης περιόδου. Πράγματι, ποτέ ξανά στην Κνωσό της ΥΕΧ δεν θα υπάρξουν μνημειώδεις τάφοι όπως εκείνοι στην Κεφάλαια και στα Ισόπατα¹⁶⁰.

Στον αντίποδα, σημειώνεται μείωση στην επένδυση ενέργειας, δεξιοτεχνίας και πόρων στην ταφική αρχιτεκτονική που χαρακτηρίζει την ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο¹⁶¹. Άλλωστε, προτιμώνται πιο ταπεινοί τάφοι, μικρότερων διαστάσεων και απλούστερης κατασκευής

¹⁵⁰ Preston 2004α, 325.

¹⁵¹ Preston 2004α, 327-328.

¹⁵² Miller 2011, 64, 112.

¹⁵³ Alberti 2013. Preston 2000, 137, 156.

¹⁵⁴ Muhly 1992.

¹⁵⁵ Popham 1974.

¹⁵⁶ Coldstream 1963, 30-33. Miller 2011, 112. Preston 2000, 137.

¹⁵⁷ Miller 2011, 64.

¹⁵⁸ Ο.π., 23-24.

¹⁵⁹ Evans 1905, 391-393. Hatzaki 2005, 88-90.

¹⁶⁰ Preston 2000, 138.

¹⁶¹ Ο.π., 139.

όπως αποκαλύπτει η αύξηση των θαλαμοειδών (Εικ.14)¹⁶², αλλά κυρίως των λακκοειδών (Εικ.15)¹⁶³ και των φρεατιοειδών (Εικ.16)¹⁶⁴. Οι τάφοι αυτοί δεν διαθέτουν επιμελημένες εισόδους και προσόψεις στο εξωτερικό, ούτε εμπλουτίζονται με πεσσούς, θρανία και κόγχες στο εσωτερικό¹⁶⁵. Αντίστοιχα, όπως περιορίζεται η χρήση ασβεστόλιθου, γυψόλιθου και λίθων με τεκτονικά σημεία έτσι περιορίζονται και οι αναφορές στη Νεοανακτορική περίοδο¹⁶⁶.

Περνώντας στο περιεχόμενο των τάφων, αν και η στάση απέναντι στο νεκρό σώμα δεν φαίνεται να διαφέρει από την ΥΜ ΙΙ, το ίδιο δεν ισχύει και για τη στάση απέναντι στα κτερίσματα που επιλέγονται να το συνοδεύσουν¹⁶⁷. Όπως και στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής, έτσι και εδώ περιορίζονται οι ιδεολογικά φορτισμένες αναφορές της Νεοανακτορικής που αξιοποιούνταν στις ΥΜ ΙΙ ταφές, όπως τα τελετουργικά σκεύη, τα ζωόμορφα ρυτά και οι διπλοί πέλεκεις¹⁶⁸. Στο ίδιο πνεύμα σημειώνεται μείωση στην απόθεση εισηγμένων, εξωτικού χαρακτήρα αντικειμένων¹⁶⁹.

Όσον αφορά στην κεραμική, απαντούν συχνότερα αγγεία μικρότερου μεγέθους ενώ η πλούσια διακόσμηση της προηγούμενης περιόδου σταδιακά σχηματοποιείται και περιορίζεται¹⁷⁰. Οι νέοι τύποι ανοιχτών και κλειστών αγγείων φαίνεται πως συνιστούν μετεξελίξεις ή τροποποιήσεις εκείνων της ΥΜ ΙΙ. Χαρακτηριστικά σχήματα είναι το μόνωτο κύπελλο με διακρινόμενο επίπεδο χείλος, η υψίποδη κύλικα και ο ψευδόστομος αμφορέας¹⁷¹. Κάποια από τα τυπικά αγγεία της ΥΜ ΙΙ μεταξύ των οποίων το πεπιεσμένο αλάβαστρο, οι πιθαμοφορείς και τα πύραυνα συνεχίζουν να αποτίθενται στους τάφους ωστόσο όχι με την ίδια ένταση και συχνότητα.

Μειώνεται η παρουσία αγγείων από πολύτιμα μέταλλα όπως ο χρυσός, ο άργυρος και ο μόλυβδος¹⁷², ενώ αντιθέτως αυξάνεται η παρουσία χάλκινων¹⁷³. Τα χάλκινα εμφανίζονται περισσότερο προσανατολισμένα στην προετοιμασία και προσφορά υγρών όπως οι τριποδικοί λέβητες, οι υδρίες, οι οινοχόες, οι κάδοι, οι λεκάνες και οι

¹⁶² Miller 2011, 47-48.

¹⁶³ Ο.π., 50-55.

¹⁶⁴ Ο.π., 64.

¹⁶⁵ Preston 2000, 138-139.

¹⁶⁶ Preston 2004α, 327-328.

¹⁶⁷ Preston 2000, 146.

¹⁶⁸ Preston 2000α, 327- 328.

¹⁶⁹ Preston 2000, 220.

¹⁷⁰ Hatzaki 2007, 215. Popham 1967, 345-347.

¹⁷¹ Betancourt 1985, 227-234.

¹⁷² Preston 2000, 220.

¹⁷³ Miller 2011, 105. Preston 2000α, 327- 328.

δίσκοι ενώ εκείνα από πολύτιμα μέταλλα στην πρόποση και κατανάλωση όπως τα χρυσά κύπελλα στους ομώνυμους τάφους στον Άγιο Ιωάννη και στους Γυψάδες¹⁷⁴. Εξαιρεση ίσως συνιστά η κύλικα που στην ΥΜ ΙΙΑ απαντά και χάλκινη. Παρ' όλα αυτά η εμφατική κατανάλωση πόρων συνεχίζει και σε αυτήν περίοδο, τουλάχιστον για κάποιους έχοντας αποκτήσει ισχυρότερες συνδηλώσεις λόγω των αλλαγών στην κλίμακα της κατανάλωσης. Μόλις 7 τάφοι της ΥΜ ΙΙΑ1 έδωσαν χάλκινα αγγεία, ωστόσο η συγκέντρωση 13 στον Τάφο 14 στην Τζαφέρ Παπούρα και 19 στον Τάφο 4 στο Σελόπουλο είναι αξιοσημείωτη (Εικ.17)¹⁷⁵.

Τέλος, κοσμήματα και άλλα αντικείμενα σχετικά με την επιμέλεια και επένδυση του ανθρώπινου (νεκρού) σώματος όπως καθρέφτες, λαβίδες και ξυράφια εξακολουθούν να αποτίθενται. Σε λίγες περιπτώσεις, οι νεκροί συνοδεύονται ακόμα από όπλα ή και εργαλεία με πιο συνήθη τα εγχειρίδια, τα πριόνια και τα μαχαίρια¹⁷⁶. Στο εξής, πιο δημοφιλής επιλογή δεν είναι το δόρυ αλλά το ξίφος και ειδικότερα οι τύποι Dι και Cι¹⁷⁷. Ταφές με όπλα έχουν ανασκαφεί ως επί το πλείστον στην Τζαφέρ Παπούρα (16), καθώς και στο Σελόπουλο (2), τον Κατσαμπά (2) και στα Ισόπατα (2)¹⁷⁸.

Όπως και στην ΥΜ ΙΙ περίοδο, οι ταφές με όπλα δεν ξεχωρίζουν από εκείνες χωρίς. Καμία από τις ταφές δεν απέδωσε τον ίδιο συνδυασμό όπλων και πανοπλίας. Στα νεκροταφεία συνυπάρχουν τα πιο απλά και ακόσμητα παραδείγματα με τα πιο «εξατομικευμένα» που φέρουν περίτεχνες λαβές και διακόσμηση, παραπέμποντας ίσως σε διαφορές στην πρόσβαση κι άρα την κοινωνική θέση είτε των νεκρών είτε των ζωντανών που επιμελούνται την ταφή τους. Συνολικά όμως, οι κνωσιακοί τάφοι χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ποικιλία στους τύπους και στην ποσότητα οπλισμού που επενδύονται σε αυτούς, συγκριτικά με τα αντίστοιχά τους στην ηπειρωτική Ελλάδα¹⁷⁹.

2.3. Συμπεράσματα

¹⁷⁴ Miller 2011, 97-105. Preston 2004β, 329.

¹⁷⁵ Alberti 2004, 132-133. Miller 2011, 112.

¹⁷⁶ Preston 2000, 362-365, 584-590.

¹⁷⁷ Miller 2011, 71-74.

¹⁷⁸ Ο.π., 64.

¹⁷⁹ Ο.π., 80-83.

Η ενδεικτικά επιλεκτική παρουσίαση των ταφικών δεδομένων της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ Κνωσού, κατέδειξε τη σημασία τους για οποιαδήποτε απόπειρα ανασύνθεσης της κοινωνικής οργάνωσης της περιόδου. Έτσι, διαπιστώνεται πως κάποιοι, εκμεταλλευόμενοι τη ρευστότητα που επικράτησε στο τέλος της Νεοανακτορικής, διεκδίκησαν μια θέση στη νέα τάξη πραγμάτων της ηγεμονίας της Κνωσού, πειραματιζόμενοι με νέες στρατηγικές ανταγωνισμού και επίδειξης που απαιτούσαν ή προϋπέθεταν την ανακατεύθυνση της επένδυσης των ηγετικών ομάδων από τη ζωή, στο θάνατο¹⁸⁰.

Η ΥΜ ΙΙ καινοτομία της επένδυσης στο ταφικό πεδίο ως πεδίο επίδειξης και ανταγωνισμού αποδείχθηκε αρκετά αποτελεσματική ώστε να υιοθετηθεί και να αναπαραχθεί ως ηγεμονική στρατηγική και στην επόμενη περίοδο. Ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι χαρακτηρίζεται από διαφορετικές τάσεις σε σύγκριση με την ΥΜ ΙΙΙΑ1. Για το λόγο αυτό, ενθαρρύνεται η εξέταση αυτών των τάσεων ώστε να διευκρινιστούν τα διαφορετικά κίνητρα της ταφικής επένδυσης στη εκάστοτε περίοδο¹⁸¹.

Όπως θα φανεί παρακάτω, τα νέα νεκροταφεία, οι νέοι τύποι τάφων και κτερισμάτων, καθώς και η νέα στάση απέναντι στο νεκρό σώμα που χαρακτηρίζουν την μετάβαση από την ΥΜ ΙΙ στην ΙΙΙΑ περίοδο, έχουν εξίσου αξιοποιηθεί στην έρευνα ως αποδείξεις για τη συνέχεια ή την ασυνέχεια με το Νεοανακτορικό (κνωσιακό) παρελθόν. Η εμφάνιση «μυκηναϊκών» στοιχείων στις ταφές αλλά και γενικότερα στον υλικό πολιτισμό της Τελικής Ανακτορικής, έχει θεωρηθεί ότι δείχνει όχι μόνο ένα κοινωνικό μετασχηματισμό αλλά, και ίσως το κυριότερο, μία πολιτισμική μεταβολή. Η Κνωσός ως ένα βαθμό «εκμυκηναϊσθηκε». Τα επιμέρους χαρακτηριστικά του υλικού πολιτισμού έχουν χρησιμοποιηθεί για τη σκιαγράφηση της σχέσης ανάμεσα στον μινωικό και μυκηναϊκό πολιτισμό αντίστοιχα, σχέση που γνώρισε σημαντικές διακυμάνσεις από εκείνη της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης σε εκείνη της πολιτισμικής επέκτασης και κατάκτησης, όπως εκφράστηκε στο ζήτημα του «εκμυκηναϊσμού» της Κνωσού. Η απάντηση επομένως στο ερώτημα, εάν τελικά ήταν Μινωίτες ή Μυκηναίοι εκείνοι που εισήγαγαν τις νέες στρατηγικές που μεταμόρφωσαν το ταφικό πεδίο της Κνωσού, εκκρεμεί.

¹⁸⁰ Preston 2004a, 327.

¹⁸¹ Preston 2000, 147.

3. Το ζήτημα της «μινωικής» και «μυκηναϊκής» ταυτότητας στην Τελική Ανακτορική Κνωσό

3.1. Εισαγωγή

Ήδη από τις πρώτες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στον ελλαδικό χώρο, η έρευνα είχε αφοσιωθεί στην αναζήτηση της ταυτότητας και καταγωγής των πολιτισμών που έρχονταν στο φως στην ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη αντίστοιχα. Η αναζήτηση αυτή ήταν συμβατή με το ευρύτερο πνεύμα της εποχής που διέπνεε την αρχαιολογική έρευνα, δηλαδή με την τάση αναγνώριση και ταυτοποίησης διακριτών φύλων και λαών αποκλειστικά βάσει των επιμέρους χαρακτηριστικών στον υλικό τους πολιτισμό που συνιστούσαν τους δείκτες της καθαυτής διάκρισης¹⁸². Προτού επομένως παρουσιαστεί η ιστορία της έρευνας γύρω από το ερώτημα εάν ήταν «Μινωίτες» ή «Μυκηναίοι» οι τελευταίοι διαχειριστές του ανακτόρου της Κνωσού, θα προηγηθεί μια συνοπτική παρουσίαση του πλαισίου αυτού που ευνόησε την ανάδυση και καθιέρωση του συγκεκριμένου ερωτήματος.

Ειδικότερα για περιοχές όπως το προϊστορικό Αιγαίο, που ανέκαθεν βρίσκονταν σε διάλογο με τους πολιτισμούς της Ανατολίας και της Αιγύπτου, η αρχαιολογία αφιερώθηκε στην απόδειξη της ιστορικής πραγματικότητας που διέσωζαν οι γραπτές πηγές, στην τεκμηρίωση προσώπων, τόπων και γεγονότων όπως αυτά μεταφέρονταν από τις ιστορικές αφηγήσεις, τα έπη και τους μύθους¹⁸³. Για αυτού του είδους την «ιστορική» αρχαιολογία απαιτούνταν η συγκρότηση ενός συστήματος χρονολόγησης που θα συμβάδιζε με τις καταστροφές, εισβολές ή κατακτήσεις που αναφέρονταν ή υπονοούνταν στα γραπτά και υλικά τεκμήρια¹⁸⁴. Στο επίκεντρο επομένως βρέθηκαν ερμηνείες μεγάλης κλίμακας που θα εξηγούσαν την ακμή, την παρακμή και την πτώση των πολιτισμών. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται αντιληπτή και η απήχηση που γνώρισαν στην αρχαιολογία του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού, ερμηνείες εισβολής και κατάκτησης¹⁸⁵.

¹⁸² Schoep 2018, 12-15. Sherratt 2005, 25-29. Voutsaki 2017, 139-140.

¹⁸³ Sherratt 2005, 25-26.

¹⁸⁴ Ο.π., 29.

¹⁸⁵ Whitelaw 2022, 37.

Συμπληρωματικά, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη πως η στιγμή που διαμορφώνονται οι όροι του υπό εξέταση ερωτήματος, είναι η στιγμή κατά την οποία η ιδέα της «εθνοτικής» αλλά και εθνικής ταυτότητας ως μια σταθερά με συγκεκριμένες ιστορικές και χωρικές διαστάσεις που φέρει μοναδική πολιτισμική (υλική) υπογραφή, που ταυτόχρονα ενώνει και χωρίζει, τροφοδοτούσε εθνικές διεκδικήσεις μετά την κατάρρευση των βασιλείων και αυτοκρατοριών¹⁸⁶. Στο πλαίσιο αυτό, επικρατούσε η τάση καθιέρωσης δεικτών όπως η εμφάνιση, η ενδυμασία, η γλώσσα, καθώς και η θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμα αλλά και η κοινωνική οργάνωση που θα εξυπηρετούσαν στον αυτό- και έτερο- προσδιορισμό της εθνοτικής ταυτότητας όπως συνέβαινε σε μέρη της Ευρώπης που στον 19^ο-20^ο αιώνα χαρακτηρίζονταν ιστορικά από ετερογενείς πληθυσμούς όπως στην Αυστρο-Ουγγρική, την Οθωμανική ή και τη Βρετανική αυτοκρατορία¹⁸⁷.

Όπως όμως θα καταστεί σαφές και στη συνέχεια, τόσο οι δείκτες όσο και το περιεχόμενο της «μινωικής» και «μυκηναϊκής» ταυτότητας δεν έμειναν αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου με την εννοιολόγησή τους να τροποποιείται και να μεταβάλλεται παράλληλα με την αρχαιολογική έρευνα. Για το λόγο αυτό, στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται η εξέλιξη του ζητήματος της «μινωικής» και «μυκηναϊκής» ταυτότητας πριν και μετά τις ανασκαφές του Sir Arthur Evans στην Κνωσό. Ακολουθώντας, θα διερευνηθεί σε τι βαθμό το ζήτημα αυτό επηρέασε και καθόρισε τον χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ των δύο πολιτισμών και κατ' επέκταση τον τρόπο με τον οποίο παραδοσιακά ερμηνεύεται το διαθέσιμο αρχαιολογικό υλικό από την τελευταία φάση του ανακτόρου της Κνωσού.

3.2. Η σχέση μεταξύ «μινωικού» και «μυκηναϊκού» πολιτισμού στο α' μισό του 20^{ου} αιώνα – το μοντέλο του «εκμινωισμού» της ηπειρωτικής Ελλάδας

Ο Evans έχει επικριθεί έντονα πως προτού ακόμα ξεκινήσει τις ανασκαφές στην Κνωσό κι άρα έχει στη διάθεσή του το απαραίτητο υλικό για να τη στηρίξει, είχε σχηματίσει πολύ συγκεκριμένη άποψη για το ποιοι ακριβώς ήταν οι «Μινωίτες» όπως και για το ποια θα ήταν η σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό της Κρήτης και εκείνον που είχε ήδη

¹⁸⁶ Sherratt 2005, 27-29.

¹⁸⁷ Sherratt 2005, 27-29.

αποκαλύπτει ο Heinrich Schliemann στις Μυκήνες το 1876¹⁸⁸. Επιπλέον, μολονότι συχνά ο Evans πιστώνεται την ανακάλυψη όχι μόνο ενός ακμάζοντος πολιτισμού της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, αλλά και του ίδιου του όρου «μινωικός», η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει πως εντούτοις βασίστηκε σε απόψεις που ήδη κυκλοφορούσαν στους φιλολογικούς και αρχαιολογικούς κύκλους της κεντρικής Ευρώπης¹⁸⁹.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, βρέθηκε στο προσκήνιο το ζήτημα του προσδιορισμού της καταγωγής και της ταυτότητας των «Μυκηναίων» της ηπειρωτικής Ελλάδας. Και σε αυτή την περίπτωση, το ζήτημα έλαβε ποικίλες διαστάσεις. Αναλυτικότερα, σημειώνεται πρώτος ο Schliemann που πίστευε πως στους λακκοειδείς του ταφικού κύκλου Α των Μυκηνών ήταν θαμμένοι Έλληνες¹⁹⁰. Έπεται ο Χρήστος Τσουντας, ο οποίος συμφωνώντας με τον Schliemann υποστήριζε ότι οι «Μυκηναίοι» κατάγονταν από ινδοευρωπαϊκά φύλα που κατέβηκαν από το Βορρά και αναμείχθηκαν με τα παλαιότερα γηγενή¹⁹¹. Από αυτή την ανάμειξη προέκυψε ο «μυκηναϊκός» πολιτισμός ως αυτόχθων πια και ανεξάρτητος¹⁹². Ούτε όμως και σε αυτή την περίπτωση υπήρξε ομοφωνία ως προς την προέλευση του εν λόγω πολιτισμού, με τον Arthur Milchhöfer παραδείγματος χάριν να θεωρεί ότι οι ρίζες του βρίσκονταν στην Κρήτη¹⁹³. Άλλοι βέβαια υποστήριζαν ότι με βάσει τα χαρακτηριστικά των ευρημάτων από τις Μυκήνες, η προέλευση του πολιτισμού θα έπρεπε να αναζητηθεί στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, στη Συρία ή ακόμα και την Αίγυπτο¹⁹⁴. Τέλος, υπήρχαν και εκείνοι που απέρριπταν τις ανακαλύψεις του Schliemann συλλήβδην ως κίβδηλες¹⁹⁵.

Ο ίδιος ο Evans χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «μινωικός» το 1896, αναφέροντας πως «οι ένδοξες μέρες της Κρήτης ήταν εκείνες οι οποίες ακόμη αντικατοπτρίζονται στα ομηρικά έπη –η περίοδος του μυκηναϊκού πολιτισμού, στην οποία εδώ θα δώσουμε το όνομα Μινωικός»¹⁹⁶. Συμπεραίνεται έτσι ότι ο Evans ακολουθώντας το παράδειγμα των προκατόχων του, δεν επιφόρτισε –αρχικά

¹⁸⁸ Schoep 2018, 8.

¹⁸⁹ Για την ιστορία της «μινωικής» Κρήτης και τη συμβολή του Evans στη σύλληψή της βλέπε ενδεικτικά Hamilakis 2002, Hamilakis και Momigliano 2006, Karadimas και Momigliano 2005, Karadimas 2015, Schoep 2018.

¹⁹⁰ Karadimas 2015, 10.

¹⁹¹ Tsountas και Manatt 1897, 282 «[...] Mycenaean culture in Greece belongs to the Greeks», 326, 336 «[...] the Greeks of Homer and so of historic age, are the lineal heirs of Mycenaean culture» 338. Schoep 2018, 12-15. Voutsaki 2017, 133.

¹⁹² Tsountas και Manatt 1897, 326.

¹⁹³ Karadimas και Momigliano 2004, 248-249. Karadimas 2015, 10. Schoep 2018, 6-7.

¹⁹⁴ Voutsaki 2017, 133.

¹⁹⁵ Ο.π., 133.

¹⁹⁶ Evans 1896α, 454.

τουλάχιστον— τον όρο με εθνοτικά και φυλετικά συμφραζόμενα. Αντίθετα, τον χρησιμοποιούσε μαζί με τον όρο «μυκηναϊκός» για να περιγράψει διαφορετικές φάσεις και εκφάνσεις του ίδιου πολιτισμού. Ακολούθως, ο πρώτος όρος αντιστοιχούσε στη MM I-III, περ. 2100/50- 1750/1700 π.Χ., ενώ ο δεύτερος στη YM I-II, περ. 1700/ 1675- 1420/10 π.Χ., όταν ο πολιτισμός έφτασε στην ακμή του¹⁹⁷.

3.3. Η σχέση μεταξύ «μινωικού» και «μυκηναϊκού» πολιτισμού στο β' μισό του 20^{ου} αιώνα— το μοντέλο του «εκμυκηναϊσμού» της Κνωσού

Με την ανασκαφή του ανακτόρου στην Κνωσό το 1900, εγκαινιάζεται ουσιαστικά μια νέα εποχή στην έρευνα γύρω από τη σύνθεση των πολιτισμών του προϊστορικού Αιγαίου. Για τη διερεύνηση της ταυτότητας του πληθυσμού που αντιπροσωπευόταν στον μινωικό πολιτισμό, ο Evans ακολούθησε μια συγκριτική μέθοδο αντιπαραβάλλοντας δεδομένα από την Κρήτη και την ανατολική Μεσόγειο επιχειρώντας να προσδιορίσει την ταυτότητα τόσο βιολογικά, μέσω κρανιομετρικών και άλλων μορφολογικών αναλύσεων, όσο και πολιτισμικά, κυρίως μέσω της εικονογραφίας, της γραφής και της γλώσσας. Δεν θα πρέπει ωστόσο να λησμονείται το γεγονός πως υπόβαθρο αυτής της διερεύνησης συνιστούσε η πεποίθηση του Evans πως στον μινωικό πολιτισμό είχε βρει το λίκνο του πρώτου ευρωπαϊκού πολιτισμού¹⁹⁸. Βάσει αυτής της πεποίθησης, ο Evans σκιαγράφησε τις σχέσεις της Κρήτης με τους γειτονικούς της πολιτισμούς υπό το πρίσμα μιας «εκλεκτικής διάχυσης» σύμφωνα με την οποία ο μινωικός πολιτισμός μπορούσε να έρθει σε επαφή με αυτούς αλλά από θέση ισχύος που του επέτρεπε να επηρεάζεται χωρίς να αλλοιώνεται από αυτούς¹⁹⁹.

Αναλυτικότερα, ο Evans υποστήριξε πως οι πρώτοι κάτοικοι της Κρήτης ανήκαν στην πραγματικότητα σε ένα «προ- Ελλαδικό» φύλο, της ευρύτερης «Μεσογειακής» φυλής²⁰⁰. Αν και δεν απέρριπτε την πιθανότητα να συνυπήρχε στο νησί με άλλα φύλα, αυτή η συνύπαρξη δεν θα ανέτρεπε την υπεροχή του στη σύνθεση του ντόπιου

¹⁹⁷ Evans 1921, 25-27. Karadimas και Momigliano 2004, 244. Schoep 2018, 6-7.

¹⁹⁸ Evans 1921, 19 «[...] this comparatively small island, left on one side to-day by all the main lines of Mediterranean intercourse, was at once the starting- point and the earliest stage in the highway of European civilization».

¹⁹⁹ Schoep 2018, 16-22 («*eclectic diffusionism*»).

²⁰⁰ Schoep 2018, 8, 10-12.

πληθυσμού²⁰¹. Η αναγνώριση αυτού του φύλου, θα απαιτούσε τον καθορισμό συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που θα λειτουργούσαν ως αντιπροσωπευτικοί δείκτες. Για το σκοπό αυτό, ο Evans στράφηκε στις αναπαραστάσεις των «Keftiu» ανάμεσα σε διαφορετικά εθνοτικά φύλα και φυλές στις τοιχογραφίες αιγυπτιακών τάφων²⁰², τις οποίες συνδύασε με αντίστοιχες απεικονίσεις σε τοιχογραφίες, σφραγίδες και σφραγίσματα από την Κρήτη εστιάζοντας στην απόδοση φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών όπως το καστανό δέρμα, το σχήμα της μύτης και των ματιών, η κόμμωση και η ενδυμασία²⁰³.

Στο ίδιο πνεύμα, προχωρώντας στα διαθέσιμα δεδομένα για τη γλώσσα και τη γραφή της Κρήτης, ο Evans απέρριψε κάθε συσχετισμό των Ετεοκρητών με τους Έλληνες ως παράλογο²⁰⁴. Αντίθετα, προτίμησε το συσχετισμό με τη δυτική Μικρά Ασία όπου χαρακτηριστικά Κρητικά ονόματα με καταλήξεις σε «-ως» (βλέπε «Μίνως», «Τάλως») και «-σως» (βλέπε «Κνωσσός» στην παλαιότερη γραφή του τοπωνυμίου) απαντούν εκεί σε συχνότητα, ενώ είναι σχεδόν άγνωστα στην ελληνική ονοματοθεσία²⁰⁵. Ένα ενδιαφέρον σημείο σύγκλισης μεταξύ του Evans και του Τσουντα, είναι η άποψη πως η χρήση της γραφής στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν αισθητά περιορισμένη συγκριτικά με την Κρήτη και άρα η προέλευση των συμβόλων και η καταγωγή της γραφής θα έπρεπε να αναζητηθεί εκεί²⁰⁶. Ενισχυτικά αυτού συσχετισμού με την Μ. Ασία θα πρέπει να λειτούργησαν και τα κοινά τους στοιχεία που αναγνώρισε στη μινωική θρησκεία, όπως η κεντρικότητα της Μεγάλης Θεάς και του υιού-δορυφόρου της, καθώς και ο ρόλος του διπλού πέλεκυ²⁰⁷.

Τίποτα όμως από τα παραπάνω δεν θα στερούσε από τους «Μινωίτες» την αυθεντικότητά τους. Ενδεικτικά, στον πρώτο τόμο του *Palace of Minos*, ο Evans διευκρινίζει πως:

«Το ότι (ξένα) στοιχεία μπορεί να είχαν διεισδύσει κατά καιρούς στην Κρήτη είναι αρκετά πιθανό. Εξάλλου, η ποικιλία αρχιτεκτονικής και κτερισμάτων που βρέθηκαν να συνυπάρχουν στο ΥΜ νεκροταφείο της Τζαφέρ Παπούρα, κοντά στην Κνωσό, δείχνουν σίγουρα οικογενειακές παραδόσεις ετερογενούς

²⁰¹ Evans 1912, 279. 1921, 5-6. Schoep 2018, 12-15.

²⁰² Evans 1912, 279; 1921, 7-8.

²⁰³ Evans 1921, 6-9.

²⁰⁴ Evans 1912, 279-280.

²⁰⁵ Evans 1921, 6.

²⁰⁶ Evans 1912, 279. Tsountas και Manatt 1897, 284-286, 291.

²⁰⁷ Ο.π., 5-6.

προέλευσης²⁰⁸. Όμως, από όποια περιοχή κι αν έχουν αντληθεί τα εξωτικά στοιχεία, είναι σαφές ότι ο γηγενής πληθυσμός ήταν αρκετά ισχυρός ώστε να τα αφομοιώσει. Ο υλικός πολιτισμός στο σύνολό του προέρχεται από το ίδιο καλούπι και δείχνει μια ουσιαστική ενότητα».²⁰⁹

Η ανασκαφή έφερε στην επιφάνεια διαδοχικά στρώματα καταστροφής αποκαλύπτοντας πως το τέλος της Κνωσού είχε επέλθει βίαια. Στο εξής, η έρευνα επικεντρώθηκε στην αναζήτηση των αιτιών που οδήγησαν σε αυτό το τέλος και κατ' επέκταση στην εξακρίβωση εάν η τελευταία φάση του ανακτόρου ήταν μινωική ή μυκηναϊκή. Ο ίδιος ο Evans δεν αποδέχθηκε ποτέ πως η πτώση της Κνωσού οφειλόταν σε εξωτερικούς παράγοντες²¹⁰. Υποστήριζε άλλωστε πως μολονότι θα υπήρξαν περισσότερες από μία δυναστείες κατά τη διάρκεια της μακράς ιστορίας της Κνωσού η οποία αναμφίβολα θα περιλάμβανε και οπισθοδρομήσεις ή και καταστροφές, τίποτα δεν φαινόταν να αποδεικνύει πως η καταστροφή των μεγάλων ανακτόρων έφερε μαζί της μία πραγματική τομή²¹¹. Αντίθετα, αυτό που αποκάλυψε, ήταν στην πραγματικότητα μια φυσική και αναπόφευκτη εξέλιξη, όμοια με μια βιολογική μετάβαση ενός οργανισμού από την ακμή στην παρακμή²¹².

Ως εναλλακτική στα επιχειρήματα εισβολής, κατάκτησης και λεηλασίας του ανακτόρου ο Evans πρότεινε το συνδυασμό φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων. Κρίνοντας από τις αυξανόμενες μαρτυρίες για μια έμφαση στον αμυντικό και επιθετικό εξοπλισμό πρώτον στο ανάκτορο, στις καταγραφές των πινακίδων Γραμμικής Β και στην εικονογραφία²¹³, και δεύτερον στις ταφές γύρω από το ανάκτορο²¹⁴, διατύπωσε την άποψη πως η τελευταία δυναστεία της Κνωσού είχε μάλλον σφετεριστεί την εξουσία με τη βία καταφέροντας να επικρατήσει σε μεγάλο μέρος ή και σε ολόκληρο το νησί²¹⁵. Έτσι, ο συγκεντρωτικός και αυταρχικός χαρακτήρας της νέας ελίτ²¹⁶, σε συνδυασμό με αλληπάλληλους σεισμούς²¹⁷ θα αποτέλεσαν το έναυσμα για μια εξέγερση του καταπιεσμένου πληθυσμού που προκάλεσε την πτώση της Κνωσού κατά

²⁰⁸ Evans 1905, 391-482.

²⁰⁹ Evans 1921, 13 (Μτφ. από τη συγγραφέα).

²¹⁰ Ο.π., 30.

²¹¹ Ο.π., 13.

²¹² Ο.π., 30.

²¹³ Evans 1935, 837- 840, 857.

²¹⁴ Evans 1905, 1914; Miller 2011, 1-5.

²¹⁵ Evans 1935, 885.

²¹⁶ Evans 1935, 884-885.

²¹⁷ Evans 1928, 564; 1935, 944-945.

την ΥΜ ΙΙ περίοδο²¹⁸. Σε κάθε περίπτωση όμως, η τελευταία φάση του θα ήταν μινωική. Ακόμα κι αν διατηρούσε κάποιες από τις μνήμες του παρελθόντος, το ανάκτορο μετά την ΥΜ ΙΙΙ είχε πλέον ερημωθεί, εκτεθειμένο σε επιδρομές από τη στεριά και τη θάλασσα²¹⁹. Σύμφωνα με τον Evans, μετά την πτώση, το κέντρο εξουσίας και η έδρα του ιερέα βασιλιά, θα είχε μεταφερθεί πλέον στην ηπειρωτική Ελλάδα, της οποίας *alma mater* θεωρούσε την Κρήτη²²⁰. Δεδομένου ότι ο ίδιος θεωρούσε πως τα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας ήταν αποικίες της Κρήτης ήδη από τη ΜΜ ΙΙΙ, αυτή η μεταφορά δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση²²¹.

Παρ' όλα αυτά, ο «μινωικοκεντρισμός» που χαρακτήριζε το μοντέλο του Evans δεν έχαιρε ευρείας αποδοχής με τον αντίλογο υπέρ μιας μυκηναϊκής τελικής φάσης της Κνωσού να κερδίζει σταδιακά έδαφος. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονισθεί η επίδραση που είχαν ασκήσει στη διαμόρφωση του αντίλογου, αφενός ο Όμηρος, ο οποίος στην Οδύσσεια (τ. 175-177) αναφέρει πως στο νησί μαζί με τους Ετεοκρήτες και τους Κύδωνες συνυπήρχαν Αχαιοί, Δωριείς και Πελασγοί και αφετέρου ο Ηρόδοτος (1. 177, 7. 169-171) που υποστήριζε ότι προτού ο Μίνωας ενώσει τις πόλεις της Κρήτης, ο πληθυσμός της ήταν μεικτός και με «βάρβαρους» άρα μη ελληνόφωνους²²².

Ενδεικτικά αναφέρεται πως κατόπιν επίσκεψής του στο ανάκτορο το 1903, ο Wilhelm Dörpfeld, υποστήριξε πως το τελικό ανάκτορο της Κνωσού είχε ανεγερθεί από Μυκηναίους πάνω στα ερείπια ενός παλαιότερου μινωικού. Αντιστοίχως, ο Τσουντας, διατύπωσε την άποψη πως οι Αχαιοί, τους οποίους ταύτιζε με τους Μυκηναίους, θα είχαν εισβάλει και τελικά εγκατασταθεί στην Κνωσό μέχρι το 1400 π.Χ.²²³. Στο ίδιο πνεύμα, ο Georg Karo πίστευε ότι κάποια στιγμή μετά την ΜΜ ΙΙΙ οι Μυκηναίοι λεηλάτησαν την Κνωσό οπότε τα κτερίσματα που βρέθηκαν στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών και έφεραν ομοιότητες με «μινωικά» ήταν στην πραγματικότητα λάφυρα αυτής της λεηλασίας²²⁴.

Τη μεγαλύτερη πρόκληση ωστόσο, αποτέλεσε η συμβολή των ανασκαφών και διαδοχικών δημοσιεύσεων των Alan Wace και Carl Blegen από το α μισό του 20^{ου} αιώνα και εξής, που επιχείρησαν να βγάλουν τον πολιτισμό της ηπειρωτικής Ελλάδας

²¹⁸ Evans 1928, 320-321; 1935, 885, 942.

²¹⁹ Evans 1935, 1017.

²²⁰ Ο.π., 945 «[...] Knossos indeed was now supplying the models for the Mainland Minoan Centers»

²²¹ Evans 1912, 280-282; Evans 1921, 23-27.

²²² Galanakis 2022, 140. Driessen 1998-99, 89-92.

²²³ Τσουντας 1928, 65.

²²⁴ Galanakis 2015, 103-105. 2022, 140-142.

από την σκιά της Κρήτης, καθιερώνοντας τον μυκηναϊκό πολιτισμό αρχικά ως μη «μινωικό» και τελικά ως ελληνικό. Αν και αναγνώριζαν τις έντονες επιδράσεις και ανταλλαγές με την Κρήτη, συμφωνώντας εν μέρει με τον Evans, εντούτοις διατείνονταν πως ο πολιτισμός της ηπειρωτικής Ελλάδας δεν ήταν μια απλή προέκταση εκείνου της Κρήτης. Τουναντίον, διευκρίνιζαν ότι το προϋπάρχον γηγενές ελλαδικό στοιχείο στη διάρκεια της επαφής του με το μινωικό το τροποποίησε καθιστώντας το «μυκηναϊκό» αντί για κρητικό²²⁵.

Αποδείκνυαν επομένως την αδυναμία εφαρμογής του μινωικού συστήματος χρονολόγησης στην ηπειρωτική Ελλάδα και άρα την ανάγκη για τη συγκρότηση νέου²²⁶. Σε άρθρο τους, οι Wace και Blegen εισήγαγαν το λεγόμενο «ελλαδικό» σύστημα χρονολόγησης για την κεραμική της ηπειρωτικής Ελλάδας²²⁷. Όπως όμως και στην περίπτωση του όρου «μινωικός» έτσι και εδώ, ο Wace τόνιζε πως η χρήση του όρου απέβλεπε μόνο σε χρονολογικές και γεωγραφικές οριοθετήσεις, όχι στη διάκριση μεταξύ μιας «ελλαδικής» αντί «μινωικής» δυναστείας ή φυλής²²⁸. Εάν ωστόσο η υπόθεση του Τσουντα περί της ινδοευρωπαϊκής και άρα ελληνικής καταγωγής των Μυκηναίων μπορούσε να αποδειχθεί, τότε η ακμή των Μυκηνών σε αντιδιαστολή με την παρακμή της Κνωσού, αναπόφευκτα θα αντανάκλούσε την επικράτηση των Ελλήνων επί των μη-Ελλήνων²²⁹.

Σταδιακά, το χάσμα μεταξύ Κνωσού και ηπειρωτικής Ελλάδας διευρυνόταν, ιδιαίτερα μετά τη δημοσίευση των ανασκαφών στις Μυκήνες²³⁰. Το ζήτημα της χρονολόγησης και αντιστοιχίας των πολιτισμών διαδραμάτισε κομβικό ρόλο σε αυτό, εφόσον θα καθόριζε τη φορά της πολιτισμικής επίδρασης από τον μινωικό στον μυκηναϊκό ή το αντίστροφο. Ο Evans δεν αποδέχτηκε το νέο σύστημα και την αντικατάσταση του όρου ΥΜ από τον ΥΕ, διαφωνώντας παράλληλα και με την επιμέρους χρονολόγηση που πρότειναν οι Wace και Blegen για τους μυκηναϊκούς τάφους²³¹. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι μεγάλοι θολωτοί του Ατρέα και της Κλυταιμνήστρας προϋπήρχαν των λακκοειδών

²²⁵ Wace και Blegen 1916-1918, 191-191, 188-189.

²²⁶ Galanakis 2015, 103.

²²⁷ Wace και Blegen 1916-1918, 186.

²²⁸ Galanakis 2015, 103.

²²⁹ Wace 1924, 468; 1949, 118.

²³⁰ Wace 1924

²³¹ Koehl 1990, 45-52.

του ταφικού κύκλου. Αυτοί θα είχαν συγκροτηθεί αργότερα για να υποδεχθούν τους νεκρούς και τα κτερίσματα των θολωτών κατόπιν της εκταφής τους²³².

Σε αυτό το κλίμα, η ανακάλυψη το 1939 του θολωτού της Κεφάλας και ειδικότερα η ασυμφωνία ως προς τη χρονολόγησή του, ανανέωσε τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών. Η υψηλή χρονολόγηση στη Νεοανακτορική περίοδο (MM III), θα επιβεβαίωνε την κυριαρχία του μινωικού πολιτισμού με τον θολωτό να συνιστά το χαμένο κρίκο μεταξύ των πρώιμων μινωικών θολωτών της Μεσαράς και των ύστερων μυκηναϊκών στην ηπειρωτική Ελλάδα. Διαφορετικά, η χαμηλή χρονολόγηση στη Μετανακτορική περίοδο (YM II), επιβεβαίωνε την αντίστροφη πορεία των γεγονότων²³³.

Την ίδια χρονιά, οι Wace και Blegen²³⁴, με νέα δημοσίευσή τους εναντιώθηκαν αυτή τη φορά φανερά στο μοντέλο του Evans²³⁵, και προχώρησαν στην αναθεώρησή του²³⁶. Αναλυτικότερα, τόνισαν πως η χρήση του μινωικού συστήματος χρονολόγησης για την ηπειρωτική Ελλάδα είναι παραπλανητική, τόσο μεθοδολογικά όσο και ιστορικά. Πρώτον, χάρη στα αυξανόμενα διαθέσιμα δεδομένα, είχε πλέον καταστεί δυνατή η αναγνώριση κι άρα η διάκριση της ντόπιας κεραμικής από εκείνης με προέλευση την Κρήτη, τις Κυκλάδες ή αλλού²³⁷. Συνεπώς, ο όρος «(ύστερο-)μινωικός» δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιείται συλλήβδην για την κεραμική της YEX, αλλά να περιορίζεται σε ό,τι έχει βρεθεί ή παραχθεί στην Κρήτη, όπως αντίστοιχα οι όροι «ελλαδικός» και «κυκλαδικός»²³⁸.

Δεύτερον, ο πολιτισμός της ηπειρωτικής Ελλάδας, έχοντας προσφέρει τις εντυπωσιακές ακροπόλεις, τα τείχη και τους τάφους, δεν μπορεί να συνεχίσει να περιφρονείται και να θεωρείται παρηκμασμένος, ιδιαίτερα όταν την ίδια περίοδο η αίγλη της Κνωσού έφθινε²³⁹. Ο πολιτισμός αυτός, αν και προϊόν ώσμωσης, μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού είχε αποκρυσταλλωθεί και αποκτήσει τα μοναδικά και ουσιώδη χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν «[...] την Κρήτη από την ηπειρωτική Ελλάδα, το «μυκηναϊκό» από το «μινωικό», ακόμα και το «ελλαδικό» από το «μη-

²³² Evans 1929, 67-70. Galanakis 2015, 104.

²³³ Galanakis 2015, 107. Preston και Gowland 2005, 67-68.

²³⁴ Wace και Blegen 1939.

²³⁵ Evans 1921, 23.

²³⁶ Galanakis 2015, 107.

²³⁷ Blegen και Wace 1939, 134-135.

²³⁸ Ο.π., 143.

²³⁹ Ο.π., 139-140.

ελλαδικό»²⁴⁰. Τελικά, είναι ακριβώς αυτές οι διαφορές τους που καθιστούν κάθε επιχείρημα υπέρ της μινωικής κατάκτησης, επέκτασης ή αποικισμού αδύναμο²⁴¹.

Το τελικό χτύπημα στο μοντέλο του Evans γύρω από τη φύση της τελικής φάσης του ανακτόρου της Κνωσού και κατ' επέκταση τη σχέση μεταξύ Μινωιτών και Μυκηναίων, δόθηκε το 1952 με την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β από τον Michael Ventris²⁴². Η αποκάλυψη πως η γραφή εξυπηρετούσε μια αρχαϊκή διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας, επιβεβαίωσε όσους υποστήριζαν πως οι Μυκηναίοι ήταν Έλληνες, προσφέροντας ουσιαστικά την απόδειξη που όλοι επιζητούσαν για τον «εκμυκηναϊσμό» της Κνωσού²⁴³. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Wace δεν θα διστάσει να προτείνει πως ο τελευταίος ηγεμόνας της Κνωσού καταγόταν πράγματι από την ηπειρωτική Ελλάδα και άρα η πτώση της Κνωσού προκλήθηκε από εξέγερση των Μινωιτών εναντίον του²⁴⁴. Αποτέλεσμα ήταν πως, μετά από περίπου μισό αιώνα, το μοντέλο του Evans είχε ανατραπεί, με την μυκηναϊκή κατάκτηση της Κνωσού να εδραιώνεται σχεδόν σαν ιστορικό γεγονός.

Στον απόηχο της αποκρυπτογράφησης, η έρευνα γύρω από την τελική ανακτορική περίοδο της Κνωσού εστίασε σε δύο κατηγορίες δεδομένων, τα επιγραφικά και τα ταφικά. Τα επιγραφικά δεδομένα του αρχείου πινακίδων Γραμμικής Β του ανακτόρου, δεν θα μαρτυρούσαν μόνο τις συνθήκες που επικρατούσαν στιγμές πριν την καταστροφή. Το κυριότερο είναι πως θα επέτρεπαν να καθοριστεί πότε αυτή η καταστροφή συντελέστηκε και ως εκ τούτου πότε έλαβε χώρα η καθαυτή εισβολή και κατάκτηση. Τα ταφικά δεδομένα θα λειτουργούσαν ενισχυτικά, απαντώντας στο ερώτημα σε σχέση με την ταυτότητα εκείνων που μεθόδευσαν ή ευθύνονταν για την εικόνα της Τελικής Ανακτορικής Κνωσού - ερώτημα που εξακολουθεί να ταλανίζει τους αρχαιολόγους μέχρι και σήμερα.

Συμπτωματικά, το 1952 είναι επίσης η χρονιά που ο Sinclair Hood καθιερώνει στη βιβλιογραφία τον όρο «ταφές πολεμιστών», αναφερόμενος στους νεκρούς που συνοδεύονταν από όπλα στις συστάδες τάφων που είχε ανασκάψει στον Άγιο Ιωάννη και την περιοχή του Βενιζέλειου Νοσοκομείου, σε κοντινή απόσταση από το

²⁴⁰ Ο.π., 140-141 (Μτφ. από τη συγγραφέα).

²⁴¹ Ο.π., 138-140 « [...] This theory should therefore no longer be allowed to cloud the historical implications of the archaeological evidence of the Late Bronze Age in the Aegean».

²⁴² Petrakis 2018, 373-374. Ruiperez και Melena 1996.

²⁴³ Galanakis 2015, 109-110, 112. 2022, 143. Miller 2011, 2.

²⁴⁴ Galanakis 2022, 143. Wace 1956, xxvi, 24-25.

ανάκτορο²⁴⁵. Ταφές με όπλα είχαν φέρει στο φως και οι ανασκαφές του Evans, τόσο στο νεκροταφείο της Τζαφέρ Παπούρας, όπως οι επονομαζόμενοι τάφοι του «Κυνηγού (10)»²⁴⁶, «Ξυλουργού (33)»²⁴⁷ και «Αρχηγού (34)»²⁴⁸, όσο και στο νεκροταφείο των Ισοπάτων με τον «Βασιλικό Τάφο»²⁴⁹ και τον «Τάφο των Διπλών Πελέκεων»²⁵⁰. Σε αντίθεση όμως με την άποψη του Evans, ο οποίος υποστήριζε την αδιάσπαστη συνέχεια του μινωικού πολιτισμού μέχρι και την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο²⁵¹, ήταν η άποψη του Hood που τελικά επικράτησε με την ταύτιση των νεκρών στις «ταφές πολεμιστών» με Μυκηναίους, μέλη δηλαδή της νέας πολεμικής αριστοκρατίας που διοικούσε την Κνωσό²⁵².

Το βαθιά ριζωμένο στην αρχαιολογία του προϊστορικού Αιγαίου ομηρικό ηρωικό ιδεώδες²⁵³ σε συνδυασμό με τις στερεοτυπικές ερμηνείες της φύσης των φιλειρηνιστών Μινωιτών έναντι των πολεμοχαρών Μυκηναίων²⁵⁴ που είχαν ήδη αρχίσει να διαδίδονται μετά από τα ευρήματα του Schliemann από τον Ταφικό Κύκλο Α²⁵⁵, συνέβαλαν καθοριστικά στην επιβεβαίωση και εν τέλει καθιέρωση αυτής της ταύτισης. Άλλωστε οι τάφοι αυτοί ανοίγονταν σε καινούργιες τοποθεσίες, για ατομικές αντί για συλλογικές ταφές, ενώ χρησιμοποιούσαν τύπους και κτερίσματα χωρίς προηγούμενο στην Νεοανακτορική μινωική Κνωσό, αλλά με παράδοση στη «μυκηναϊκή» ηπειρωτική Ελλάδα.

Ορισμένοι πάντως ερευνητές, όπως οι W. D. Niemeier²⁵⁶, ο S. Hiller²⁵⁷ και η I. Kilian-Dirlmeier²⁵⁸ εξακολούθησαν να επιμένουν πως οι νεκροί στις «ταφές πολεμιστών» θα μπορούσαν εξίσου να είναι Μινωίτες, ενώ άλλοι προωθούσαν την περισσότερο συμβιβαστική άποψη πως η αλλαγή στο ταφικό πεδίο της Κνωσού θα μπορούσε εναλλακτικά να οφείλεται σε επιγαμίες και διαδοχικές δυναστείες²⁵⁹. Εξάιρεση στο

²⁴⁵ Hood και de Jong 1952. Hood 1956.

²⁴⁶ Evans 1905, 420.

²⁴⁷ Ο.π., 440.

²⁴⁸ Ο.π., 441.

²⁴⁹ Ο.π., 526-562.

²⁵⁰ Evans 1914, 33-59; Evans 1921, 440.

²⁵¹ Evans 1905, 523-524 « [...] apparently without any break in the indigenous stock». 1928, 550-551.

²⁵² Hood και de Jong 1952. Hood 1956. Miller 2011, 2-4.

²⁵³ Whitley 2002, 217-219.

²⁵⁴ Molloy 2012, 92. 2013, 58, 63-64. Preston 1999, 133.

²⁵⁵ Whitley 2002, 218.

²⁵⁶ Niemeier 1982, 253. 1983, 217. 1985, 217

²⁵⁷ Hiller 1984, 27-31

²⁵⁸ Kilian- Dirlmeier 1985, 196-214

²⁵⁹ Popham, Catling, Catling 1974, 256

γενικότερο κλίμα της εποχής αποτελεί η άποψη του J. T. Hooker (1968). Αν και αναγνώριζε την πιθανότητα η καταγωγή της πρακτικής των ταφών με όπλα να είναι πράγματι από την ηπειρωτική Ελλάδα, τονίζει πως αυτό δεν θα πρέπει de facto να σηματοδοτεί την μετατόπιση ή εκτοπισμό πληθυσμιακών ομάδων, αφού τα ξίφη από μόνα τους δεν αποκαλύπτουν την εθνοτική ή και φυλετική ταυτότητα του νεκρού²⁶⁰. Αξίζει επομένως να σημειωθεί πως η ταύτιση των πολεμιστών με Μυκηναίους, εκτέθηκε διαδοχικά σε κριτική και αμφισβήτηση.

3.4. Πέρα από τον «εκμυκηναϊσμό» της Κνωσού – αναθεωρώντας τη μινωική και μυκηναϊκή ταυτότητα

Στις δεκαετίες 1980-1990 πραγματοποιείται μια ουσιαστική στροφή στην ιστορία της έρευνας που πλέον δεν επαφίεται σε μονοαιτιακές ή μονοπαραγοντικές εξηγήσεις όπως εκείνες της εισβολής και κατάκτησης για τη εικόνα της Τελικής Ανακτορικής Κνωσού. Σε πρώτο επίπεδο, στρέφεται στην ανάδειξη του καθαυτού ζητήματος του «εκμυκηναϊσμού» ως προς τις πραγματικές και σύνθετες διαστάσεις του. Σε δεύτερο επίπεδο, στην επανεξέταση και τελικά αναθεώρηση της εγκυρότητας των κατ' εξοχήν δεικτών του «εκμυκηναϊσμού» της Κνωσού όπως η αλλαγές στη γλώσσα και στη γραφή που χρησιμοποιούνταν παραδοσιακά για τη σκιαγράφηση της «μινωικής» ή «μυκηναϊκής» ταυτότητας των τελευταίων της κατοίκων.

Αναλυτικότερα, στο “Troubled Island”, οι J. Driessen και C. Macdonald έθεσαν το ζήτημα του «εκμυκηναϊσμού» σε νέες βάσεις. Σε αντίθεση με ό, τι συνέβαινε στο παρελθόν, δεν εστίασαν στην στιγμή και τα αποτελέσματα του εκμυκηναϊσμού αλλά στο καθαυτό ιστορικό υπόβαθρο του ζητήματος, θέτοντας ως εκκίνηση αυτών των διαδικασιών την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Υποστήριζαν πως αντί για μια εικόνα ξαφνικής καταστροφής και υποβάθμισης, η εικόνα της Τελικής Ανακτορικής Κνωσού έπρεπε να ιδωθεί ως η κλιμάκωση μιας κρίσης που είχε ξεκινήσει νωρίτερα, ήδη από την ΥΜ ΙΑ όταν συνδυασμός παραγόντων, φυσικών και ανθρωπογενών οδήγησαν στην αποκορύφωσή της, με αποτέλεσμα την ανατροπή της ισχύουσας τάξης πραγμάτων και την εμφάνιση μιας νέας, με έδρα την Κνωσό²⁶¹.

²⁶⁰ Hooker 1968, 81-85

²⁶¹ Driessen και Macdonald 1997, 105-106, 111.

Η κλιμάκωση αυτή, ήταν ορατή αρχαιολογικά στις διαδοχικές καταστροφές και εγκαταλείψεις θέσεων σε ολόκληρο το νησί. Επισημαίνοντας ότι οι περισσότερες από αυτές παρουσιάζουν ίχνη καύσης, οι Driessen και Macdonald απέρριψαν την εξήγηση των σεισμών και αντιπρότειναν εκείνη της φωτιάς²⁶². Συνδυάζοντας τη φωτιά με το γεγονός πως οι περισσότεροι χώροι βρέθηκαν άδαιοι και χωρίς θύματα, η πρόσβαση σε κάποιους από αυτούς παρουσιάζεται περισσότερο περιορισμένη ή και ελεγχόμενη, ενώ άλλοι χώροι φαίνεται να είχαν λεηλατηθεί ή στρατηγικά και επιλεκτικά καταστραφεί, συμπεράναν πως οι ΥΜ ΙΙ καταστροφές οφείλονταν σε ανθρώπινους κι όχι φυσικούς παράγοντες²⁶³. Λόγω της μη συγκρότησης οικισμών καταφύγιων την περίοδο αυτή, υποστήριζαν τέλος πως οι παράγοντες θα ήταν αυτή τη φορά τουλάχιστον, εσωτερικοί²⁶⁴.

Συνοψίζοντας, οι καταστροφές της ΥΜ ΙΒ πράγματι προκάλεσαν τριγμούς στο διοικητικό και ιδεολογικό σύστημα των περιφερειακών (ανακτορικών και μη) κέντρων²⁶⁵ και κατ' επέκταση την εξάλειψη ενός συγκεκριμένου τύπου ελίτ²⁶⁶, όχι όμως και μια ολοκληρωτική κατάρρευση²⁶⁷. Μολονότι θεωρούσαν σίγουρο πως οι Μυκηναίοι έφτασαν κάποτε στην Κρήτη, οι Driessen και Macdonald επέμειναν ότι είτε αυτοί είτε οι εκμυκηναϊσμένοι Μινωίτες (Mycenaeanized Minoans) ή οι δεύτερης γενιάς εκμινωισμένοι Ελλαδίτες (Cretan mainlanders), βρέθηκαν στο νησί ειρηνευτικά στα τέλη της ΥΜ ΙΒ²⁶⁸.

Σύμφωνα με αυτούς, την κρίση που έπληξε την Κρήτη από την ώριμη ΥΜ ΙΑ και μετά, διαδέχθηκε μια μεταμόρφωση που προανήγγειλε την είσοδό της σε έναν νέο κόσμο, όπου οι ισορροπίες στο Αιγαίο είχαν ανατραπεί προς όφελος της μυκηναϊκής ηπειρωτικής Ελλάδας²⁶⁹. Ολοκληρώνοντας, ως προς την τελική πτώση της Κνωσού, ο Driessen μέσα από μια σειρά δημοσιεύσεων αμφισβήτησε και εν τέλει διέσπασε την ενότητα του αρχείου Γραμμικής Β στην Κνωσό, αναγνωρίζοντας τρεις διαφορετικές φάσεις από τις αρχές της ΙΙΑ1, στα τέλη της ΙΙΑ1 με αρχές ΙΙΑ2 και στα τέλη της ΙΙΑ2 με αρχές ΙΙΒ και ως εκ τούτου τρεις διαδοχικές καταστροφές από φωτιά,

²⁶² Ο.π., 107-109.

²⁶³ Ο.π., 108-109.

²⁶⁴ Ο.π., 113.

²⁶⁵ Ο.π., 112.

²⁶⁶ Ο.π., 113.

²⁶⁷ Evans 1935, 944.

²⁶⁸ Driessen και Macdonald 1997, 108-109, 117-118.

²⁶⁹ Driessen και Macdonald 1997, 112- 115.

αναζωπυρώνοντας έτσι τη διαμάχη γύρω από τη χρονολόγηση και τις συνθήκες που προϋπήρχαν της πτώσης²⁷⁰.

Στο κατώφλι της νέας χιλιετίας, ο Driessen έφερε εκ νέου στο προσκήνιο το ζήτημα διάκρισης και αναγνώρισης της εθνοτικής/ φυλετικής ταυτότητας από τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα και το κατά πόσο αυτή είτε «μινωική» είτε «μυκηναϊκή», θα ήταν αντιπροσωπευτική για τους πληθυσμούς του προϊστορικού Αιγαίου. Ειδικότερα, μια εθνοτική ομάδα θα μπορούσε να οριστεί ως ένα σύνολο ανθρώπων που αναγνωρίζουν μεταξύ τους μια κοινή καταγωγή, πραγματική ή πλασματική και αναγνωρίζονται έτσι αντίστοιχα από τους άλλους²⁷¹. Σε αυτή την περίπτωση η συγκρότηση της εθνοτικής ταυτότητας προϋποθέτει και απαιτεί μια αμφίδρομη διαδικασία που βασίζεται στη συνειδητή διάκριση της αίσθησης του «εμείς» (emic) από τους «άλλους» (etic)²⁷². Η διάκριση των μεν από τους δε συνήθως επιτυγχάνεται μέσω της εργαλειοποίησης του υλικού πολιτισμού ανάγοντάς τον σε δείκτη της εκάστοτε ταυτότητας.

Ο Driessen ωστόσο, εξέφρασε αμφιβολίες για το βαθμό κατά τον οποίο η αλλαγή στον υλικό πολιτισμό θα πρέπει να ταυτίζεται με μια εθνοτική/ φυλετική αλλαγή, εφόσον είναι πιθανό και το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή να συντελεστεί μια εθνοτική/ φυλετική αλλαγή χωρίς να αφήσει ίχνη στον υλικό πολιτισμό²⁷³. Φέρνοντας σαν παράδειγμα την αλλαγή της γλώσσας και της γραφής στην Κνωσό, υποστήριξε πως δεν είναι βέβαιο ότι τα μυκηναϊκά ελληνικά ομιλούνταν ή γράφονταν σε άλλα μέρη της Κρήτης (ή και γιατί όχι, της ηπειρωτικής Ελλάδας), ή αν περιορίζονταν μόνο στην τάξη των γραφένων του ανακτόρου. Εξάλλου, η αλλαγή της γλώσσας δεν χρειάζεται απαραίτητα μετανάστευση ή και εγκατάσταση αλλόγλωσσου πληθυσμού²⁷⁴. Αν ίσχυε αυτό, τότε οι Μυκηναίοι Έλληνες ίσως και να περιορίζονταν κοινωνικά ή επαγγελματικά σε μια κλειστή ομάδα, αποτελώντας ακόμα και μια εθνοτική μειονότητα. Εναλλακτικά, όσοι έγραφαν στις πινακίδες της Γραμμικής Β θα μπορούσαν να ήταν Μυκηναίοι Έλληνες ή εναλλακτικά Μινωίτες Κρήτες που θα χρησιμοποιούσαν τα μυκηναϊκά ελληνικά μόνο ως διοικητική γλώσσα, δίγλωσσοι ή πολύγλωσσοι στα πρότυπα των πολιτισμών της Εγγύς

²⁷⁰ Driessen και Mouthuy 2022, 74-76, 76-80.

²⁷¹ Sherratt 2005, 27.

²⁷² Driessen 1998-1999, 96.

²⁷³ Ο.π., 84-89, 94.

²⁷⁴ Mac Sweeney 2008, 107.

Ανατολής²⁷⁵. Στο πλαίσιο αυτό, αναφέρει ότι στις πινακίδες εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται εξίσου τίτλοι και αξιώματα μη ελληνικής ετυμολογίας όπως «άναξ» και «βασιλεύς»²⁷⁶.

Παρ' όλα αυτά δεν αρνείται το γεγονός πως η (διοικητική τουλάχιστον) γραφή και γλώσσα της ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ Κνωσού, άλλαξε. Το ερώτημα επομένως για τους λόγους αυτής της αλλαγής, παραμένει. Η εύκολη απάντηση θα ήταν ότι οι Μυκηναίοι Έλληνες εισέβαλαν και κατέλαβαν το νησί είτε προκαλώντας είτε εκμεταλλευόμενοι την κρίση της ΥΜ ΙΒ στο πλαίσιο μιας στρατηγικής «εκμυκηναϊσμού» ολόκληρου του Αιγαίου. Σύντομα όμως η απάντηση αυτή κρίνεται απλουστευτική και ανεπαρκής²⁷⁷. Οι λόγοι είναι πως πρώτον, τίποτα δεν αποδεικνύει πως εκείνη την περίοδο τα ανακτορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας θα ήταν σε θέση να εγκαταλείψουν τους μεταξύ τους ανταγωνισμούς ώστε να συνασπιστούν και να φέρουν εις πέρας μια τέτοια επιχείρηση²⁷⁸. Δεύτερον, όπως σχολιάζει ο Driessen, θα περίμενε κανείς πως μια επιχείρηση τέτοιας δυναμικής θα είχε διασωθεί στις ύστερες πηγές και αφηγήσεις, κάτι που όμως δεν συμβαίνει²⁷⁹.

Σε κάθε περίπτωση, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως οι αναφορές σε εθνοτικές διακρίσεις που απαντούν στο αρχείο της Γραμμικής Β από την Κνωσό είναι αισθητά περιορισμένες και δεν αντανakλούν ποτέ μια διάκριση ανάμεσα στο «εμείς» οι Μυκηναίοι έναντι των «άλλων» Μινωιτών ή και το αντίστροφο²⁸⁰. Εκτός αυτού, στις σύγχρονες πηγές της Ανατολίας και της Αιγύπτου, οι όροι «Kaptara», «Kaphtor», «Keftiu» που ανέκαθεν χρησιμοποιούνταν για τους ανθρώπους της Κρήτης διατηρούνται και μετά την υποτιθέμενη εισβολή και τον εκμυκηναϊσμό τους²⁸¹. Το κυριότερο ωστόσο σημείο της κριτικής του Driessen είναι πως αγνοούμε εάν αυτοί που σήμερα συμβατικά χαρακτηρίζονται «Μινωίτες» και «Μυκηναίοι» αυτοπροσδιορίζονταν και ετεροπροσδιορίζονταν με αυτό ή κάποιο άλλο αμοιβαία και κοινά αποδεκτό εθνώνυμο²⁸².

²⁷⁵ Driessen 1998-1999, 94-96.

²⁷⁶ Driessen 1998-1999, 96. Petrakis 2018, 376, 279-381, 385.

²⁷⁷ Driessen 1998-1999, 96.

²⁷⁸ Whitelaw 2022, 36.

²⁷⁹ Ο.π., 97-98.

²⁸⁰ Ο.π., 95-96.

²⁸¹ Ο.π., 86-87, 103.

²⁸² Ο.π., 84-89.

3.5. Μινωίτες ή Μυκηναίοι στην ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ Κνωσό – αναδιατυπώνοντας το παλαιό ερώτημα

Από το 2000 και εξής, το ερώτημα Μινωίτες ή Μυκηναίοι στην Τελική Ανακτορική Κνωσό δεν εγκαταλείπεται, ωστόσο πλέον στο επίκεντρο της έρευνας για την αποσαφήνισή του βρίσκονται οι αλλαγές στο ταφικό πεδίο κατά την κρίσιμη ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ περίοδο. Διακρίνονται δύο διαφορετικές τάσεις της έρευνας ως προς τη διαχείριση του διλήμματος. Από τη μία πλευρά, ορισμένοι από τους ερευνητές χρησιμοποιούν τις αλλαγές στις θέσεις, τους τύπους των τάφων και των κτερισμάτων και κατ' επέκταση το βαθμό μυκηναϊκότητας ή μινωικότητας που τις χαρακτηρίζει ως απόδειξη της ασυνέχειας κι άρα της καταγωγής τους από την ηπειρωτική Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν κάποιοι που τις χρησιμοποιούν αντίστοιχα ως απόδειξη της συνέχειας και της καταγωγής από την ίδια την Κρήτη.

Η πρώτη τάση αποτυπώνεται ενδεικτικά στα έργα των M. H. Wiener και L. Alberti. Ο πρώτος, επικεντρώθηκε στην απόδειξη του παραδοσιακού μοντέλου της μυκηναϊκής εισβολής στην Κνωσό και της απόδοσης των αλλαγών στον υλικό πολιτισμό σε εξωτερικούς παράγοντες, ενώ η δεύτερη στην απόδειξη της μυκηναϊκής προέλευσης των αλλαγών στο ταφικό πεδίο. Συνδυαστικό στοιχείο μεταξύ των δύο, είναι η άποψη πως η εικόνα της Τελικής Ανακτορικής Κνωσού οφείλεται όχι μόνο σε μια διαπολιτισμική επαφή και ανταλλαγή, αλλά στην καθαυτή φυσική παρουσία Μυκηναίων στην Κρήτη.

Αναλυτικότερα, ο Wiener προχωρά στην εκ νέου απαρίθμηση των ενδείξεων που θα επιβεβαίωναν την ιστορικότητα και εγκυρότητα του παραδοσιακού μοντέλου. Ξεκινώντας με τις ΥΜ ΙΒ καταστροφές, διαφωνεί με τους Driessen και MacDonald πως αυτές υποκινήθηκαν εκ των έσω. Επισημαίνει τις περιπτώσεις στις θέσεις Μύρτος- Πύργος, Παλαίκαστρο και Μόχλος όπου τα κτίρια εξουσίας καταστρέφονται επιλεκτικά ανάμεσα στα άλλα του οικισμού²⁸³. Ακόμα, η θραύση συμβολικά φορτισμένων αντικειμένων μεταξύ των οποίων ο κούρος του Παλαϊκάστρου, ενός ρυτού σε σχήμα κεφαλής ταύρου στον Τάφο 1 στα Ισόπατα και τελετουργικών σκευών στη Ψείρα σε συνδυασμό με την κάλυψη των δεξαμενών καθαρμών, αποδεικνύουν τουλάχιστον εν μέρει, κρίση και σε θρησκευτικό ή κοσμολογικό επίπεδο²⁸⁴. Ως εξίσου

²⁸³ Wiener 2022, 102-103.

²⁸⁴ Wiener 2015, 139. 2022, 102-103.

παρακμιακή μεταφέρει και την εικόνα από θέσεις εκτός νησιού, με πιο αντιπροσωπευτικές το Καστρί στα Κύθηρα, η Αγία Ειρήνη στην Κέα και η Φυλακωπή στη Μήλο που βρίσκονται χαρακτηριστικά μεταξύ Κρήτης και ηπειρωτικής Ελλάδας²⁸⁵.

Συμπληρωματικά σημειώνει ότι σε διάφορες θέσεις της Κρήτης, η φραγή εισόδων, η ανέγερση τειχών με προσθήκες πύργων, η διάνοιξη πηγαδιών και η μεταστροφή στις λειτουργίες χώρων, όπως για παράδειγμα στο Μικρό Ανάκτορο και την Ανεξερεύνητη Έπαυλη που στο εξής φιλοξενούν μεταλλουργικές δραστηριότητες, αντανακλούν προετοιμασίες για κάποια επερχόμενη επίθεση²⁸⁶. Στο ίδιο πνεύμα ερμηνεύει το σωρό των 1.000 λίθινων σφαιριδίων στην Ψείρα ως βλημάτων σφεντόνας. Παράλληλα, αναφέρει τον εντοπισμό «θησαυρών» με πολύτιμα αντικείμενα σε αποθέτες στην Κνωσό, τη Ζάκρο και τα Μάλια, όπως και τις αντίστοιχες αποθέσεις στο σπήλαιο του Αρκαλοχωρίου. Το γεγονός πως δεν ανακτήθηκαν ποτέ, φανερώνει σύμφωνα με τον ίδιο πως δεν απέμεινε κανείς είτε που θα γνώριζε την ύπαρξή τους είτε που θα τολμούσε να τους διεκδικήσει²⁸⁷.

Αναγνωρίζοντας πως μια πλήρως λειτουργική μινωική κοινωνία θα είχε ανακάμψει από την πρόκληση του συνδυασμού της ηφαιστειακής έκρηξης και των σεισμών, των περιορισμένων διαθέσιμων πόρων ή ακόμη και μιας επιδημίας, ο Wiener συμπεραίνει πως η ήδη εξαντλημένη ανακτορική κοινωνία δεν μπόρεσε να ανταπεξέλθει σε αυτή και εξαγριώθηκε²⁸⁸. Αυτό το κλίμα αστάθειας και αναταραχών θα εκμεταλλεύτηκαν οι Μυκηναίοι, καταφτάνοντας είτε κατόπιν πρόσκλησης των Μινωιτών για να τους συνδράμουν στη διατήρηση της τάξης είτε ανεξάρτητα ως συντονισμένη απόπειρα στρατιωτικής επέκτασης και κατάκτησης²⁸⁹. Οι Μυκηναίοι ωστόσο δεν κατέστρεψαν την Κνωσό, ίσως επιθυμώντας να τη διατηρήσουν ως το διοικητικό τους κέντρο²⁹⁰, αντικαθιστώντας τα μινωικά συστήματα καταγραφής με τη χρήση σφραγισμάτων και της Γραμμικής Α, με τη χρήση της Γραμμικής Β²⁹¹.

²⁸⁵ Wiener 2015, 137.

²⁸⁶ Wiener 2015, 136-137. 2022, 98-99.

²⁸⁷ Wiener 2022, 99-100.

²⁸⁸ Wiener 2015, 139-140.

²⁸⁹ Wiener 2022, 100-101.

²⁹⁰ Wiener 2015, 137, 140.

²⁹¹ Wiener 2015, 137. 2022, 97.

Εκτός από τις αλλαγές στην διοίκηση και οργάνωση του ανακτόρου, η εγκατάσταση των Μυκηναίων στην Κνωσό συνοδεύτηκε κι από αλλαγές στις ταφικές πρακτικές²⁹². Οι τελευταίες διερευνήθηκαν περαιτέρω από την Alberti που αναπαράγοντας το παραδοσιακό μοντέλο, επιχείρησε να καταδείξει ότι οι νέες πρακτικές σχετίζονταν περισσότερο με εκείνες από τη σύγχρονη ηπειρωτική Ελλάδα παρά με εκείνες της Νεοανακτορικής Κρήτης. Για το σκοπό αυτό προχώρησε στην επανεξέταση της τυπολογίας των τάφων αλλά και των κτερισμάτων. Οδηγήθηκε έτσι στο συμπέρασμα πως ενώ ο τύπος του θαλαμοειδούς τάφου με πολλαπλούς θαλάμους όπως αυτοί στον Πόρο, το Μαύρο Σπήλιο και τον Άη Λια είναι τοπικής προέλευσης²⁹³, ο τύπος με το μακρύ δρόμο και το μονό θάλαμο θα πρέπει να προέρχεται από την ηπειρωτική Ελλάδα²⁹⁴. Δεν έχει προδρόμους στην Κρήτη, ενώ δεδομένης της τεχνογνωσίας που θα απαιτούσε η κατασκευή του η χρήση του στην Κνωσό δεν μπορεί να αποδοθεί απλώς σε μια «μόδα» αλλά στη φυσική παρουσία Μυκηναίων, ίσως ακόμα κι από την ΥΜ ΙΒ²⁹⁵.

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η επανεξέταση των τύπων του λακκοειδούς και του φρεατιοειδούς που εμφανίζονται μάλλον ξαφνικά στην Κνωσό, σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ελλάδα. Η προέλευσή τους επομένως θα πρέπει να αναζητηθεί στην τελευταία²⁹⁶. Αντίστοιχα, προκειμένου να τεκμηριώσει εάν και ο τύπος του θολωτού συνιστά ακόμα μία μυκηναϊκής προέλευσης καινοτομία, συγκρίνει τον Νεοανακτορικό θολωτό στους Γυψάδες²⁹⁷, με τον ΥΜ ΙΙ θολωτό της Κεφάλας²⁹⁸. Από τη σύγκριση προέκυψαν όχι μόνο δομικές, αλλά και ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των δύο και άρα μεταξύ των ανθρώπων που τους χρησιμοποιούσαν²⁹⁹. Ο θολωτός στους Γυψάδες είναι υπέργειος, σε υψηλότερο σημείο κι άρα περισσότερο ορατός από εκείνον της Κεφάλας που είναι υπόγειος και άρα λιγότερο ορατός³⁰⁰. Η επιλογή του τελευταίου σύμφωνα με την Alberti υποκινούνται κι από διαφορετικές πεποιθήσεις, αφού η κάθοδος μέσω του δρόμου κατεύθυνε εντονότερα την κίνηση κι άρα την αντίθεση «εσωτερικού/

²⁹² Wiener 2022, 97-98. Alberti 2004, 128.

²⁹³ Alberti 2003, 543-547. 2004, 128.

²⁹⁴ Alberti 2003, 543-547. 2018, 341-344.

²⁹⁵ Alberti 2003, 547.

²⁹⁶ Alberti 2004, 128.

²⁹⁷ Alberti 2020, 308-309.

²⁹⁸ Ο.π., 309-310.

²⁹⁹ Alberti 2018, 344-345.

³⁰⁰ Alberti 2020, 310-313. Ωστόσο Preston 1999, 141.

εξωτερικού», «φωτός/ σκότους», μετάβαση με έντονη μνημονική και πολυαισθητηριακή επίδραση στους εμπλεκόμενους³⁰¹.

Προχωρώντας στο περιεχόμενο των τάφων, και ειδικότερα στην κεραμική, αναγνώρισε επίσης ομοιότητες στη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά των αποθέσεων, όχι με τη Νεοανακτορική παράδοση της Κρήτης, αλλά με εκείνη της σύγχρονης ηπειρωτικής Ελλάδας³⁰². Οι τύποι των κτερισμάτων όπως η κύλικα και το πεπιεσμένο αλάβαστρο δεν έχουν προδρόμους στην τυπολογία της Κνωσού, ενώ το γεγονός πως χρησιμοποιούνται στην επένδυση «ταφών πολεμιστών» ενισχύει το επιχείρημα της μυκηναϊκής καταγωγής τους. Όταν επομένως στην αμέσως επόμενη ΥΜ ΙΙΒ περίοδο το νέο πακέτο των ταφικών πρακτικών αποκρυσταλλώνεται, κανονικοποιείται και διαδίδεται, η Alberti συμπεραίνει πως ο εκμυκηναϊσμός του ταφικού πεδίου της Κνωσού είχε ολοκληρωθεί μέχρι την ΥΜ ΙΙΙ³⁰³.

Στον αντίποδα, η δεύτερη τάση της έρευνας επιχείρησε να απομακρυνθεί από το παραδοσιακό μοντέλο μεταφέροντας την εστίαση από το ποιος κρύβεται πίσω από τις αλλαγές στο ταφικό πεδίο της Κνωσού στο τι ακριβώς οι αλλαγές αυτές εξυπηρετούσαν. Πρώτον, κατέδειξε τις μεθοδολογικές και ερμηνευτικές αδυναμίες του μοντέλου και ειδικότερα της ταύτισης πολιτισμικών αλλαγών με αλλαγές λόγω μετακινήσεων, μεταναστεύσεων και αποικισμών. Δεύτερον, αναθεώρησε το εύρος και τον χαρακτήρα των αλλαγών αυτών, επισημαίνοντας αφενός ομοιότητες με πρακτικές της Νεοανακτορικής και αφετέρου διαφορές με εκείνες της σύγχρονης ηπειρωτικής Ελλάδας. Ακόμα κι έτσι όμως, η ανάγκη εξήγησης των αλλαγών παρέμενε. Για το σκοπό αυτό, προσέγγισε εκ νέου τις αλλαγές στο ταφικό πεδίο όχι ως παθητικές αντανακλάσεις ταυτοτήτων (είτε «μυκηναϊκής» είτε «μινωικής») αλλά ως δυναμικές στρατηγικές αναανομηματοδότησης και εν τέλει αναδιαπραγμάτευσης αυτών.

Η δεύτερη τάση εγκαινιάζεται με την διατριβή και την πληθώρα διαδοχικών δημοσιεύσεων της L. Preston. Αρχικά, υποστηρίζει ότι ακόμα και όσοι υπερασπίζονται την προέλευση των πολιτισμικών αλλαγών από την Κρήτη αντί την ηπειρωτική Ελλάδα, ουσιαστικά ακολουθούν την ίδια ακριβώς λογική μόνο για να καταλήξουν σε διαφορετικό συμπέρασμα³⁰⁴. Ως διέξοδο επομένως, πρότεινε την ανακατεύθυνση της

³⁰¹ Alberti 2020, 312-313.

³⁰² Alberti 2004, 128-136.

³⁰³ Alberti 2003, 543-547. 2004, 128.

³⁰⁴ Preston 1999, 131-133.

έρευνας πέρα από το ερώτημα Μινωίτες ή Μυκηναίοι στην Κνωσό. Έτσι, πρότεινε την επανεκτίμηση των αλλαγών του ταφικού πεδίου της Κνωσού μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό τους πλαίσιο, προκειμένου να εκτιμηθούν μέσα από τη ρευστότητα της Τελικής Ανακτορικής περιόδου³⁰⁵.

Σύμφωνα με την ίδια, ανακάμποντας από την κρίση της Νεοανακτορικής, η εναπομείνασα ή νέα ηγεμονική ομάδα της Κνωσού θα αναζητούσε νέα μέσα και στρατηγικές που θα εξυπηρετούσαν την εδραίωση της θέσης της. Κρίνοντας από την εντυπωσιακή επένδυση που γνωρίζει το ταφικό πεδίο κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ περίοδο, φαίνεται πως η αναζήτηση της ηγεμονικής ομάδας είχε στραφεί σε αυτό. Αναλυτικότερα, πρόδρομοι της στροφής της στρατηγικής στην ταφική επένδυση για την προβολή κοινωνικοπολιτικού κύρους και ανταγωνισμού μπορούν να ανιχνευτούν στις προϋπάρχουσες, αν και μεμονωμένες, Νεοανακτορικές ταφές του Πόρου. Σε αυτές, όπως και αργότερα στις ταφές του Κνωσού, η Preston διακρίνει έναν πειραματισμό με ιδεολογικούς συμβολισμούς που μεταφέρονται από το μη ταφικό στο ταφικό πεδίο³⁰⁶.

Η έκταση και η ένταση ωστόσο που λαμβάνει αυτός ο πειραματισμός κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ τον καθιστούν μοναδικό. Στη συνέχεια, διευκρινίζει πως αυτός ο πειραματισμός πράγματι περιλαμβάνει μυκηναϊκά στοιχεία. Εφόσον όμως αυτά συνδυάζονται εξίσου με μινωικά και ειδικότερα ανακαλούν συχνά Νεοανακτορικά στοιχεία, φαίνεται πως υπόκειντο σε αναπροσαρμογή ώστε να εξυπηρετούν τις τοπικές ανάγκες της κνωσιακής ηγετικής ομάδας³⁰⁷. Συμπεραίνεται έτσι, πως οι αλλαγές που πράγματι συντελούνται στο ταφικό πεδίο της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ Κνωσού αποκαλύπτουν όχι τόσο την καταγωγή των ομάδων που το χρησιμοποιούσαν όσο τη δυνατότητα και διάθεση των ομάδων αυτών να ανταπεξέλθουν ή και να εκμεταλλευτούν τη ρευστότητα της περιόδου³⁰⁸.

Το γεγονός πως αυτός ο πειραματισμός ως ηγεμονική στρατηγική αναδιαπραγμάτευσης περιορίζεται αρχικά στην Κνωσό, επιβεβαιώνει σύμφωνα με την Preston, ότι η Κνωσός ενσωμάτωσε τα προαναφερθέντα στοιχεία επιλεκτικά κι από θέση ισχύος. Δεν θεωρεί άλλωστε σύμπτωση πως η στρατηγική της ταφικής επένδυσης υιοθετείται για πρώτη

³⁰⁵ Preston 1999. 2000. 2004α. 2004β. 2005. 2007α. 2008.

³⁰⁶ Preston 1999, 134-135.

³⁰⁷ Preston 1999, 134-135. 2008, 315-317.

³⁰⁸ Preston 2008, 316.

φορά εκτός Κνωσού, μετά την τελική καταστροφή του ανακτόρου³⁰⁹. Στην περίπτωση αυτή, η Κνωσός θα είχε λειτουργήσει πρώτα ως πολιτικός και πολιτισμικός καινοτόμος, μεταρρυθμιστής και αργότερα ως πρότυπο³¹⁰.

Υπό το πρίσμα της ταφικής επένδυσης ως στρατηγικής έθεσε και η Ε. Χατζάκη το ζήτημα των αλλαγών που παρατηρούνται στις ταφικές πρακτικές της Τελικής Ανακτορικής περιόδου, εστιάζοντας ειδικότερα στις αλλαγές ως προς τη διαχείριση του νεκρού σώματος³¹¹. Όπως αναφέρει η ίδια, στη Νεοανακτορική περίοδο κάθε νέα ταφή εντασσόταν στο προϋπάρχον σύνολο των παλαιότερων ταφών και μέσω δευτερογενών πρακτικών αφομοιώνονταν από αυτό³¹². Αντίθετα, κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ, παρατηρείται μια τάση εξατομίκευσης ή τουλάχιστον διατήρησης της διακριτότητας και ενότητας του νεκρού σώματος, αφού στο εξής οι ταφές δεν είναι συλλογικές αλλά ατομικές. Εναλλακτικά λοιπόν, υποστηρίζει ότι ο συνδυασμός η πρακτική της διάκρισης συγκεκριμένων ατόμων στο θάνατο θα ήταν προσχεδιασμένη και είχε τεθεί σε ισχύ από αναδυόμενες, ανταγωνιστικές ομάδες (ελίτ) προκειμένου να διαφοροποιηθούν και αποσυνδεθούν από εκείνες της Νεοανακτορικής Κνωσού και τελικά να επικρατήσουν³¹³. Ως αντεπιχείρημα της αντιμετώπισης της νέας τάσης ως απόδειξης της ρήξης με τις «μινωικές» πρακτικές του παρελθόντος, η Χατζάκη αναφέρει τα πρωιμότερα παραδείγματα από τον Πόρο και την Μύρτο-Πύργο που θα μπορούσαν να αντανakλούν την τάση αυτή εν τη γενέσει της³¹⁴.

Στο ίδιο πνεύμα, ο Γ. Γαλανάκης καλεί σε μια περισσότερο συμπεριληπτική εξέταση των δεδομένων έτσι ώστε οι αλλαγές στο ταφικό πεδίο της Κνωσού να μην απομονώνονται από ό, τι προηγείται ή ακολουθεί, δημιουργώντας τελικά τη ψευδαίσθηση ενός αγεφύρωτου χάσματος με την Νεοανακτορική περίοδο³¹⁵. Επιπλέον, διευκρινίζει πως καθοριστική στην επανερμηνεία των αλλαγών στα ταφικά δεδομένα η διάκριση ανάμεσα στις αλλαγές που προσεγγίζονται και θεωρούνται ως εμπνευσμένες και σε εκείνες που θεωρούνται επιβεβλημένες από την ηπειρωτική Ελλάδα³¹⁶.

³⁰⁹ Hatzaki 2013, 310. Preston 2004α. 2004β. 2008.

³¹⁰ Galanakis 2022, 161. Preston 2004α, 143.

³¹¹ Hatzaki 2012, 307-313. 2016, 197-231. 2020, 228-229.

³¹² Hatzaki 2012, 307-313. 2016, 197-231. 2020, 228-229.

³¹³ Hatzaki 2020, 225-227, 229-231. Ωστόσο Preston 2005, 61 – 123.

³¹⁴ Hatzaki 2016, 199. 2020, 227.

³¹⁵ Galanakis 2022, 146-148. Whitelaw 2022, 35-38.

³¹⁶ Galanakis 2022, 145.

Μολονότι όπως και η Preston, δεν αρνείται ότι υπάρχουν πράγματι ομοιότητες με την ηπειρωτική Ελλάδα, ούτε θεωρεί απίθανη τη συνύπαρξη στην Κνωσό Ελλαδιτών και Κρητικών, επισημαίνει ότι η άκριτη ταύτισή τους με Μυκηναίους και Μινωίτες είναι περιοριστική και ενδέχεται να μην ανταποκρίνεται στην αιγαιακή πραγματικότητα της YEX³¹⁷. Ταυτόχρονα, τονίζει πως η αναζήτησή τους στα ταφικά δεδομένα μπορεί να είναι παραπλανητική. Εξίσου σημαντική και αποκαλυπτική επομένως θα πρέπει να αναδειχθεί η αναγνώριση από την έρευνα όχι μόνο των ομοιοτήτων αλλά και των διαφορών τους³¹⁸.

Κλείνοντας, οι πρόσφατες, αν και μεμονωμένες, αναλύσεις $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ από την Α. Ναυπλιώτη συνέδραμαν αποφασιστικά στην ανανέωση της έρευνας αφού επιχείρησαν να αποκαλύψουν μια για πάντα την καταγωγή και ταυτότητα των νεκρών των ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ στις μυκηναϊκού τύπου ταφές της Κνωσού. Η ανάλυση ισοτόπων στροντίου κρίθηκε κατάλληλη για το εγχείρημα αυτό, εφόσον θα επέτρεπε τη διερεύνηση πληθυσμιακών μετακινήσεων, αποκαλύπτοντας την εντοπιότητα ή μη του υπό ανάλυση σκελετικού υλικού.

Όπως διευκρινίζει και η ίδια, οποιαδήποτε απόπειρα οστεοαρχαιολογικής μελέτης υπόκειται αναπόφευκτα σε περιορισμούς που επιβάλλει το ίδιο το διαθέσιμο σκελετικό υλικό που είτε δε διατηρείται σε καλή κατάσταση είτε δεν συλλέχθηκε ποτέ από τους ανασκαφείς όπως στον Άγιο Ιωάννη, στα Ισόπατα και στην Τζαφέρ Παπούρα³¹⁹. Δυνατή ωστόσο κατέστη η δειγματοληψία από τον Άη Λια και τους Γυψάδες για τη Νεοανακτορική περίοδο, και από το Σελόπουλο και τους θαλαμοειδείς νότια του ανακτόρου για την Τελική Ανακτορική. Μετά την ανάλυση και αντιπαραβολή των δειγμάτων ισοτόπων τόσο της ηπειρωτικής Ελλάδας όσο και της Κρήτης μεταξύ ΜΜ/ΜΕ ΙΙΙ και ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ, η Ναυπλιώτη κατέληξε στο συμπέρασμα πως ο πληθυσμός που θάφτηκε γύρω από την Κνωσό δεν διέφερε βιολογικά από τη μια περίοδο στην άλλη. Η καταγωγή τελικά των νεκρών εκτός Κρήτης και ειδικότερα, την ηπειρωτική Ελλάδα δεν επιβεβαιώθηκε³²⁰. Κρίνοντας λοιπόν από τα οστά, η θεωρία της μυκηναϊκής εισβολής, είχε καταρριφθεί.

³¹⁷ Ο.π., 144, 164.

³¹⁸ Galanakis 2022, 145. Preston 1999, 135.

³¹⁹ Nafplioti 2008, 2309.

³²⁰ Nafplioti 2008, 2315-2316. 2012, 260-261.

3.6.Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, το παρόν κεφάλαιο επιχείρησε να παρουσιάσει τα κεντρικά σημεία της εξέλιξης του ζητήματος της «μυκηναϊκής» παρουσίας στην Κνωσό κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο, έτσι ώστε να εκτιμηθεί ο βαθμός της επίδρασης που άσκησε (και εξακολουθεί να ασκεί) στην ερμηνεία του διαθέσιμου αρχαιολογικού υλικού καθώς και στην επιμονή της έρευνας να εξακριβώσει εάν ήταν πράγματι Μινωίτες ή Μυκηναίοι εκείνοι που θάβονται γύρω από το ανάκτορο. Για αυτόν το σκοπό, προτιμήθηκε η παρουσίαση του ζητήματος χρονολογικά, έτσι ώστε να καταδειχθεί αφενός το υπόβαθρο και αφετέρου η διαφορετική εννοιολόγηση που γνώρισαν οι όροι μινωικός και μυκηναϊκός στη διάρκεια της έρευνας.

Μέχρι και το α' μισό του 20^{ου} αιώνα οι έννοιες αυτές παρουσιάζονται συνυφασμένες με εθνοτικά, πολιτισμικά και αρχαιολογικά συμφραζόμενα ακολουθώντας το γενικότερο πνεύμα της εποχής που αποσκοπούσε στην αναγνώριση κι έπειτα ταύτιση συγκεκριμένων φύλων και φυλών με βάση συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στα υλικά κατάλοιπα των πολιτισμών τους. Υπό αυτό το πρίσμα, εφόσον άλλαζαν αυτά τα χαρακτηριστικά θα έπρεπε να είχαν αλλάξει και εκείνοι που αντιπροσωπεύονταν σε αυτά. Έτσι, η πολιτισμική αλλαγή συνδέθηκε με μια αντίστοιχη πληθυσμιακή αλλαγή. Όπως κατέστη σαφές, η σύνδεση αυτή επιβιώνει ακόμα στο ζήτημα του εκμυκηναϊσμού της Κνωσού.

Με τα ευρήματα που έφερε στο φως από το ανάκτορο και τους τάφους της Κνωσού, ο Evans διατύπωσε ένα «μινωιτοκεντρικό» μοντέλο για την εξέταση της σχέσης μεταξύ των δύο πολιτισμών. Σύμφωνα με αυτό, οι ρίζες και των δύο ήταν η Κρήτη κι άρα, οι πολιτισμικές ομοιότητες με την ηπειρωτική Ελλάδα οφείλονταν στον αποικισμό της από Μινωίτες. Από το β' μισό του 20^{ου} αιώνα, και εξής το μοντέλο εναλλάχθηκε σε «μυκηναϊοκεντρικό», σύμφωνα με το οποίο οι ομοιότητες των δύο πολιτισμών αποδίδονταν αντίθετα στον αποικισμό της Κρήτης από τους Μυκηναίους. Την ίδια περίοδο καθιερώθηκε και ο όρος «ταφές πολεμιστών» για να περιγράψει τις ταφές με όπλα σε μυκηναϊκού τύπου τάφους μαζί με αντίστοιχα μυκηναϊκού τύπου κτερίσματα. Παρά τις ενστάσεις και αντιρρήσεις ορισμένων ερευνητών, σταδιακά επικράτησε, η ταύτιση των νεκρών στους τάφους αυτούς με Μυκηναίους.

Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, η έρευνα γύρω από το ζήτημα του εκμυκηναϊσμού της Κνωσού προχώρησε στην επανεξέτασή του μέσα στο ευρύτερο κλίμα των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών και κρίσεων που είχαν ξεκινήσει νωρίτερα, ήδη από την ΥΜ ΙΑ και την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης. Οι επακόλουθες καταστροφές και εγκαταλείψεις οικισμών στην ΥΜ ΙΒ μπορούσαν πλέον να αποδοθούν και σε εσωτερικούς αντί για αποκλειστικά εξωτερικούς παράγοντες όπως πρότεινε το μοντέλο της «μυκηναϊκής» εισβολής. Χάρη στη διάσπαση της ενότητας του αρχείου των πινακίδων της Κνωσού, η τελευταία φάση του ανακτόρου αποδείχθηκε ακόμα πιο σύνθετη από όσο αρχικά πιστευόταν. Παράλληλα, η έρευνα άρχισε από τότε και στο εξής να τείνει προς την αναθεώρηση της χρήσης των όρων «μινωικός» και «μυκηναϊκός» ως εθνωνύμων των πληθυσμών της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας αντιστοίχως. Διευκρινίσθηκε πως οι όροι αποτελούν σύγχρονες συμβάσεις, ενώ η αλλαγή της διοικητικής γραφής και γλώσσας δεν συνεπάγεται πάντα αλλαγή στη σύνθεση του πληθυσμού.

Στο πέρασμα του 20^{ου} αιώνα, το ερώτημα εάν ήταν Μινωίτες ή Μυκηναίοι οι νεκροί στα νέα νεκροταφεία της Κνωσού παραμένει αναπάντητο, ωστόσο φαίνεται σταδιακά να περνά στο παρασκήνιο. Αναγνωρίζοντας πως τα νέα νεκροταφεία φέρουν εξίσου σημαντικές διαφορές όσο και ομοιότητες με τα σύγχρονα παράλληλα της ηπειρωτικής Ελλάδας, η έρευνα απέδειξε πως οι αλλαγές στο ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ ταφικό πεδίο της Κνωσού δεν εξηγούνται ικανοποιητικά από το παραδοσιακό μοντέλο της εισβολής. Ως εναλλακτική, προτάθηκε η επανεξέταση των αλλαγών αυτών ως μέσα των στρατηγικών νομιμοποίησης της εξουσίας της νέας ηγεμονικής ομάδας που μέσω της εμφατικής επένδυσης σε υλικούς και ιδεολογικούς πόρους μετέτρεψαν το ταφικό πεδίο σε αρένα επίδειξης και ανταγωνισμού. Τέλος, με τη συνδρομή της οστεοαρχαιολογίας, διαπιστώθηκε ότι οι νεκροί της Κνωσού δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν ξένοι.

4. Κριτική του παλαιού ερωτήματος - «Τι σε μέλλει εσένανε από πού είμαι εγώ;»

4.1.Εισαγωγή

Παρότι μας χωρίζει σχεδόν ένας αιώνας από τη στιγμή που το ερώτημα Μινωίτης ή Μυκηναίος βρέθηκε στο προσκήνιο, η παρουσίαση της ιστορίας της έρευνας κατέδειξε πως το ερώτημα αυτό ασκεί ακόμα επίδραση. Ομολογουμένως, η σύγχρονη έρευνα προσπάθησε να αναδιατυπώσει το ζήτημα του εκμυκηναϊσμού της Κνωσού και της πολιτισμικής διάχυσης και εστίασε στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες της κατά το μάλλον ή ήττον ένταξης της Κρήτης στην μυκηναϊκή πολιτισμική σφαίρα από την ΥΜ ΙΙ και εξής.

Παρ' όλα αυτά, παραμένει η αδυναμία της ολοκληρωτικής απελευθέρωσής της από το παλαιό ερώτημα και την παραδοσιακή προσέγγιση. Ακόμα και το πλέον ευέλικτο μοντέλο για την εδραίωση μιας νέας και μυκηναϊκού τύπου εξουσίας στην Κνωσό, αναπαράγει εκούσια τον διαχωρισμό Μινωίτης ή Μυκηναίος. Το παρόν κεφάλαιο έχει δύο στόχους. Καταρχάς, υποστηρίζει ότι το υπόβαθρο αυτής της θεμελιώδους παραδοχής είναι τόσο μεθοδολογικό όσο και ερμηνευτικό. Συνακόλουθα, προτείνει την αναδιατύπωση του ερευνητικού ερωτήματος σε σχέση με τα μυκηναϊκά στοιχεία στις ΥΜ ΙΙ- ΙΙΙΑ ταφές της Κνωσού.

4.2. Η επιρροή της μεθοδολογίας στην ερμηνεία: τυπολογία και σχετική χρονολόγηση

Μεθοδολογικά, το ζήτημα του εκμυκηναϊσμού της Κνωσού συνδέεται με την πρακτική ανάγκη για περιοδοποίηση και συγχρονισμό των φάσεων της ΥΕΧ στην Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και ολόκληρο το Αιγαίο, που οδήγησε σε μια στατική προσέγγιση της διαδοχής των υποπεριόδων με ξεχωριστή έμφαση στις μεταξύ τους τομές. Η ανάγκη αυτή εξυπηρετείται από την αναγνώριση διαγνωστικών τύπων του υλικού πολιτισμού και κυρίως της κεραμικής, μέσω της εναλλαγής των οποίων στη στρωματογραφία, καθιερώνεται η διάκριση επιμέρους χρονολογικών «φάσεων» και

«περιόδων». Χωρίς να παραγνωρίζεται η συνεισφορά των παραπάνω στη χρονολόγηση ή και διάκριση συγκεκριμένων επεισοδίων μοναδικών για κάθε θέση, έχει διαπιστωθεί πως συχνά πετυχαίνουν το αντίθετο αφού η απουσία αυτών των διαγνωστικών τύπων ερμηνεύεται ως «κενό» στην ιστορία της θέσης³²¹.

Επιπλέον, με τον τρόπο αυτό ο (αρχαιολογικός) χρόνος παρουσιάζεται ως διαιρεμένος σε κομμάτια με σαφή όρια, όπως στην περίπτωση της Νεοανακτορικής και Τελικής Ανακτορικής ή Μετανακτορικής, προκαλώντας έτσι έναν υπερτονισμό της στατικότητας αντί της μεταβατικότητας και ρευστότητας³²². Ως συνέπεια, διατηρείται η παραδοσιακή πεποίθηση πως οι πολιτισμοί, ιδιαίτερα σε σχέση με τα ταφικά έθιμα, δεν είναι επιρρεπείς στην αλλαγή αλλά συντηρητικοί³²³. Έτσι, εάν κάτι αλλάζει συνήθως αντιμετωπίζεται ως ρήξη ή τομή, με ό,τι προηγείτο αλλά και με ό,τι έπεται³²⁴. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, είναι η ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ Κνωσός που η έρευνα την έχει περιορίσει μεταξύ δύο καταστροφών, εκείνων της ΥΜ ΙΒ και εκείνων που ερήμωσαν το ανάκτορο. Αποτέλεσμα είναι όταν πράγματι η αλλαγή συντελείται, να αποδίδεται σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως η «μυκηναϊκή» επίδραση, έμπνευση ή και καθαυτή φυσική παρουσία.

4.3. Η ερμηνευτική διάσταση του διαχωρισμού «Μινωίτης» ή «Μυκηναίος»

Όσον αφορά στο διαχωρισμό Μινωίτης ή Μυκηναίος, αυτός ουσιαστικά βασίζεται και αναβιώνει κατάλοιπα του πολιτισμικού-ιστορικού αρχαιολογικού παραδείγματος. Σύμφωνα με αυτό, οι άνθρωποι που ζουν σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, σκέφτονται το ίδιο κι άρα εκφράζονται το ίδιο, μέσα από τον υλικό τους πολιτισμό³²⁵. Αντίστοιχα, αναγνωρίζοντας χαρακτηριστικά εγγενή στον εκάστοτε υλικό πολιτισμό, επιτρέπεται να αναγνωριστεί η προέλευση και εξάπλωσή του χρονικά και γεωγραφικά, όπως στην περίπτωση των μυκηναϊκού τύπου τάφων και κτερισμάτων στην Κνωσό ή τα αντίστοιχα μινωικού τύπου στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στο παράδειγμα όμως αυτό,

³²¹ Whitelaw 2022, 35-38.

³²² Barrett και Boyd 2019, 8-10, 18-25. Galanakis 2022, 139.

³²³ Preston 1999, 134.

³²⁴ Galanakis 2022, 139. Whitelaw 2022, 35-38.

³²⁵ Johnson 2018, 58-63.

υποβαθμίζεται η ικανότητα κάθε πολιτισμού για εσωτερική αλλαγή, αφού προϋποθέτει πως άπαξ και εμφανιστεί, η αλλαγή θα πρέπει παθητικά να μιμηθεί ή υιοθετηθεί³²⁶.

Εκτός αυτού, ο διαχωρισμός προωθεί την εντύπωση ομοιογενών και σαφώς καθορισμένων αδιαφοροποίητων οντοτήτων, τους «Μινωίτες» και τους «Μυκηναίους» αντίστοιχα που θα λειτουργούσαν ως μονολιθικές ενότητες. Σταδιακά ωστόσο συνειδητοποιούμε πως δεν αντιπροσωπεύει την πραγματικότητα ούτε στην Κρήτη³²⁷ ούτε στην ηπειρωτική Ελλάδα³²⁸. Παράλληλα, ελλείψει πληροφοριών από τη Γραμμική Β, δεν γνωρίζουμε με ποιους όρους και ποια κριτήρια οι ίδιοι αυτοί πληθυσμοί θα επέλεγαν είτε να αυτό-προσδιορίζονται είτε να έτερο-προσδιορίζονται στο Αιγαίο του τέλος της ΥΕΧ³²⁹. Μολονότι, όπως προαναφέρθηκε, η κατασκευή και προβολή μιας εθνοτικής ταυτότητας μπορεί να περιλαμβάνει, να αξιοποιεί και να εκφράζεται μέσω του υλικού της πολιτισμού, δεν είναι γνωστό τι και πώς θα χρησιμοποιούνταν κάθε φορά και κατ' επέκταση πώς η ταυτότητα του «εμείς» θα προσλαμβάνονταν από τους «άλλους»³³⁰.

Περνώντας στα ίδια τα ταφικά δεδομένα, επισημάνθηκε η αδυναμία ασφαλούς διαχωρισμού μεταξύ μιας πρακτικής με ξεκάθαρα μινωικά ή μυκηναϊκά χαρακτηριστικά και άρα προέλευση από την Κρήτη ή την ηπειρωτική Ελλάδα, αφού εμφανίζονται ταυτόχρονα και χρησιμοποιούνται παράλληλα στην ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ1³³¹. Ας σημειωθεί βέβαια πως ούτε η ηπειρωτική Ελλάδα διακρίνεται από την άσκηση ομοιόμορφα «μυκηναϊκών» πρακτικών. Αρκεί κανείς να σταθεί στις διαφορές μεταξύ των σύγχρονων και «μυκηναϊκών» νεκροταφείων στην Αργολίδα, τη Μεσσηνία και την Αχαΐα³³². Ως εκ τούτου, η περαιτέρω σύγκριση των χαρακτηριστικών αυτών όπως εμφανίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα και επιτελούνται στην Κνωσό αντίστοιχα, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική.

Πρώτον, αν και η ηπειρωτική Ελλάδα γνωρίζει μια ραγδαία εντατικοποίηση της επένδυσης στο ταφικό πεδίο από τη ΜΕ ΙΙΙ και εξής, η πυκνότητα των σχεδόν 200 συνολικά τάφων μόνο για την ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ1 περίοδο στην Κνωσό μεταφέρει μια επένδυση που δεν απαντά αλλού, όχι μόνο στην Κρήτη αλλά ούτε και στο υπόλοιπο

³²⁶ Boyd 2016, 386-387. Johnson 2018, 58-63.

³²⁷ Girella et al. 2016, 1-7.

³²⁸ Boyd 2016, 388-404.

³²⁹ Preston 2008, 311-312. Hatzaki 2020, 226.

³³⁰ Knapp 2014, 37-39. Sherratt 2005, 32-35.

³³¹ Preston 1999, 132-133. Preston 2004β, 322.

³³² Boyd 2016, 390-397.

Αιγαίο³³³. Δεύτερον, τα νέα νεκροταφεία της Κνωσού διαφέρουν από τα σύγχρονά τους παράλληλα της ηπειρωτικής Ελλάδας ως προς την οργάνωση. Αφενός, εκείνα της Κνωσού περιλαμβάνουν ανάμεικτους τύπους τάφων που χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα στις ίδιες θέσεις. Ενδεικτικά αναφέρεται η χρήση θαλαμοειδών με πολλαπλούς και μονούς θαλάμους στο Μαύρο Σπήλιο³³⁴ για τη Νεοανακτορική περίοδο, η χρήση λακκοειδών και θαλαμοειδών με μονό θάλαμο στον Άγιο Ιωάννη και το Βενιζέλειο³³⁵ για την ΥΜ ΙΙ και τέλος, η χρήση θαλαμοειδών, λακκοειδών και φρεατιοειδών στην Τζαφέρ Παπούρα για την ΥΜ ΙΙΑ³³⁶. Αντιθέτως, στην ηπειρωτική Ελλάδα προτιμώνται συνήθως ξεχωριστές θέσεις για κάθε τύπο, με εξαίρεση κάποια μεμονωμένα παραδείγματα από τις Μυκήνες και τα Δενδρά³³⁷. Αφετέρου, οι περισσότεροι μνημειώδεις και εντυπωσιακοί τάφοι της Κνωσού είδαμε πως δεν συγκεντρώνονται σε συστάδες αποκλειστικά γύρω από τον οικισμό και το ανάκτορο, όπως συμβαίνει κατά κύριο λόγο στην ηπειρωτική Ελλάδα αλλά επεκτείνονται πέραν αυτού με προσανατολισμό το λιμάνι βορειότερα³³⁸.

Τρίτον, σημαντικές αποκλίσεις ως προς την τυπική μυκηναϊκή τυπολογία μπορούν να αναγνωριστούν σε όλους τους νέους τάφους της Κνωσού. Αναλυτικότερα, ο θολωτός της Κεφάλας διακρίνεται από έντονες εξωτερικές και εσωτερικές αρχιτεκτονικές διαφοροποιήσεις που καθιστούν τις απόπειρες ταύτισης του τύπου με τους πιο κανονικοποιημένους της ηπειρωτικής Ελλάδας παράτολμες³³⁹. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τον τύπο του θαλαμοειδούς με δρόμο και μονό θάλαμο. Το γεγονός άλλωστε πως συνυπάρχει με τον τύπο με τους πολλαπλούς θαλάμους θα πρέπει να προβληματίζει προτού αποδοθεί ο καθένας σε διαφορετικές παραδόσεις και καταβολές³⁴⁰.

Συνεχίζοντας με τον τύπο του λακκοειδούς, η επικράτηση της ταύτισης του τύπου όχι μόνο μορφολογικά αλλά και σημειολογικά τείνει να παραβλέπει τις επιμέρους χρονολογικές και τυπολογικές διαφορές εκείνων της Κνωσού από εκείνους στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών. Όταν εμφανίζεται στην Κνωσό στην ΥΜ ΙΙ, η

³³³ Ο.π., 399.

³³⁴ Alberti 2003, 543-547.

³³⁵ Hood και de Jong 1952, 243-277. Hood 1956, 81-99.

³³⁶ Evans 1905, 393.

³³⁷ Galanakis 2022, 153.

³³⁸ Ο.π., 153.

³³⁹ Preston και Gowland 2005, 61-123.

³⁴⁰ Galanakis 2022, 153.

διάδοσή του στην ηπειρωτική Ελλάδα φθίνει. Εκτός αυτού, οι εν λόγω τάφοι είναι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, έχουν μικρότερο μέγεθος και δεν διαθέτουν ταφικό περίβολο³⁴¹. Αντίστοιχα και ο τύπος του φρεατιοειδούς φαίνεται να επικρατεί στην ΥΜ ΠΙΑ Κνωσό, καθώς στην ηπειρωτική Ελλάδα εξασθενεί ενώ διακρίνεται κι από περισσότερο επιμελημένη αρχιτεκτονική³⁴². Τέλος, εξίσου ανάμεικτη ντόπιων και ξένων χαρακτηριστικών είναι και η εικόνα από το περιεχόμενο των τάφων. Όπως διαπιστώθηκε, οι ίδιοι τάφοι μπορούσαν να περιλαμβάνουν ταυτόχρονα κτερίσματα μυκηναϊκού τύπου, όπως έχει καθιερωθεί να θεωρούνται τα όπλα, οι κύλικες, τα αλάβαστρα και τα χάλκινα αγγεία, με μινωικού τύπου, όπως τα πύραυνα, οι πιθαμοφορείς ανακτορικού ρυθμού και τα λίθινα αγγεία.

Σημαντικότερη όλων ωστόσο, κρίνεται η διαφορά απέναντι στη διαχείριση του νεκρού σώματος. Σε μια περίοδο που οι ταφικές πρακτικές της ηπειρωτικής Ελλάδας στρέφουν την έμφαση στη συλλογικότητα των ομαδικών και διαδοχικών ταφών, στην Κνωσό η έμφαση ακολουθεί την ακριβώς αντίστροφη πορεία, καθιερώνοντας περισσότερο ατομικές ταφές³⁴³. Είναι μάλιστα πιθανό, η πορεία αυτή να είχε ξεκινήσει νωρίτερα, κατά την Νεοανακτορική περίοδο, εφόσον οι ταφές σε λάρνακες και πίθους εξασφάλιζαν τη διάκριση και ως ένα βαθμό την εξατομίκευση του νεκρού³⁴⁴.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σταθούμε στο ζήτημα των «ταφών πολεμιστών» καθότι η σύγχρονη έρευνα οδεύει προς την αναθεώρησή του. Δεδομένου ότι η πλειονότητα των συγκεκριμένων ταφών ανασκάφηκαν στις αρχές και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός πως το σκελετικό υλικό είτε δεν συλλέχθηκε ποτέ είτε δεν έχει τύχει συστηματικής οστεοαρχαιολογικής μελέτης ώστε να διαπιστωθεί το φύλο, η ηλικία και η παθολογία του νεκρού, που θα μπορούσαν να δια φωτίσουν ως προς της συνθήκες υπό τις οποίες έζησε και πέθανε³⁴⁵. Στο πλαίσιο αυτό, η αναγνώριση της ιδιότητας του νεκρού ως πολεμιστή εξαγόταν παραδοσιακά βάσει έμφυλων στερεοτύπων όπου η παρουσία οπλισμού υποδείκνυε το ανδρικό φύλο του νεκρού, καθώς και στερεότυπα σε σχέση με τον πολεμοχαρή χαρακτήρα των Μυκηναίων έναντι των πιο ειρηνικών Μινωιτών³⁴⁶.

³⁴¹ Galanakis 2022, 157. Preston 1999, 135.

³⁴² Galanakis 2022, 157.

³⁴³ Barrett και Boyd 2019, 161. Boyd 2016, 398-399. Galanakis 2022, 156-157, 160. Hatzaki 2013. 2016. Preston 1999, 135.

³⁴⁴ Devolder 2010, 49-50, 62-63.

³⁴⁵ Georganas 2018, 189-196. Preston 2004α, 139-140.

³⁴⁶ Georganas 2018, 189-196. Molloy 2012, 1119-121. 2013, 64.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ερμηνείας της ταυτότητας των δύο νεκρών του Τάφου Ι από Βενιζέλειο. Σύμφωνα με τον Hood, κρίνοντας από την αιχμή δόρατος που βρέθηκε κάτω από τα ελάχιστα σωζόμενα οστά του ενός, εκεί είχε ταφεί ένας άντρας πολεμιστής, μαζί με μια γυναίκα, με βάση τη λαβίδα που βρέθηκε κοντά στο κεφάλι του άλλου³⁴⁷. Από τα παραπάνω, συμέρανε ότι εφόσον οι ταφές φαίνονται σύγχρονες μεταξύ τους, οι νεκροί θα ήταν ζευγάρι, με τη γυναίκα είτε ως σύζυγο είτε ως παλλακίδα να ακολουθεί τον σύζυγο ή αφέντη της στο θάνατο³⁴⁸.

Όπου ωστόσο η μελέτη του σκελετικού υλικού κατέστη δυνατή σε ταφές τόσο από την Κρήτη όσο και την ηπειρωτική Ελλάδα, αναγνωρίστηκαν τρεις διακριτές κατηγορίες ταφών με όπλα και σκελετούς που φέρουν τραύμα, ταφών με όπλα αλλά σκελετούς χωρίς τραύμα και ταφές με τραύμα όμως χωρίς όπλα³⁴⁹. Υιοθετείται εδώ η έκκληση του Ι. Γεωργανά (2018)³⁵⁰, να μην χρησιμοποιείται ο όρος «ταφές πολεμιστών» για κάθε ταφή με όπλα συλλήβδην, εφόσον απεδείχθη, ότι η παρουσία όπλων δεν επαρκεί ως απόδειξη της ιδιότητας των νεκρών με την πραγματικότητα να είναι πολύ πιο σύνθετη. Ως πιο κατάλληλη, προτείνεται η αναδιατύπωση του όρου ως «ταφές ως πολεμιστές» καθώς τονίζει την πιθανότητα αναπαραγωγής μιας ιδεατής ή συμβολικής κι όχι πραγματικής αναπαράστασης της ταυτότητας του νεκρού³⁵¹.

Παρά τη συνεισφορά της στην εξέλιξη της έρευνας γύρω από το ζήτημα της ταυτότητας των νεκρών της ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ Κνωσού, η μελέτη της Ναυπλιώτη έχει επικριθεί έντονα όχι σε σχέση με την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων, αλλά με το ερώτημα στο οποίο κλήθηκε να απαντήσει³⁵². Ειδικότερα, το δείγμα της θεωρήθηκε πολύ μικρό για να είναι αντιπροσωπευτικό, καθώς προερχόταν από μόλις 30 σκελετούς³⁵³. Επιπλέον, στη μελέτη της δεν χώρισε την ΥΜ ΙΙ, στην οποία συνήθως χρονολογείται η υποτιθέμενη εισβολή, από την ΙΙΑ1³⁵⁴. Τέλος, εφόσον δεν συμπεριέλαβε σε αυτή νεκρούς από ταφές με όπλα, δεν θα μπορούσε και να απαντήσει στο ερώτημα της μινωικής ή μυκηναϊκής καταγωγής των νεκρών στις «ταφές πολεμιστών»³⁵⁵.

³⁴⁷ Hood και de Jong 1952, 248.

³⁴⁸ Ο.π., 248 σημ. 17.

³⁴⁹ Georganas 2018, 189-196. Molloy 2012, 119-122.

³⁵⁰ Georganas 2018, 195.

³⁵¹ Molloy 2010, 412.

³⁵² Alberti 2018, 346-350. Wiener 2015, 135.

³⁵³ Alberti 2018, 347.

³⁵⁴ Ο.π., 347-348

³⁵⁵ Alberti 2018, 346-350. Wiener 2015, 135.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και αν τα αποτελέσματα όντως φανέρωναν ότι οι νεκροί διέφεραν ως προς την καταγωγή, δεν θα ήταν απίθανο στις ταφές τους να επιχειρούνταν η απόκρυψη ή αποσιώπηση αυτής της καταγωγής. Μετακινήσεις ανθρώπων αναμφίβολα θα υπήρχαν, τόσο σε ατομικό όσο και συλλογικό επίπεδο, είτε μόνιμες είτε προσωρινές, με περισσότερο ή λιγότερο ειρηνικό χαρακτήρα σε κάθε περίπτωση³⁵⁶. Αυτό ωστόσο δεν (πρέπει να) σημαίνει ότι μπορούμε να επιβεβαιώσουμε τη διαφορετική καταγωγή τους αποκλειστικά και μόνο από την ταφή και τα κτερίσματα που τους συνόδευαν σε αυτή. Επίσης, ακόμα και αν κάποια από τις ταυτότητες επιλεγόταν να προβληθεί στις ταφές, είναι αβέβαιο κατά πόσο θα μπορούσαμε να επιβεβαιώσουμε εάν θα επέλεγαν να προβάλουν το νεκρό ως «Μινωίτη», «Μυκηναίο», «πολεμιστή» ή άλλο.

Ως εκ τούτου, το ερώτημα σχετικά με το αν Μινωίτης και Μυκηναίος, γεννιέσαι ή γίνεσαι και πώς τελικά θάβεσαι, παραμένει ανοιχτό και αναπάντητο. Το ίδιο εξάλλου το υλικό έδειξε πως τουλάχιστον στο ανώτερα κοινωνικά επίπεδο, τέτοιου τύπου διαχωρισμοί είναι δύσκολοι αν όχι αδύνατοι. Προτείνεται επομένως εναλλακτικά ως πιο πιθανό πως ακόμα κι αν κάποιοι Ελλαδίτες είχαν βρει τη θέση τους στη νεοσύστατη εξουσία της Τελικής Ανακτορικής Κνωσού, ίσως να μην αισθάνονταν ή να μην προσλαμβάνονταν (ή και τα δύο) ως κάτι σαφώς επείσακτο.

4.4. Ερωτήματα για αρχαιολογικά σύνολα με ανάμεικτα πολιτισμικά χαρακτηριστικά

Εν κατακλείδι, όσο απομακρυνόμαστε από το παλαιό ερώτημα, οφείλουμε να αναρωτηθούμε, τι θα μπορούσε διαφορετικά να συμβαίνει εκείνη την περίοδο που θα δικαιολογούσε αυτή την αλλαγή στο ταφικό πεδίο κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 περίοδο. Από τα όσα προαναφέρθηκαν συμπεραίνεται πως η αλήθεια, θα βρίσκεται πιο κοντά στην πρόταση της Mac Sweeney και την ερμηνεία της αλλαγής στο πλαίσιο των επιδιώξεων παλαιότερων και αναδυόμενων ηγεμονικών ομάδων στην Κνωσό να συνδεθούν με ένα ήδη καθιερωμένο, διαδεδομένο και συνεπώς αποδεκτό ηγεμονικό λεξιλόγιο,

³⁵⁶ Ενδεικτικά Girella et al. 2016. Iacono et al. 2021.

Νεοανακτορικό μινωικό, Υστεροελλαδικό μυκηναϊκό ή και τίποτα από τα δύο, και τις συνακόλουθες υλικές εκφράσεις του³⁵⁷.

Στο πλαίσιο αυτό, η Mac Sweeney ξεκινά με τη διατύπωση πως ο όρος «μυκηναϊκός» δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται αλλά ούτε και να σημαίνει το ίδιο για την Τελική Ανακτορική, την αμέσως προηγούμενη ή την αμέσως επόμενη περίοδο. Αυτό, εξηγεί, θα επικάλυπτε την ιστορικότητα και διακριτότητα του όρου³⁵⁸. Παράλληλα, διευκρινίζει πως δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με τον όρο «ελλαδικός» εφόσον για να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά που τον καθιστούν αναγνωρίσιμο ο όρος «μυκηναϊκός» οφείλει πολλά σε διαπολιτισμικές ανταλλαγές με το υπόλοιπο Αιγαίο και ειδικά την Κρήτη. Στο σημείο αυτό αναφέρεται ενδεικτικά τομείς όπως η αρχιτεκτονική, η εικονογραφία, η κεραμική, το σφραγιστικό σύστημα καθώς και το σύστημα γραφής³⁵⁹. Καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι ακολουθώντας το παραδοσιακό μοντέλο, οι πρώτοι «Μυκηναίοι» της ηπειρωτικής Ελλάδας, θα έπρεπε αρχικά να εκμινωισθούν στην ME III- YE I προτού εκμυκηναϊσθούν³⁶⁰.

Η πρόταση της Mac Sweeney αναδύεται ως ιδιαίτερα ενθαρρυντική και συμβατή με την απόπειρα της παρούσας εργασίας για την επανερμηνεία των κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών που έχουν συνδεθεί με το ταφικό πεδίο της Κνωσού, αποφεύγοντας τα λάθη του παρελθόντος. Επιτρέπει την επανεξέταση της περισσότερο εντατικής εμφάνισης μυκηναϊκών χαρακτηριστικών, χωρίς ωστόσο αυτή να δεσμεύεται από μια αντίστοιχη φυσική παρουσία Μυκηναίων στην Κνωσό. Προσφέρεται επομένως ως μια νέα οπτική, εκείνη της δημιουργικής επιλογής των χαρακτηριστικών αυτών αντί της παθητικής επιβολής τους. Η επιλογή αυτή φαίνεται να συμβαδίζει με τις ανάγκες που προκάλεσε η αβεβαιότητα της μετάβασης στην Τελική Ανακτορική περίοδο, όταν το ήδη υπάρχον ιδεολογικό υπόβαθρο κλονίστηκε, εξασθένησε ή και αμφισβητήθηκε. Ως απάντηση στην ανάγκη αυτή, είναι πιθανό πως η ηγεμονική ομάδα επιχείρησε την (ανά-) συγκρότηση του ιδεολογικού της υποβάθρου, αυτή τη φορά αντλώντας συμβολικούς και υλικούς πόρους από διαφορετικές πηγές, εντός και εκτός Κρήτης. Λαμβάνοντας υπόψη την επένδυση που γνωρίζει το ταφικό πεδίο της Κνωσού

³⁵⁷ Mac Sweeney 2008, 107-108. Feuer 2011, 520.

³⁵⁸ Mac Sweeney 2008, 107-108.

³⁵⁹ Ο.π. 2008, 108.

³⁶⁰ Feuer 2011, 529.

εκείνη την περίοδο, συμπεραίνεται πως στο εξής θα λειτουργούσε και ως πεδίο δράσης της ηγεμονικής ομάδας.

Αποτέλεσμα, ήταν η συστηματική και συνειδητή ανάμειξη μινωικών και μυκηναϊκών χαρακτηριστικών που συνιστούν το υπό εξέταση αρχαιολογικό υλικό. Είναι ακριβώς αυτή η ανάμειξη που θα επέτρεπε την οικειοποίησή τους και εν τέλει την ανανοηματοδότηση και ανακατασκευή τους προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις νέες ιδεολογικές ανάγκες της ηγεμονικής ομάδας. Για το λόγο αυτό, κρίνεται απαραίτητη η περαιτέρω διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η ανάμειξη αυτή συνίστατο λειτουργική και αποτελεσματική ως στρατηγική. Διερευνάται δηλαδή ο κοινωνικός και πολιτισμικός μηχανισμός που έδωσε τη δυνατότητα αρχικά για την ανάμειξη κι έπειτα για την εργαλειοποίηση αυτών των μινωικών και μυκηναϊκών χαρακτηριστικών. Ο καθοριστικά επιδραστικός ρόλος που θα μπορούσε να διαδραματίζει η ταφική τελετουργία ως τέτοιος μηχανισμός, θα εξεταστεί στη συνέχεια.

5. Θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής

5.1. Εισαγωγή

Η παρουσίαση της πορείας της έρευνας γύρω από την ερμηνεία της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής που βίωσε η Κνωσός κατά την μετάβαση στην Τελική Ανακτορική περίοδο κατέστησε σαφές ότι το ίδιο το υπό εξέταση υλικό δεν προσφέρεται για τέτοιου τύπου ξεκάθαρους διαχωρισμούς που τείνουν να αποσιωπούν ή να παραβλέπουν τη συνθετότητα και ποικιλομορφία που το χαρακτηρίζει. Στο παρόν κεφάλαιο επομένως αναζητούνται εναλλακτικά θεωρητικά μοντέλα που θα μπορούσαν να ανακατευθύνουν την έρευνα πέρα από το παραδοσιακό μοντέλο και το παλαιό ερώτημα.

Για το σκοπό αυτό, η παρούσα εργασία στρέφεται αρχικά στα μοντέλα της «δομοποίησης» και της «συναρμογής» που επιτρέπουν την επανερμηνεία της κοινωνικής αλλαγής ως δυναμικής και αμοιβαία συμμετοχικής διαδικασίας, αναζητώντας αυτή τη φορά εσωτερικά αίτια και κίνητρα. Στη συνέχεια, ακολουθεί το μοντέλο του «πολιτισμικού υβριδισμού» και της «συνύφανσης» ως εναλλακτικών προσεγγίσεων της πολιτισμικής αλλαγής που δεν δεσμεύονται από τους περιορισμούς του παραδοσιακού μοντέλου και του διαχωρισμού μεταξύ ενός αμιγώς μινωικού ή μυκηναϊκού πολιτισμού στην ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 Κνωσό. Τέλος, το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την εξέταση των δυνατοτήτων που θα προσέφερε η ταφική τελετουργία ως πρακτική αφενός για την επίτευξη και αφετέρου την εργαλειοποίηση αυτής της διαπολιτισμικής ανάμειξης που ήδη αναγνωρίστηκε το ταφικό πεδίο.

5.2. Επανεξετάζοντας την κοινωνική αλλαγή: δομοποίηση και συναρμογή

Η «δομοποίηση», εννοιολογήθηκε από τον κοινωνιολόγο Antony Giddens. Ο όρος «δομή» αναφέρεται στο σύνολο των κοινωνικών και πολιτισμικών κανόνων που

διαμορφώνουν το πλαίσιο για τις δυνατότητες ανθρώπινης δράσης³⁶¹. Η «δράση» όπως ορίζεται από τον Giddens, είναι η ικανότητα του ατόμου να προκαλεί αλλαγή, να μεταμορφώνει, να «κάνει τη διαφορά» στο ήδη υπάρχον πλαίσιο³⁶². Τα άτομα, ως κοινωνικοί δρώντες, έχουν επίγνωση των κανόνων αυτών, όμως σύμφωνα με το συγκεκριμένο μοντέλο αντί να τους ακολουθούν παθητικά, μπορούν εντούτοις να τους χειραγωγούν δημιουργικά³⁶³.

Παρ' όλα αυτά, η δομή δεν μπορεί να υπάρξει έξω από τη δράση, αλλά και αντιστρόφως. Η δομή δεν προσεγγίζεται πλέον ως κάτι αφηρημένο και άχρονο που προϋπάρχει, αλλά ως κάτι από και συγκεκριμένο, κοινωνικά και πολιτισμικά, χωρικά και χρονικά. Η σχέση της δομής και της δράσης είναι αμφίδρομη, αφού η δομή πραγματώνει τη δράση και πραγματώνεται από αυτή³⁶⁴. Αποτέλεσμα είναι η δομή να τίθεται υπό αίρεση κάθε φορά που πραγματώνεται, να βρίσκεται διαρκώς υπό καθεστώς διαμόρφωσης και μετασχηματισμού, (ανα)παραγωγής ή αλλιώς, «δομοποίησης».

Ως εκ τούτου, η «δομοποίηση» επιτρέπει την κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής με νέους όρους που δεν αφαιρεί από τους κοινωνικούς δρώντες τη συμμετοχή και συμβολή τους σε αυτή. Έτσι, προτείνεται πως η κοινωνία μπορεί να αλλάζει από μέσα κι από τα κάτω, χωρίς να χρειάζεται, να απαιτείται ή να προϋποτίθεται μια παρέμβαση από έξω και τα πάνω. Παραθέτοντας τα λόγια του ίδιου του Giddens, «*social change is made by people doing new things*»³⁶⁵. Τέλος, η αλλαγή δεν είναι απαραίτητα και πάντα ταυτόσημη με τη ρήξη, αλλά μάλλον αναπόφευκτη και ειδικότερα, ανατροφοδοτική.

Μια άλλη οπτική της κοινωνικής οργάνωσης, επίσης ως αέναα ρευστής υιοθέτησαν οι Gilles Deleuze και Félix Guattari και πιο πρόσφατα ο Manuel DeLanda. Η προσέγγιση αυτή προχωρά πέρα από τη δομοποίηση, καθώς εγκαταλείπει το δυισμό ανάμεσα στη δομή και τη δράση. Εναλλακτικά, πρότειναν ότι η κοινωνία θα μπορούσε να ιδωθεί και ως «συναρμογή», μια συνέργεια δηλαδή ετερογενών μερών³⁶⁶, ανθρώπινων και μη,

³⁶¹ Giddens 1984, 16-17, 19, 376. Johnson 2018, 191-192.

³⁶² Giddens 1984, 5-7, 14-17.

³⁶³ Giddens 1984, 19, 375-376.

³⁶⁴ Ο.π., 25-26.

³⁶⁵ Ο.π., 358.

³⁶⁶ DeLanda 2016, 20.

υλικών και άυλων, της οποίας η λειτουργία και αποτελεσματικότητα εξαρτάται από τη δυναμική και επιδραστική σχέση των μερών της, τη συν-λειτουργία τους³⁶⁷.

Βασικό χαρακτηριστικό της συναρμογής είναι πως οι σχέσεις αφενός μεταξύ των μερών της καθαυτών και αφετέρου μεταξύ των μερών και της συναρμογής δεν είναι γραμμικές και προδιαγεγραμμένες αλλά βρίσκονται σε ένα διαρκές γίνεσθαι. Δεν έχουν αρχή ή τέλος, αλλά βρίσκονται πάντα *in medias res*³⁶⁸. Προκειμένου να περιγράψουν τον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις αυτές δομούν τη συναρμογή, οι Deleuze και Guattari χρησιμοποιούν το παράδειγμα του ριζώματος. Το ρίζωμα χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητά του να εκφύει βλαστούς από οποιοδήποτε σημείο του και προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, δίνοντας την εντύπωση πως πρόκειται για παραπάνω από ένα φυτά. Το παράδειγμα αυτό συμφωνεί με την οπτική των Deleuze και Guattari αφού αναδεικνύει τη μη ιεραρχημένη, πολύμορφη πολλαπλότητα της συναρμογής, εν αντιθέσει με το δέντρο που εκφράζει μια περισσότερο συγκεκριμένη και προκαθορισμένη ιεραρχία μεταξύ υπέργειων βλαστών και υπόγειων ριζών³⁶⁹.

Όταν αλλάζουν οι σχέσεις, αλλάζει και η συναρμογή³⁷⁰. Όσο τα μέρη πραγματώνουν την συναρμογή, τόσο η συναρμογή πραγματώνει τα μέρη³⁷¹. Από τα παραπάνω προκύπτει πως τα μέρη δεν χάνουν ποτέ την αυτονομία τους³⁷². Έτσι, καθίσταται δυνατή η προσάρτηση των μερών ή και ολόκληρης της συναρμογής σε κάποια άλλη³⁷³. Η έννοια της συναρμογής επομένως συμβαδίζει με την έννοια της δυναμικότητας και της ρευστότητας, αντί της στατικότητας και της μονολιθικότητας.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η συναρμογή δεν έχει όρια, αλλά ότι αυτά είναι εν δυνάμει μεταβλητά αφού μπορούν να επαναχαράσσονται κάθε φορά που αυτή πραγματώνεται. Αυτή η αδιάκοπη διαδικασία επαναχάραξης των ορίων της συναρμογής μπορεί να παραμετροποιηθεί με βάση το βαθμό συνοχής και συνεκτικότητας που χαρακτηρίζει τη σχέση ανάμεσα στα μέρη και την ίδια. Ως

³⁶⁷ Ο.π., 11. Χαμηλάκης 2015, 151-152. 2017, 172-177.

³⁶⁸ Deleuze και Guattari 1987, 21-25.

³⁶⁹ Ο.π., 8-12, 17-19, 27.

³⁷⁰ DeLanda 2016, 12.

³⁷¹ Ο.π., 12, 21.

³⁷² Ο.π., 10, 12-13.

³⁷³ Ο.π., 19-21.

παράμετροι, έχουν καθιερωθεί στη βιβλιογραφία οι όροι «εδαφικοποίηση» («territorialization») και «απεδαφικοποίηση» («deterritorialization»), αντίστοιχα³⁷⁴.

Ο όρος «εδαφικοποίηση» δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην περιγραφή των χωρικών ορίων μιας συναρμογής, αλλά επεκτείνεται και στο βαθμό στον οποίο τα μέρη της συναρμογής είναι ομοιογενή ή αντίστοιχα ομογενοποιούνται από την συναρμογή καθαυτή³⁷⁵. Ο κύριος μηχανισμός «εδαφικοποίησης» είναι η ίδια η πραγμάτωση της συναρμογής μέσω της επαναλαμβανόμενης, τυποποιημένης και συστηματικής δράσης³⁷⁶. Όσο συχνότερα πραγματώνεται η συναρμογή, τόσο περισσότερο σταθεροποιείται, παγιώνεται ή «εδαφικοποιείται». Η διαδικασία ομογενοποίησης ή γείωσης της συναρμογής περιγράφεται και ως κωδικοποίηση («codification»). Όσο πιο κωδικοποιημένη η συναρμογή, τόσο πιο κλειστή και άκαμπτη γίνεται³⁷⁷.

Αντίθετα, όταν «απεδαφικοποιείται», η συναρμογή χαλαρώνει, γίνεται περισσότερο ευέλικτη και προσαρμόσιμη προ(σ)καλώντας τη διαφοροποιημένη δράση κι άρα τη δυνητικότητα³⁷⁸. Διευκρινίζεται ωστόσο πως κάθε «απεδαφικοποίηση» ακολουθείται από μια αντίστοιχη και ανακλαστική «επαν-εδαφικοποίηση» ώστε να διασφαλιστεί η συνέχιση της συναρμογής, καθώς τα μέρη που την απαρτίζουν θα έχαναν κάθε μεταξύ τους σχέση³⁷⁹. Η απόλυτη «απεδαφικοποίηση» θα σήμαινε τον τερματισμό της συναρμογής. Καθίσταται έτσι σαφές πως η διακύμανση μεταξύ αυτών των δύο αλληλοσυμπληρωματικών παραμέτρων πραγμάτωσης μιας συναρμογής, είναι που καθορίζει τελικά εάν και πόσο ανοιχτή και δεκτική, επιρρεπής ή και ανθεκτική θα είναι η συναρμογή στην εκάστοτε πρόκληση μιας αλλαγής³⁸⁰.

Το προτεινόμενο μοντέλο της συναρμογής έχει ήδη βρει αρχαιολογική εφαρμογή σε παράδειγμα από την Κρήτη της πρώιμης και μέσης Εποχής του Χαλκού. Αντλώντας από τα ταφικά σύνολα της Προανακτορικής και πρώιμης Παλαιοανακτορικής περιόδου στην περιοχή της Μεσαράς και των Αστερουσίων στην Κρήτη, η Μ. Ρελάκη επιχείρησε να εξετάσει ως συναρμογή τους τρόπους με τους οποίους η διάδραση ανθρώπων, αντικειμένων, πρακτικών και περιβάλλοντος οδήγησε στα σύνολα αυτά. Στη συνέχεια,

³⁷⁴ Ο.π., 19; Deleuze και Guattari 1987, 189-190. Η απόδοση των όρων στα ελληνικά ακολουθεί εκείνη του Καραγιαννάκη 2020.

³⁷⁵ DeLanda 2016, 22-23.

³⁷⁶ Ο.π., 27.

³⁷⁷ Ο.π., 69, 80, 93-95.

³⁷⁸ Ο.π., 31-34.

³⁷⁹ Ο.π., 54-57, 509-510.

³⁸⁰ Relaki 2018, 13.

επικεντρώθηκε στο πώς η συναρμογή θα μπορούσε να εργαλειοποιηθεί για τη συγκρότηση ταυτοτήτων. Κεντρικό ρόλο σε αυτή τη συγκρότηση διαδραμάτιζε η αντίθεση μεταξύ ντόπιου και μη ντόπιου, που θα μπορούσε να αμβλύνει ή να οξύνει τα όρια της συναρμογής, να την εδαφικοποιεί. Αντίστοιχα, η επιλογή της προσθήκης των εξωτικών αντικειμένων στα ταφικά σύνολα θα μπορούσε να την απεδαφικοποιεί, προκαλώντας την επαναδιαπραγμάτευση και άρα ανα- συγκρότηση των ταυτοτήτων³⁸¹.

Εν κατακλείδι, διαπιστώνεται ότι ο συνδυασμός των δύο μοντέλων της δομοποίησης και της συναρμογής μπορεί πράγματι να συνδράμει στο εγχείρημα της εναλλακτικής θεώρησης της κοινωνίας που δεν θα της στερεί την ικανότητα ή τη δυνατότητα να αλλάξει, όχι παθητικά αλλά δυναμικά. Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, η δομή, η συναρμογή και κατ' επέκταση η κοινωνία έχουν οι ίδιες την προδιάθεση για αλλαγή. Για κάθε περίπτωση, βλέπουμε ότι θα απαιτούνταν η διαμεσολάβηση από ένα σημείο διεπαφής των εμπλεκομένων, από την οποία θα προκύψει η δομοποίηση, η (απ-) εδαφικοποίηση της συναρμογής ή/ και η κοινωνική αλλαγή. Το ερώτημα επομένως της αναγνώρισης αυτού του σημείου διεπαφής, στο οποίο συντελείται κι εν τέλει αφομοιώνεται η αλλαγή, μένει να απαντηθεί στη συνέχεια.

5.3. Επανεξετάζοντας την πολιτισμική αλλαγή: υβριδισμός και συνύφανση

Σε αυτό το σημείο κρίνεται χρήσιμη η αναφορά στο έργο του Homi Bhabha “The Location of culture”, το οποίο εξετάζει ακριβώς τη σημασία του σημείου διεπαφής. Εστιάζει στην επικοινωνία διαφορετικών πολιτισμών με επίκεντρο τις μεταποικιοκρατικές κοινωνίες και ειδικότερα την περίπτωση της Ινδίας. Το έργο αυτό, επανέφερε στο προσκήνιο το ζήτημα του πολιτισμικού υβριδισμού με νέους όρους που δεν το περιορίζουν σε δίπολα όπως αποικιοκράτης και αποικιοκρατούμενος, κατακτητής και κατακτημένος, περισσότερο και λιγότερο ισχυρός πολιτισμός.

Εξετάζει έτσι την πολιτισμική διαφορά χωρίς να προϋποθέτει ή να επιβάλει κάποια ιεραρχία ανωτερότητας ή κατωτερότητας³⁸². Αντίθετα, σύμφωνα με τον Bhabha είναι αυτή η διεπαφή με την πολιτισμική διαφορά που επιτρέπει τη διαμόρφωση και έκφραση

³⁸¹ Relaki 2018, 14-28.

³⁸² Bhabha 1994, 4, 35-37.

πολιτισμικών ταυτοτήτων που αυτοκαθορίζονται και ετεροκαθορίζονται αντιπαραβάλλοντας ακριβώς το «εμείς» με το «αυτοί». Με άλλα λόγια, οι πολιτισμοί αναγνωρίζουν τον εαυτό τους μέσω της προβολής της διαφορετικότητάς τους³⁸³.

Το σημείο της διεπαφής περιγράφεται από τον Bhabha ως «τρίτος χώρος»³⁸⁴, όπου οι εμπλεκόμενοι έρχονται αντιμέτωποι με το άγνωστο, το ανοίκειο «άλλο» το οποίο και καλούνται ή αναγκάζονται να αποκωδικοποιήσουν έτσι ώστε να το κατανοήσουν, να το οικειοποιηθούν και να το αφομοιώσουν. Ας διευκρινιστεί βέβαια πως ο όρος αφομοίωση χρησιμοποιείται εδώ ενδεικτικά και τοποθετείται πιο κοντά στη λογική μιας κραμάτωσης παρά μιας ισοπεδωτικής προσάρτησης.

Για να γίνει αυτό, τα δύο ή και περισσότερα εμπλεκόμενα μέρη αναδιαπραγματεύονται την ιδέα του «άλλου», εγκαινιάζοντας μια διαδικασία αμοιβαίας από-δόμησης και ανά-δόμησης αυτής. Αναπόφευκτα, τα συστατικά χαρακτηριστικά κάθε μέρους είναι πιθανό να επανερμηνευτούν ή και να παρερμηνευτούν, σε μια διαδικασία που δεν αντιγράφει την αρχική ιδέα αλλά τη μεταφράζει και τελικά την μεταμορφώνει³⁸⁵. Ακολουθώντας, αυτό που προκύπτει από τη διεπαφή δεν θα είναι ποτέ ή μόνο το ένα ή μόνο το άλλο, είναι όμως κάτι και από τα δύο που υφίσταται ακριβώς στο μεταξύ τους, δηλαδή ένα υβρίδιο³⁸⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη πως κάθε διεπαφή για να λειτουργήσει προϋποθέτει και απαιτεί αυτό το αμφίδρομο άνοιγμα σε πολλαπλές και διαφορετικές κατευθύνσεις μετά το οποίο κανένα από τα εμπλεκόμενα μέρη δεν θα είναι όπως πριν, συμπεραίνεται πως η συγκρότηση υβριδίων είναι μάλλον αναπόφευκτη. Στο πλαίσιο μάλιστα της μεταποικιοκρατικής λογικής, ο υβριδισμός αναδύεται και ως πράξη αντίστασης των καταπιεσμένων πολιτισμών απέναντι στην καθολική ισοπέδωσή τους εκατέρωθεν³⁸⁷.

Επιστρέφοντας στο προϊστορικό Αιγαίο, αξίζει να σταθούμε στο έργο του B. Feuer. Προσπαθώντας να παραμετροποιήσει τη διαδικασία του λεγόμενου «εκμυκηναϊσμού» του Αιγαίου στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, ο Feuer επικεντρώθηκε στη δυναμική των σχέσεων του πυρήνα, δηλαδή των ανακτορικών κέντρων της ηπειρωτικής Ελλάδας με την περιφέρεια. Την περιφέρεια, τη διέκρινε σε δύο διαφορετικές ζώνες³⁸⁸. Στην

³⁸³ Ο.π., 12, 58-59.

³⁸⁴ Bhabha 1994, 38-39, 54-56.

³⁸⁵ Maran 2012, 63.

³⁸⁶ Bhabha 1994, 4-5 όπου παρομοιάζεται με τη λειτουργία μιας σκάλας και μιας γέφυρας, 25.

³⁸⁷ Ο.π., 207, 224-225.

³⁸⁸ Feuer 2011, 517-518.

πρώτη συνοριακή ζώνη («border zone») τοποθετεί τη Θεσσαλία, ενώ στη δεύτερη μεθοριακή ζώνη («frontier zone») την Κρήτη³⁸⁹. Η διάκριση γίνεται με κριτήρια αφενός την απόσταση από τον πυρήνα η οποία αφετέρου δεν αφήνει ανεπηρέαστο το βαθμό ανταλλαγής, ανάμειξης, αφομοίωσης ή υβριδικότητας των «μυκηναϊκών» και μη «μυκηναϊκών» ή ντόπιων χαρακτηριστικών σε διαφορετικές εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού. Επιβεβαιώνοντας τα παραπάνω, από την εξέταση αυτή κατέληξε στο συμπέρασμα πως στην περιφέρεια είναι πιο πιθανό να αναμετρηθεί κανείς με το «άλλο», να βιώσει και να αλληλεπιδράσει με πτυχές του «άλλου» που φαίνονται ελκυστικές έτσι ώστε όχι μόνο να μιμηθεί ή να οικειοποιηθεί κάποιες από τις πτυχές του πολιτισμικού «άλλου», αλλά ακόμα και να γίνει «άλλος»³⁹⁰.

Από τα παραπάνω, συμπεραίνεται πως η στροφή προς τον υβριδισμό κατευθύνεται από την ανάγκη επανεξέτασης των ζητημάτων της πολιτισμικής αλλαγής και δικαιολογείται εφόσον δείχνει πώς οι πολιτισμικές ταυτότητες μπορούν να αναμειγνύονται και να ανανοηματοδοτούνται χωρίς ωστόσο να πολτοποιούνται, χάνοντας τα όρια και τον χαρακτήρα τους. Υπό το πρίσμα αυτό, ο υβριδισμός φαίνεται να ταιριάζει και με το υπό εξέταση αρχαιολογικό υλικό και ειδικότερα την αδυναμία αναγνώρισης και διάκρισης κάτι καθαρά ή αμιγώς «μυκηναϊκού» και «μινωικού» στο ταφικό πεδίο της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 Κνωσού. Η ανάμειξη αυτή μπορεί πλέον να αναθεωρηθεί ως εκούσια και σκόπιμη, ως στρατηγική κοινωνικής αναδιοργάνωσης κι άρα σύμφωνη με το πλαίσιο που προτείνεται στο μοντέλο της δομοποίησης.

Τέλος, η στροφή στον υβριδισμό αποδεικνύει την αδυναμία των παραδοσιακών μοντέλων που επιδίωκαν και εφάρμοζαν μονοδιάστατους διαχωρισμούς και κατηγοριοποιήσεις ανάμεσα στους πολιτισμούς και αφετέρου τη δυναμική και χρησιμότητα εναλλακτικών μοντέλων, που συμβαδίζοντας με εκείνο της συναρμογής, προωθούν αντίθετα τη ρευστότητα και αλληλεπιδραστικότητα.

Προχωρώντας στους διαφορετικούς βαθμούς υβριδισμού, ο Joseph Maran φέρνει στο προσκήνιο αφενός τον «οργανικό υβριδισμό» και αφετέρου τον «σκόπιμο υβριδισμό». Η ειδοποιός διαφορά τους βρίσκεται στην αποβλεπτικότητα καθενός από τους δύο. Σε σχέση με τον πρώτο, διευκρινίζει πως αφορά διαδικασίες κατά τις οποίες τα ξένα στοιχεία δανείζονται και υιοθετούνται έμμεσα, χωρίς αντίσταση έτσι ώστε να μην

³⁸⁹ Ο.π., 523- 524.

³⁹⁰ Ο.π., 520.

διαταράσσεται η αίσθηση τάξης και συνέχειας μέσα στην κοινωνία³⁹¹. Μπορεί επομένως να συνδεθεί με απόπειρες περαιτέρω κωδικοποίησης και σταθεροποίησης. Στον αντίποδα, ο «σκόπιμος υβριδισμός» συνδέεται με απόπειρες αποσταθεροποίησης αφού τα ξένα στοιχεία επιλέγονται ακριβώς λόγω της αντίθεσης και διαφοράς τους με τα οικεία ή ντόπια³⁹². Εδώ, ο υβριδισμός αποσκοπεί στη ρήξη και στην αποξένωση μέσα στην ίδια κοινωνία, συνδέεται έτσι με απόπειρες αποσταθεροποίησης.

Παρ' όλα αυτά, ο όρος του υβριδίου γενικότερα έχει βρεθεί στο στόχαστρο της αρχαιολογικής κριτικής κυρίως λόγω των εγγενών αρνητικών συνδηλώσεων που φέρει³⁹³. Πρώτον, ο πολιτικός αέρας που διαπνέει το έργο του Bhabha έχει οδηγήσει στην αμφισβήτηση της εφαρμοσιμότητάς του σε ένα μη αποικιοκρατικό πλαίσιο³⁹⁴. Ο ίδιος ο Bhabha δεν προχωράει ποτέ στη διάκριση του πολιτισμικού υβριδισμού και του πολιτικού (αποικιακού) υβριδισμού, κυρίως γιατί για εκείνον η διάκριση δεν υφίσταται.

Δεύτερον, η αναγνώριση της ύπαρξης υβριδίων συνεπάγεται αυτομάτως την αναγνώριση της ύπαρξης των διπόλων, των διαχωρισμών και διακρίσεων περί πρωτοτυπίας, αυθεντικότητας και καθαρότητας που το ίδιο το μοντέλο του Bhabha επιχείρησε να καταρρίψει³⁹⁵. Στο άλλο άκρο, η γενικευτική παραδοχή πως δεν υπάρχει ποτέ και πουθενά κάτι αμιγές, στερεί από το μοντέλο την αποδεικτική ισχύ του³⁹⁶.

Τρίτον, ακόμα κι όταν χρησιμοποιείται σε αρχαιολογικά παραδείγματα, τις περισσότερες περιπτώσεις περιορίζεται στο να περιγράψει αντικείμενα που ακριβώς δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν στις ήδη υπάρχουσες, αυθαίρετες τυπολογικές κατηγορίες του υλικού πολιτισμού³⁹⁷. Με αυτή τη χρήση όμως, το βάρος της έρευνας πέφτει αποκλειστικά στο αποτέλεσμα κι όχι στην καθαυτή δημιουργική διαδικασία που οδήγησε σε αυτό και που θα έπρεπε να είναι προτεραιότητα³⁹⁸. Έτσι, επιστρέφουμε σε ζητήματα αναζήτησης της προέλευσης της έμπνευσης για αυτά τα αντικείμενα ή και των ίδιων των αντικειμένων³⁹⁹, εφόσον ο υβριδισμός συνήθως συνδέεται με τη διεπαφή

³⁹¹ Maran 2012, 62.

³⁹² Ο.π., 62, 64.

³⁹³ Hitchcock και Maeir 2013, 50-51.

³⁹⁴ Stockhammer 2012, 45-46.

³⁹⁵ Ο.π., 45, 52; 2013, 16. Maran 2012, 59-62.

³⁹⁶ Maran 2012, 62.

³⁹⁷ Stockhammer 2013, 11-12, 14.

³⁹⁸ Ο.π., 14, 17.

³⁹⁹ Maran 2012, 61-62.

ανθρώπων με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, υποκύπτοντας τελικά στις αρχές της πολιτισμικής- ιστορικής αρχαιολογίας και της διάχυσης.

Ωστόσο, η αίσθηση του «εμείς» και του οι «άλλοι» ήταν και είναι πάντα ιστορικά συγκεκριμένη και πολιτισμικά καθορισμένη. Συνεπώς, το πώς γινόταν αντιληπτός ο κόσμος, θα διέφερε όχι μόνο ανά την εποχή και τον τόπο, αλλά και ανάμεσα σε σύγχρονους πληθυσμούς. Έτσι, το τι θεωρούνταν ξένο μπορούσε να μεταβάλλεται και να ανανοηματοδοτείται σε κάθε διεπαφή και ανταλλαγή⁴⁰⁰. Επομένως, αναγνωρίζοντας τα υβρίδια, δύναται να προσδιοριστεί όχι μόνο τι είχε ταυτιστεί και καθιερωθεί ως «ξένο», αλλά και σε ποιες περιπτώσεις κρίθηκε σκόπιμο να υιοθετηθεί ή αφομοιωθεί αντί να απορριφθεί. Σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή του μοντέλου του πολιτισμικού υβριδισμού του Bhabha σε ένα αρχαιολογικό πλέον πλαίσιο, απαιτεί πρωτίστως την αναπροσαρμογή του⁴⁰¹.

Μέσω αυτής της αναπροσαρμογής, είναι δυνατό να διακρίνουμε ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους αλλά και διαφορετικούς βαθμούς υβριδισμού. Όσον αφορά στους τύπους, θα πρέπει να στραφούμε στην εναλλακτική που πρότεινε ο Philipp Stockhammer και την αντικατάσταση του όρου υβρίδιο με τον λιγότερο φορτισμένο όρο «συνύφανση» («entanglement» στα Αγγλικά ή «geflecht/ verflechtung» στα Γερμανικά)⁴⁰². Η «συνύφανση» δεν είναι ποτέ μόνο το απλό άθροισμα των μερών που την απαρτίζουν. Αντίθετα, ο όρος περιγράφει τα αποτελέσματα διαδικασιών διαπολιτισμικής διάδρασης σε επίπεδο πρακτικής και αντικειμένου εξίσου⁴⁰³.

Στην πρώτη περίπτωση της πρακτικής, ο Stockhammer κάνει λόγο για μια «σχεσιακή συνύφανση» στην οποία η διεπαφή μεταξύ οικείου και ξένου προκαλεί αλλαγή στις σχέσεις των ανθρώπων με το αντικείμενο αυτό⁴⁰⁴. Εδώ λοιπόν, είναι το πλαίσιο χρήσης και λειτουργίας του αντικειμένου που αλλάζει κι όχι το αντικείμενο καθαυτό, επιτρέποντας την ένταξή του στο ήδη υπάρχον πλαίσιο πρακτικής. Στην δεύτερη περίπτωση της «υλικής συνύφανσης», είναι πράγματι το αντικείμενο που αλλάζει, εφόσον από τη διεπαφή προκύπτει κάτι νέο που συνδυάζει το οικείο και το ξένο, την παράδοση και την καινοτομία⁴⁰⁵.

⁴⁰⁰ Maran 2012, 63-64.

⁴⁰¹ Stockhammer 2012, 45-47.

⁴⁰² Ο.π., 2013, 16.

⁴⁰³ Ο.π., 47. 2013, 16, 23.

⁴⁰⁴ Ο.π., 49-50. 2013, 16-17.

⁴⁰⁵ Ο.π., 49-50. 2013, 16-17.

Ως αρχαιολογικό παράδειγμα, χρησιμοποιεί την κεραμική περιοχών της ανατολικής Μεσογείου τις οποίες η βιβλιογραφία συνήθως συνδέει με επεισόδια εισβολών και μεταναστεύσεων από το Αιγαίο ή και την Κύπρο⁴⁰⁶. Ιδανική θεωρείται η κεραμική από τη Φιλιστία, τα ανάμεικτα χαρακτηριστικά της οποίας δεν επιτρέπουν την κατηγοριοποίησή της με ακρίβεια είτε ως καθαρά τοπική είτε ως καθαρά εισηγμένη. Έτσι, καταλήγει πως το ζήτημα αποδοχής ή απόρριψης των νέων και ξένων αντικειμένων και πρακτικών άρα ενός νέου *modus operandi* θα πρέπει να εξετάζεται πάντα με όρους επιλογής⁴⁰⁷.

Χωρίς να αρνείται τη συμβολή των προαναφερθέντων ενστάσεων και κριτικών στην αρχαιολογική έρευνα, η παρούσα εργασία επιλέγει να μην απορρίψει το έργο του Bhabha⁴⁰⁸. Η εναλλαγή διατυπώσεων στην ορολογία δεν διασφαλίζει και την ορθή εφαρμογή και χρήση του εκάστοτε όρου, στο οποίο θα έπρεπε μάλλον να εστιάζει η έρευνα. Δεν θα πρέπει να περιορίζεται δηλαδή σε ένα πρώτο, επιφανειακό επίπεδο περιγραφής είτε του υβριδίου είτε της συνύφανσης, αλλά να εμβαθύνει εξετάζοντας όχι μόνο τις διαδικασίες που οδήγησαν σε αυτό και ενθάρρυναν ή αποθάρρυναν την αφομοίωσή του, αλλά και τα αποτελέσματα αυτής της αφομοίωσης.

Η συνέχεια της εργασίας επομένως αφιερώνεται στην αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο για την περίπτωση του ταφικού πεδίου της τελικής ανακτορικής Κνωσού, η ταφική τελετουργία θα μπορούσε να λειτουργεί ως ο «τρίτος χώρος»⁴⁰⁹, το σημείο στο οποίο «μυκηναϊκά» και «μινωικά» στοιχεία, παράδοση και καινοτομία ήρθαν σε επαφή και εν τέλει αφομοιώθηκαν σε κάτι νέο. Με άλλα λόγια, αναζητείται ο τρόπος με τον οποίο η ταφική τελετουργία θα μπορούσε να λειτουργεί ως ο μηχανισμός φυσικοποίησης της αλλαγής που γνώρισε η κοινωνία της ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ περιόδου. Για το λόγο αυτό, στο επόμενο κεφάλαιο, επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση των ζητημάτων που συχνά απασχολούν απόπειρες διερεύνησης των δυνατοτήτων της τελετουργίας, ξεκινώντας με τον ορισμό της και συνεχίζοντας με το ρόλο που διαδραματίζει στη διαχείριση κρίσιμων μεταβάσεων, όπως εκείνη από τη ζωή στο θάνατο.

⁴⁰⁶ Ο.π., 54-56.

⁴⁰⁷ Stockhammer 2013, 18-23.

⁴⁰⁸ Vavouranakis 2020, 303-304.

⁴⁰⁹ Vavouranakis 2020, 304-309.

5.4. Η ταφική τελετουργία ως μηχανισμός φυσικοποίησης της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής

*“Every established order tends to produce [...] the naturalization of its own arbitrariness”*⁴¹⁰

Το ζήτημα του ορισμού της τελετουργίας έχει χαρακτηριστεί και ακανθώδες⁴¹¹, αφενός λόγω της πληθώρας εναλλακτικών ορισμών που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί και αφετέρου λόγω του δισταγμού των αρχαιολόγων να κατασταλάξουν σε κάποιον από αυτούς. Αυτή η πολυφωνία και ασυμφωνία που χαρακτηρίζει το ζήτημα του ορισμού συχνά κατηγορείται ως υπεύθυνη για την ασάφεια που συνεχίζει να περιβάλλει την τελετουργία και για τα ερμηνευτικά προβλήματα που συνεπάγονται αυτής⁴¹². Έτσι, όχι σπάνια παρατηρείται πόλωση μεταξύ των αρχαιολόγων για την ανάγκη και χρησιμότητα ή και εγκυρότητα ενός ορισμού της τελετουργίας⁴¹³.

Αυτή η ασάφεια ωστόσο δεν θα πρέπει να αποθαρρύνει οποιαδήποτε απόπειρα μεταφοράς της τελετουργίας από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, δηλαδή τον ορισμό της. Αντιθέτως, θα πρέπει να ενθαρρύνει την αναθεώρηση και την αναπροσαρμογή του ορισμού της εκ νέου κάθε φορά. Για να γίνει αυτό, η έρευνα θα πρέπει να κάνει ένα βήμα πέρα από το γιατί και τι σημαίνει⁴¹⁴ στο πώς κάνει ό, τι κάνει η τελετουργία, βήμα που απαιτεί την προσέγγιση της τελετουργίας ως πρακτικής, δηλαδή ως κάτι συνειδητού κι όχι ως κάτι υπερβατικού, έξω από την ανθρώπινη εμπειρία⁴¹⁵. Ως πρακτική, η τελετουργία αναδεικνύεται ως επιλογή και στρατηγική, με συγκεκριμένη στόχευση, το μέσο για κάποιο σκοπό⁴¹⁶.

Την προσέγγιση αυτή εισήγαγε η θρησκευτολόγος Catherine Bell η οποία συστηματικά και συνειδητά απέφυγε να δώσει έναν μοναδικό και καθολικό ορισμό της τελετουργίας, εφόσον ως πρακτική θα εξαρτάται κάθε φορά από το εκάστοτε συγκεκριμένο

⁴¹⁰ Pierre Bourdieu 1972, 164.

⁴¹¹ Kyriakidis 2007β, 289.

⁴¹² Ο.π., 289-290.

⁴¹³ Bell 1992/ 2009. 1997. 2007, 279-285 για μια σύνοψη του ζητήματος; Kyriakidis 2007α, 9-10; 2007β, 290. Renfrew 2007, 109-113, 115.

⁴¹⁴ Beattie 1966, 61.

⁴¹⁵ Barrett 1991, 6.

⁴¹⁶ Bell 1997, 81-83.

(ιστορικά, κοινωνικά, πολιτισμικά) πλαίσιο στο οποίο ασκείται. Για αυτή της τη στάση, η Bell έχει συχνά κατηγορηθεί, με κάποιους να χαρακτηρίζουν το έργο της ένα «εγκεφαλικό πείραμα»⁴¹⁷. Παρ' όλα αυτά, είναι ακριβώς αυτή η στάση που προσφέρει στην έρευνα γύρω από το ζήτημα της τελετουργίας τη διέξοδο που χρειαζόταν⁴¹⁸.

Ακολουθώντας, η Bell προτείνει πως η τελετουργία μοιράζεται με την πρακτική τέσσερα από τα χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν⁴¹⁹. Αναλυτικότερα, είναι πρώτον πάντα συγκυριακή και καταστασιακή⁴²⁰. Δεν μπορεί επομένως να αποσπάται από το πλαίσιο της, ούτε ακόμα και για λόγους ανάλυσης⁴²¹. Δεύτερον, είναι στρατηγική, άρα σκόπιμη και ικανή να χειραγωγήσει ή να χειραγωγηθεί⁴²². Τρίτον, τη χαρακτηρίζει περιορισμένη αποβλεπτικότητα⁴²³. Δεν μπορεί δηλαδή να έχει πλήρη επίβλεψη ή πρόβλεψη των ορίων και των περιορισμών της και ως εκ τούτου της έκβασης και των αποτελεσμάτων της. Τέταρτον, μολονότι για την πραγμάτωσή της αντλεί από την πραγματικότητα, δεν την αντανακλά αλλά αντίθετα την αναπαράγει ή ανακατασκευάζει⁴²⁴.

Η πρόταση όμως πως κάθε πρακτική μπορεί εν δυνάμει να μετατραπεί σε τελετουργία, εγείρει το ερώτημα πώς τελικά θα μπορεί κανείς να διακρίνει ανάμεσα σε μια τελετουργοποιημένη («ritualized») ή μη πρακτική. Για την επιτέλεση της τελετουργίας απαιτείται γνώση που θα επιτρέψει τελικά την αποκωδικοποίηση και ερμηνεία της⁴²⁵. Η γνώση αυτή αποτελεί την αρχή και το τέλος της τελετουργίας, σε μια κυκλικότητα αιτίου-αιτιατού⁴²⁶. Συνεπώς, σύμφωνα με την Bell, στόχος της τελετουργίας είναι να παράγει δρώντες που ακριβώς κατέχοντας και κατακτώντας τη γνώση της τελετουργίας θα μπορέσουν να τη φέρουν εις πέρας⁴²⁷.

Έτσι, η κοινή εμπειρία της συμμετοχής στην τελετουργία ενώνει και ταυτόχρονα χωρίζει τους μεν από τους δε, εκείνους που γνωρίζουν και εκείνους που δεν γνωρίζουν⁴²⁸. Δεν θα έχουν ποτέ όλοι όσοι συμμετέχουν την ίδια επίγνωση του τι πραγματικά και πώς συμβαίνει και κάποιοι μπορεί να μην έχουν και καθόλου επίγνωση,

⁴¹⁷ Bell 2007, 279. Kyriakidis 2007β, 289-291. Renfrew 2007, 110.

⁴¹⁸ Bell 2009, 140-142.

⁴¹⁹ Ο.π., 81.

⁴²⁰ Ο.π., 81.

⁴²¹ Ο.π., 90. 1997, 81-83.

⁴²² Ο.π., 82.

⁴²³ Ο.π., 192.

⁴²⁴ Ο.π., 84-85, 87.

⁴²⁵ Parker Pearson 1999, 194-195. Vavouranakis 2007, 63-64.

⁴²⁶ Bell 2009, 140-142. 1997, 81-83.

⁴²⁷ Ο.π., 140-142.

⁴²⁸ Kyriakidis 2007, 296.

αφού η αποκωδικοποίηση και ερμηνεία προκύπτει και διαμορφώνεται πάντα βάσει θέσης και ρόλου, πρόσληψης, αντίληψης και προϋπάρχουσας εμπειρίας⁴²⁹. Η συμμετοχή επομένως συνεπάγεται δέσμευση σε μια νέα ιεραρχία όπου όλοι και όλα έχουν τη θέση τους, γιατί αυτό είναι το «ορθό» και το «πρέπον»⁴³⁰.

Συμπεραίνεται επομένως ότι για την Bell η απάντηση στο ερώτημα της διάκρισης της τελετουργοποιημένης πρακτικής βρίσκεται στην αμφίδρομη εμφατική, εντατική και συστηματική σύγκριση και αντιπαραβολή της που τελικά θα επιφέρει την αναγνώριση και καθιέρωση της διαφοροποίησής της⁴³¹. Η Bell δεν αρνείται την ικανότητα παραδοσιακών κριτηρίων όπως η τυπικότητα, η σταθερότητα και η επαναληπτικότητα ή χρονικότητα να διακρίνουν μεταξύ τελετουργοποιημένης και μη πρακτικής, με μόνη προϋπόθεση τα κριτήρια αυτά να επιφέρουν πράγματι τη διαφοροποίηση μεταξύ τελετουργικού και μη, καθημερινού και μη, κοσμικού και θρησκευτικού, πραγματικού και εξωπραγματικού⁴³².

Όπως όμως σπεύδει και η ίδια να διευκρινίσει, το να δρας τελετουργικά δεν είναι απλώς και μόνο να δρας διαφορετικά, ανάποδα ή αντίστροφα⁴³³. Η τελετουργία δεν στοχεύει στην καθαυτή αναδιαπραγμάτευση συγκεκριμένων αξιών ή και σχέσεων. Τουναντίον, είναι η μόνη πρακτική που στοχεύει στη διασφάλιση της ίδιας της δυνατότητας για διαπραγμάτευση. Έτσι, όταν οι άνθρωποι επιλέγουν να δράσουν τελετουργικά, αυτό συμβαίνει κάτω από ιδιαίτερα συγκεκριμένες και κρίσιμες συνθήκες που απαιτούν έναν ευέλικτο και πρακτικό μηχανισμό αντί- δράσης και διαχείρισης⁴³⁴. Μία τέτοια συνθήκη, είναι φυσικά και ο θάνατος.

Ο θάνατος δεν είναι μόνο βιολογικό, αλλά και κοινωνικό φαινόμενο⁴³⁵. Ο θάνατος είναι απώλεια. Ταυτόχρονα όμως μπορεί να είναι και ευκαιρία αφού δοκιμάζει τις κοινωνικές σχέσεις και άρα μπορεί να κλονίσει την κοινωνική οργάνωση⁴³⁶. Οι σχέσεις ανάμεσα σε ζωντανούς και νεκρούς, σε παρελθόν και παρόν ανακαλούνται και αναδιαπραγματεύονται⁴³⁷. Η πραγματικότητα όπως γινόταν αντιληπτή μέσω της

⁴²⁹ Beattie 1966, 66. Parker Pearson 1999, 194-195.

⁴³⁰ Barrett 1991, 5-7. Garwood 2011, 267. Metcalf και Huntington 1979, 37-39. Turner 1960, 94-95.

⁴³¹ Bell 2009, 92. 2007, 285-287.

⁴³² Ο.π., 92. 2007, 285-287.

⁴³³ Ο.π., 91-92. Parker Pearson 1999, 25-26.

⁴³⁴ Ο.π., 92, 140-142.

⁴³⁵ Robb 2013, 441-458.

⁴³⁶ Boyd 2014, 197. Renfrew 2016, 8.

⁴³⁷ Parker Pearson 1999, 194-195. Vavouranakis 2007, 56.

καθημερινής εμπειρίας διαταράσσεται⁴³⁸. Υπό αυτό το πρίσμα, η ταφική τελετουργία αναδύεται ως μηχανισμός διαχείρισης της απώλειας, συμβάλλοντας στην (ανά-)διοργάνωση της κοινωνίας, εφόσον τη συμβιβάζει και προσαρμόζει σε αυτή τη νέα, μεταθανάτια πραγματικότητα⁴³⁹.

Εδώ επομένως βρίσκεται το κλειδί για να κατανοήσουμε γιατί ο ανθρωπολόγος A. Van Gennep, παρομοίασε την τελετουργία με ένα αλληγορικό ταξίδι ανακάλυψης και επανεφεύρεσης του εαυτού, από το οποίο άπαξ και επιστρέψει ο πρωταγωνιστής δεν θα είναι ποτέ ο ίδιος⁴⁴⁰. Η τελετουργία δηλαδή εξυπηρετεί τη σταδιακή διάβαση από μία γνωστή, κατάσταση ύπαρξης σε μία άλλη, άγνωστη⁴⁴¹. Έχοντας πλήθος εθνοαρχαιολογικών παραδειγμάτων ως υπόβαθρο, ο van Gennep υποστήριξε πως οι άνθρωποι περνούν από τέτοιες τελετές διάβασης ή όπως έχει καθιερωθεί, «διαβατήρια έθιμα» σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους που μοιράζονται μια τριμερή οργάνωση με αρχή, μέση και τέλος⁴⁴².

Την αρχή σηματοδοτεί το στάδιο του αποχωρισμού («pre-liminal»)⁴⁴³, όταν νεκρός και ζωντανοί απομακρύνονται από την σφαίρα της καθημερινότητας εκκινώντας την ταφική τελετουργία⁴⁴⁴. Το επόμενο, ενδιάμεσο στάδιο είναι εκείνο του μετεωρισμού («liminal»)⁴⁴⁵. Ο νεκρός, δεν βρίσκεται «εδώ» αλλά ούτε και στο «επέκεινα». Σε αυτό το στάδιο ερχόμαστε αντιμέτωποι με την αβεβαιότητα του υπερβατικού⁴⁴⁶. Λόγω αυτών των χαρακτηριστικών του, το στάδιο αυτό συνήθως φορτίζεται και επενδύεται συναισθηματικά και συμβολικά⁴⁴⁷. Εδώ οι ταυτότητες και οι ρόλοι, η τάξη και η δομή, η κοινωνική ιεραρχία και οργάνωση αναστέλλονται και αποδομούνται, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την αναδόμησή τους χωρίς τον νεκρό⁴⁴⁸. Έτσι, εκτίθενται στην αμφισβήτηση⁴⁴⁹. Η ταφική τελετουργία ολοκληρώνεται με το τελευταίο στάδιο της

⁴³⁸ Garwood 2011, 263-264.

⁴³⁹ Bell 1997, 135-136. Branigan 1993, 119. Dakouri- Hild 2016, 22-23. Metcalf και Huntington 1979, 39-44. Renfrew 2007, 119. Stockhammer 2012, 50.

⁴⁴⁰ Garwood 2011, 265-267. van Gennep 1960, 18.

⁴⁴¹ Parker Pearson 1999, 22, 194-195.

⁴⁴² Van Gennep 1960, 10-12, 190-192.

⁴⁴³ Ο.π., 11-12, 21, 146-147, 164-165, 175.

⁴⁴⁴ Bell 1997, 36. Garwood 2011, 261-264. Metcalf και Huntington 1979, 24-30, 39-44, 98. Turner 1960, 64-95, 167.

⁴⁴⁵ Van Gennep 1960, 18, 114-115, 146-149.

⁴⁴⁶ Garwood 2011, 263-264, 277. Parker Pearson 1999, 22.

⁴⁴⁷ Ο.π., 263-264.

⁴⁴⁸ Turner 1960, 93-95, 126-129.

⁴⁴⁹ Ο.π., 167, 177-178.

επανεσωμάτωσης («post-liminal»)⁴⁵⁰, όπου νεκρός και ζωντανοί ακολουθούν μια ξεχωριστή πορεία. Το στάδιο αυτό τους συμφιλιώνει με την επιστροφή στην σφαίρα της καθημερινότητας όπου τίποτα δεν είναι όπως πριν. Ό, τι ανεστάλη, πρέπει να αποκατασταθεί εκ νέου⁴⁵¹.

Παρ' όλα αυτά, η συνεισφορά του van Gennep στην μελέτη της τελετουργίας δεν περιορίζεται στην καθαυτή πρόταση της τριμερούς οργάνωσης, που ακριβώς λόγω της ευρείας εφαρμοσιμότητάς της μπορεί να απορριφθεί και ως κοινοτυπία που απλώς περιγράφει την πορεία μας από τη ζωή στο θάνατο⁴⁵². Η τριμερής οργάνωση, δεν μπορεί να εκτιμηθεί στην απομόνωση, όσο εφαρμόζεται ως πανάκεια⁴⁵³ αλλά σε διαλεκτική σχέση και συνάφεια με ό, τι προηγείται και έπεται⁴⁵⁴. Τα πάντα εξάλλου καταλήγουν σε ζητήματα κλίμακας, αφού όπως χαρακτηριστικά σχολιάζουν οι Metcalf και Huntington «[...] *There are transitions within transitions within transitions*»⁴⁵⁵. Εάν ωστόσο αναπροσαρμόζεται κάθε φορά, τότε η τριμερής οργάνωση αναδύεται ως χρήσιμο ερμηνευτικό εργαλείο, επιτρέποντας την ανίχνευση των επιμέρους στρατηγικών τελετουργοποίησης⁴⁵⁶.

5.5. Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, προτάθηκε εδώ ένα θεωρητικό πλαίσιο για την επανεκτίμηση του «εκμυκηναϊσμού» της Κνωσού⁴⁵⁷, το οποίο θα λαμβάνει υπόψη του το εύρος της συνθετότητας και ποικιλομορφίας του υπό εξέταση αρχαιολογικού υλικού. Το ερώτημα τίθεται πλέον ως πώς και γιατί αυτή η αλλαγή εν τέλει αφομοιώθηκε. Οποιαδήποτε άλλωστε καινοτομία προκειμένου να προτιμηθεί και να επιλεγεί από το πλήθος των διαθέσιμων εναλλακτικών, θα πρέπει να πληροί ορισμένες προϋποθέσεις, όπως το να συμφωνεί με το ήδη υπάρχον πλαίσιο αλλά ταυτόχρονα και να καλύπτει συγκεκριμένες νέες ανάγκες, διαφορετικά θα απορριφθεί⁴⁵⁸. Ακολούθως, το νέο ερώτημα χρειάζεται

⁴⁵⁰ Van Gennep 1960, 11-12, 20-21, 36, 164-165.

⁴⁵¹ Bell 1997, 135-136. Garwood 2011, 261-264. Metcalf και Huntington 1979, 50.

⁴⁵² Metcalf και Huntington 1979, 98.

⁴⁵³ Ο.π., 58.

⁴⁵⁴ Bell 1997, 35-36.

⁴⁵⁵ Metcalf και Huntington 1979, 118.

⁴⁵⁶ Bell 1997, 36. Metcalf και Huntington 1979, 98. Parker Pearson 1999, 22.

⁴⁵⁷ Wiener 2015, 138.

⁴⁵⁸ Lemonnier 1993, 21-22.

και μια νέα εναλλακτική μεθοδολογία που θα επιτρέψει την απαιτούμενη εμβάθυνση στο μηχανισμό μέσω του οποίου τα μυκηναϊκά πολιτισμικά στοιχεία εισήλθαν στο μινωικό κοινωνικό υπόβαθρο, εντάχθηκαν σε αυτό και ως εκ τούτου, το τροποποίησαν.

Για το παραπάνω εγχείρημα απαιτείτο μια πιο ευέλικτη εννοιολόγηση της κοινωνίας. Ακολουθώντας το μοντέλο της δομοποίησης, στο οποίο οι σχέσεις ανθρώπων και δομής μπορούν να ιδωθούν ως ρευστές και αναδιαπραγματεύσιμες, η κοινωνία και τα μέρη που την απαρτίζουν μπορεί και προσεγγίζεται ως συναρμογή. Ως συναρμογή, η κοινωνία επιδέχεται εν μέρει αλλαγές και τροποποιήσεις, όπως νέα πολιτισμικά στοιχεία. Αυτά με τη σειρά τους και εφόσον έχουν ως αποτέλεσμα μεικτές οντότητες και πρακτικές, σε διαφορετικούς και συχνά αλληλεπικαλυπτόμενους βαθμούς και επίπεδα, θέτουν το ζήτημα του πολιτισμικού υβριδισμού.

Ο πολιτισμικός υβριδισμός χρειάζεται ωστόσο έναν ενδιάμεσο «τρίτο χώρο» για να λειτουργήσει, εκεί όπου θα έρθουν σε επαφή οι δύο πολιτισμικές συνιστώσες του υβριδίου. Όπως κατεδείχθη, ο «τρίτος χώρος» μπορεί να εντοπιστεί στην ταφική τελετουργία εφόσον αυτή θεωρηθεί τελετουργία διάβασης και ειδικότερα με το μεσαίο στάδιο του μετεωρισμού⁴⁵⁹. Η δυναμική της μπορεί να εκτιμηθεί λόγω της ικανότητάς της να εδαφικοποιεί αλλά και ταυτόχρονα να απεδαφικοποιεί, σύμφωνα και με τη λογική της κοινωνίας ως συναρμογής που υιοθετείται εδώ, επιτρέποντας ή αποτρέποντας, διατηρώντας ή τροποποιώντας την κοινωνική συνοχή που κλόνισε ο θάνατος.

⁴⁵⁹ Vavouranakis 2020, 304-309.

6. Υβριδισμός και ταφική τελετουργία στην YM II-III A1 Κνωσό

6.1. Εισαγωγή

Απαλλαγμένο από τα διλήμματα του παρελθόντος και την παρουσία ή όχι Μυκηναίων στο νησί, το ενδιαφέρον πλέον επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο αυτές οι πολιτισμικές αλλαγές επέτρεπαν στο ταφικό πεδίο να εδραιωθεί ως πεδίο δράσης ηγεμονικών ομάδων, ως αρένα κοινωνικού ανταγωνισμού και επίδειξης, μετατοπίζοντας το επίκεντρο από τους ζωντανούς στους νεκρούς. Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η εφαρμογή των όρων της δομοποιημένης συναρμογής και του πολιτισμικού υβριδισμού στο ταφικό αρχαιολογικό υλικό της YM II-III A1 Κνωσού.

Τα όρια μιας συναρμογής μπορούν να είναι διαπερατά και πορώδη, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπάρχουν. Ο βαθμός κωδικοποίησης/ εδαφικοποίησης ή απεδαφικοποίησης/ δυνητικότητας δείχνει τις δυνατότητες δράσης και δομοποίησης. Επιτρέπει έτσι την παραμετροποίηση της δεκτικότητας μιας κοινωνίας απέναντι στην αλλαγή. Στην περίπτωση της Κνωσού, η δεκτικότητα μπορεί να διερευνηθεί βάσει των στρατηγικών στις οποίες φαίνεται πως βασίστηκε για την οργάνωση και αναπαραγωγή της κοινωνίας της. Μέσα από μια συνοπτική αντιπαραβολή των δεδομένων από το μη ταφικό στο ταφικό πεδίο της Κνωσού, εδώ επιχειρείται να έρθει στο προσκήνιο ο τύπος και ο βαθμός του πολιτισμικού υβριδισμού που μπορεί να αναγνωριστεί στο υπό εξέταση υλικό. Επακολούθως, γίνεται προσπάθεια να σκιαγραφηθούν τα αποτελέσματα που αυτός θα είχε ως μέσο και στρατηγική της αναδυόμενης ηγεμονικής ομάδας της Κνωσού.

Για το λόγο αυτό, η επανεξέταση του υλικού ξεκινά διαχωρίζοντας την YM II από την YM III A1 περίοδο, προκειμένου να καταστούν ευδιάκριτες οι διαφορές όχι μόνο στην εκτέλεση αλλά και στη στόχευση της επένδυσης στο ταφικό πεδίο για κάθε περίοδο. Για την εξέταση της κάθε περιόδου υιοθετείται μια τριμερής οργάνωση, ξεκινώντας με το τοπίο, την αρχιτεκτονική και τα κτερίσματα των τάφων και τέλος την πρακτική. Στόχος της επανεξέτασης είναι να αναδειχθεί ο πολιτισμικός υβριδισμός όπως προσελήφθη από τα ταφικά δεδομένα και να αποσαφηνιστούν οι δυνατότητες που

αυτός προσέφερε έτσι ώστε η Τελική Ανακτορική κοινωνία της Κνωσού να διαχειριστεί δυναμικά την αλλαγή της μετάβασης από την Νεοανακτορική περίοδο.

6.2. Το ΥΜ ΙΙ ταφικό πεδίο: υβριδισμός και απεδαφικοποίηση

Αν το μέτρο μιας συναρμογής είναι η ευελιξία και η αποτελεσματικότητά της, τότε η Κνωσός σίγουρα μπορεί να περιγραφεί με αυτούς τους όρους. Είναι η μόνη περίπτωση που φαίνεται πως ανταπεξήλθε στην πρόκληση των ΥΜ ΙΒ καταστροφών και συνακόλουθων κρίσεων που συντάραξαν την Κρήτη και άφησε πίσω της το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου. Η Κνωσός, σε αντίθεση με τα άλλα κέντρα του υπόλοιπου νησιού όχι μόνο δεν συρρικνώθηκε, αλλά και επέκτεινε την επικράτειά της. Τα δεδομένα από το ανάκτορο, τον οικισμό και τα νεκροταφεία υποδηλώνουν πως ίσως η Κνωσός αποδείχθηκε ιδιαίτερα ανθεκτική στην αλλαγή της μετάβασης στην Τελική Ανακτορική περίοδο. Παράλληλα οι αλλαγές που υπέστη ταιριάζουν με τη λογική της ομαλής εξέλιξης δομών, ή αλλιώς δομοποίησης.

Αναλυτικότερα, έχει υποστηριχθεί πως μολονότι το ανάκτορο δεν εγκαταλείπεται, η λειτουργία του ως διοικητικό και ταυτόχρονα τελετουργικό κέντρο φαίνεται πως είχε ατονήσει. Από τη μια πλευρά, τα νέα οικοδομικά και εικονογραφικά προγράμματα που έλαβαν χώρα σε συνδυασμό με τη συστηματικότητα που χαρακτηρίζει τις καταγραφές των πινακίδων του ανακτόρου αποκαλύπτουν μια τάση περισσότερο συγκεντρωτική, τουλάχιστον ως προς το διοικητικό επίπεδο. Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται μια τάση αποκέντρωσης, καθώς ιδρύθηκαν πλέον χώροι λατρευτικού/ τελετουργικού χαρακτήρα εκτός του ανακτόρου.

Ενδεικτικά, μπορεί να αναφερθεί το «Ιερό των φετίχ» στο λεγόμενο «Θρησκευτικό Κέντρο» που αποκαλύφθηκε σε κοντινή απόσταση από το ανάκτορο με χρήση κατά την ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ1. Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον εδώ πως το εν λόγω «ιερό» είχε ιδρυθεί πάνω σε Νεοανακτορικό κτίριο τελετουργικού χαρακτήρα του οποίου το υλικό και επαναχρησιμοποιεί⁴⁶⁰. Συμπληρωματικά, επισημαίνονται το «Ιερό των φετίχ» στο Μικρό Ανάκτορο σε χρήση μέχρι την ΥΜ ΙΙΑ⁴⁶¹, το «Ιερό» στο Στρωματογραφικό

⁴⁶⁰ Κάντα 2018, 252-255.

⁴⁶¹ Evans 1904-5. 1928 346, 513, 519-520. Hatzaki 2005, 10, 51, 75, 186.

Μουσείο στο β μισό της ΥΜ ΙΙΑ⁴⁶², καθώς το ΜΜ ΙΙΙ «Ιερό» της Νοτιοανατολικής Οικίας που χρησιμοποιείται ξανά στην ΙΙΒ⁴⁶³. Συμπληρωματικά, θα μπορούσε να σημειωθεί και ο «Τάφος-Ιερό» του οποίου η χρήση, παρά τον αινιγματικό της χαρακτήρα, ξεκινά στην ΜΜ ΙΙΙ και τελειώνει με την τελική πτώση του ανακτόρου⁴⁶⁴.

Από την τάση αυτή μπορούν να εξαχθούν δύο κοινωνικές δυναμικές της κνωσιακής συναρμογής. Πρώτον, η ύπαρξη αυτών των χώρων αποκαλύπτει μια διεύρυνση της πρόσβασης στην τελετουργία που πλέον επεκτείνεται πέρα από τα στενά όρια και άρα τον άμεσο έλεγχο του ανακτόρου. Δεύτερον, αυτός ο κατακερματισμός του τελετουργοποιημένου τοπίου φανερώνει πως στο εξής περισσότεροι θα είχαν την ανάγκη ή και την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν την τελετουργία ως μέσο επίτευξης των κοινωνικοπολιτικών τους επιδιώξεων. Ίσως επομένως εδώ να εντοπίζεται μια στρατηγική φυσικής και συμβολικής οικειοποίησης του ήδη ιδεολογικά φορτισμένου τοπίου της Κνωσού αποσκοπώντας στην επανασύνδεση με αυτό.

Λαμβάνοντας υπόψη τη ρευστότητα της περιόδου και τις λεπτές, υπό διαμόρφωση ακόμα, σχέσεις ανάμεσα σε δράστες και δομή, ο ρόλος της στροφής στην τελετουργία και της καθιέρωσή της ως στρατηγική των αναδυόμενων ηγεμονικών ομάδων αναδύεται ως κομβικά επιδραστικός για την αποδόμηση και αναδόμηση της κοινωνίας. Ο ρόλος αυτός οφείλεται στο γεγονός πως η τελετουργία από τη φύση της βασίζεται στην πιστή επιτέλεσή της που της εξασφαλίζει αντίστοιχα τη σταθερότητά της. Με κάθε νέα επιτέλεση όμως, η σταθερότητα αυτή μπορεί και να αμφισβητηθεί. Μπορεί επομένως να λειτουργήσει ταυτόχρονα ως μηχανισμός σταθεροποίησης και αποσταθεροποίησης της κοινωνικής συνοχής και οργάνωσης, δυνατότητα που την καθιστά ιδιαίτερα αποτελεσματική ως στρατηγική νομιμοποίησης της εξουσίας των αναδυόμενων ηγετικών ομάδων της Κνωσού.

6.2.1. Διαφορετικές δυναμικές στην εξάπλωση των ταφικών μνημείων στο τοπίο

Η ραγδαία εξάπλωση των νεκροταφείων σε όλο το μήκος και το πλάτος της κοιλάδας της Κνωσού κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο, μεταμόρφωσε το τοπίο γύρω από

⁴⁶² Popham 1970.

⁴⁶³ Evans 1921, 435-436.

⁴⁶⁴ Evans 1935, 1016-1018.

το ανάκτορο καθιστώντας ουσιαστικά τους νεκρούς αναπόσπαστο συστατικό του. Αν και δεν θα ήταν παράλογη η σύνδεση των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών και της νέας τάξης με αλλαγές στη διαχείριση του τοπίου, η εν λόγω εξάπλωση δεν μπορεί να εξηγηθεί αποκλειστικά βάσει των περιορισμών στο διαθέσιμο χώρο που έθεταν τα όρια της πόλης και των προϋπαρχόντων νεκροταφείων. Ενδέχεται επομένως να αντανakλούσε αντίθετα, ανατροπές στα καθεστώτα γαιοκτησίας που πυροδότησε το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου⁴⁶⁵. Έτσι, η αναζήτηση και διεκδίκηση νέων θέσεων αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον εφόσον θα μπορούσε να φανερώσει μεταξύ άλλων και μια διάθεση χειραγώγησης του ήδη ιδεολογικά φορτισμένου τοπίου γύρω από την Κνωσό, με στόχο την εκ νέου οικειοποίησή του.

Για αυτό το λόγο, εδώ οι τάφοι της ΥΜ ΙΙ περιόδου ομαδοποιούνται ξεχωριστά, με βάση τη θέση τους σε σχέση με το ανάκτορο και τα επιμέρους χαρακτηριστικά που τους διακρίνουν, πρώτον σε εκείνους που εκτείνονται βόρεια του ανακτόρου και δεύτερον σε εκείνους που συγκεντρώνονται περιμετρικά αυτού⁴⁶⁶. Έτσι, ίσως δεν είναι τυχαίο ότι οι μνημειώδεις τάφοι της περιόδου συγκεντρώνονται βόρεια του ανακτόρου. Λαμβάνοντας υπόψη τις διαστάσεις αλλά και την ιδιόμορφη υλική επένδυση των τάφων αυτών, προτείνεται πως θα μπορούσαν να αποτελούν και ισχυρά τοπόσημα στον κεντρικό άξονα επικοινωνίας και σύνδεσης με το λιμάνι και τον έξω κόσμο⁴⁶⁷. Με τον τρόπο αυτό, τα επιμέρους υβριδικά Νεοανακτορικά «μινωικά» και «μυκηναϊκά» χαρακτηριστικά τους θα βρίσκονταν μόνιμα στο τοπίο, ορατά και διαθέσιμα για ανάκληση με κάθε κίνηση από και προς το ανάκτορο. Συμπεραίνεται έτσι πως αν και μοναδικοί, με την κατασκευή τους οι τάφοι αυτοί δεν φαίνεται να στόχευαν σε μια ρήξη με το παρελθόν αλλά μάλλον σε μια εκ νέου επανασύνδεση με αυτό⁴⁶⁸.

Διευκρινίζεται ωστόσο, πως οι συγκεκριμένοι τάφοι δεν συγκροτούν ούτε και αντιπροσωπεύουν την πλειονότητα των ΥΜ ΙΙ τάφων της Κνωσού. Το γεγονός ότι συνυπάρχουν στο τοπίο με τους πιο ταπεινούς και τυποποιημένους τύπους των λακκοειδών και λίγο αργότερα των λακκοειδών και των φρεατιοειδών, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Ως ημιυπόγειες ή υπόγειες κατασκευές, οι τάφοι της δεύτερης ομάδας στερούνται τις δυνατότητες που θα τους καθιστούσαν ευδιάκριτα σημεία αναφοράς στο τοπίο. Η ορατότητά τους από μακριά θα ήταν περιορισμένη, ακόμα κι

⁴⁶⁵ Galanakis 2022, 152. Preston 2004β, 327.

⁴⁶⁶ Miller 2011, 44. Preston 2004β, 325.

⁴⁶⁷ Galanakis 2022, 152. Preston 1999, 140-141.

⁴⁶⁸ Galanakis 2022, 163. Driessen και Langohr 2007, 189

αν διέθεταν σήματα. Αντίβαρο θα μπορούσε να αποτελεί η δυνατότητα που προσέφεραν για αμεσότερο συσχετισμό μεταξύ νεκρών και ζωντανών εφόσον οι ίδιοι οι περιορισμοί της τυπολογίας τους θα επέτρεπε ή και επέβαλε τη μεταξύ τους διάδραση από κοντά⁴⁶⁹. Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να σημειωθεί πως συγκριτικά με τους τάφους της πρώτης ομάδας, οι συγκεκριμένοι τάφοι οργανώνονται συχνότερα σε συστάδες και μάλιστα σε κοντινή απόσταση από το ανάκτορο.

6.2.2. *Η υβριδική αρχιτεκτονική των ΥΜ ΙΙ τάφων*

Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει η συνοπτική επανεξέταση των χαρακτηριστικών αυτών που τους καθιστά τους τάφους πολιτισμικά και υλικά υβριδικούς, ξεχωριστά για κάθε ομάδα, προκειμένου να διευκρινιστεί η επίδραση που θα είχε ο υβριδικός χαρακτήρας τους στο ρόλο και τη λειτουργία του ταφικού πεδίου ως του νέου πεδίου δράσης των αναδυόμενων ηγεμονικών ομάδων.

Η πρώτη ομάδα των μνημειωδών τάφων στην Κεφάλα και στα Ισόπατα, εμφανίζεται ξαφνικά και αποκλειστικά στην ΥΜ ΙΙ, χωρίς προηγούμενο στην Κνωσό. Ξεχωρίζουν από τους άλλους τάφους κυρίως ως προς το χρόνο, την ενέργεια και τους υλικούς και ιδεολογικούς πόρους που θα έπρεπε να δαπανηθούν για την ανέγερση και διατήρησή τους. Η δαπάνη αυτή είναι ορατή και στην έντονη ποικιλομορφία που τους διακρίνει. Αυτή η ποικιλομορφία, καθιστά τον καθένα από τους τάφους μοναδικό ενώ αποκαλύπτει παράλληλα το βαθμό και την ένταση του πειραματισμού που γνώρισαν τόσο σε επίπεδο αρχιτεκτονικής όσο και κτέρισης⁴⁷⁰.

Οι τάφοι αυτής της ομάδας δεν αναπαράγουν γνωστούς τύπους, αλλά τους τροποποιούν δυσχεραίνοντας κάθε απόπειρα αναζήτησης της προέλευσής τους και κατ' επέκταση των κατόχων τους, είτε εντός είτε εκτός Κρήτης⁴⁷¹. Αναλυτικότερα, ο λόγος για τον τύπο του κτιστού θολωτού κυκλικής κάτοψης απαντά στην Κεφάλα και εκείνος του θολωτού ορθογώνιας κάτοψης στον τάφο 1 και στον «Βασιλικό Τάφο» στα Ισόπατα. Η προέλευση του τύπου έχει αναζητηθεί σε όλο το Αιγαίο, με τους μινωικούς θολωτούς της Μεσαράς, τους μυκηναϊκούς της Μεσσηνίας και της Αργολίδας καθώς και τους

⁴⁶⁹ Galanakis 2022, 152

⁴⁷⁰ Preston 2004β, 324-327.

⁴⁷¹ Preston 1999, 135-136.

κτιστούς τάφους της Ugarit να έχουν προταθεί κατά διαστήματα ως πιθανές πηγές (Εικ. 18)⁴⁷². Αντίθετα, η προέλευση του τύπου του θαλαμοειδούς με δρόμο των τάφων 2 και 5 στα Ισόπατα από την ηπειρωτική Ελλάδα, τυχαίνει ευρύτερης αποδοχής παρά τις διαφορές ως προς το σχήμα και το μέγεθος του θαλάμου⁴⁷³.

Παρ' όλα αυτά, μια ξεκάθαρη ταύτιση έχει αποδειχθεί δύσκολη αν όχι αδύνατη αφενός λόγω χρονολογικών διαφορών κι αφετέρου λόγω μορφολογικών. Ανεξάρτητα από τα ζητήματα έλλειψης συγχρονισμού με τα πιθανά πρότυπά τους, οι ιδιομορφίες των τάφων της Κνωσού αξίζουν περαιτέρω σχολιασμό αφού αποδεικνύουν πως ακόμα κι αν η έμπνευση προήλθε από αλλού, η εκτέλεση είναι κάθε άλλο παρά μια απλή μίμηση ή αντιγραφή της. Πρώτον, οι τάφοι της Κνωσού διαθέτουν προθάλαμο στον οποίο συχνά ανοίγονται πλευρικές κόγχες, στοιχείο που δεν διαθέτουν τα παραδείγματα από την ηπειρωτική Ελλάδα. Επιπλέον, σε εκείνους της Κνωσού, οι ταφές λάμβαναν χώρα σε λάκκους στον κεντρικό θάλαμο, στοιχείο που απουσιάζει από εκείνους της Ugarit⁴⁷⁴. Οι λάκκοι αυτοί αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της αρχιτεκτονικής των τάφων στην Κεφάλα και στα Ισόπατα, εξ αρχής κατασκευασμένοι να υποδεχτούν τις ταφές σε αντίθεση με εκείνους της Νεοανακτορικής περιόδου που ανοίγονταν εκ των υστέρων για τις δευτερογενείς ταφές ή ανακομιδές⁴⁷⁵.

Δεύτερον, οι τάφοι της Κνωσού φαίνεται να ενσωματώνουν, κυριολεκτικά και μεταφορικά, κατάλοιπα του παρελθόντος. Σε σχέση με το εξωτερικό των τάφων, υπάρχουν ενδείξεις για την επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών από παλαιότερα κτήρια όπως αποδεικνύει η παρουσία τεκτονικών σημείων και ιχνών λάξευσης των λίθων⁴⁷⁶. Χωρίς να αγνοείται ο καθαρά πρακτικός χαρακτήρας της επανάχρησης ως διαθέσιμης και εύκολα προσβάσιμης πρώτης ύλης, δεν θα πρέπει να υποτιμηθούν οι εξίσου πιθανές και αναπόφευκτες συμβολικές της συνδηλώσεις. Συμπληρωματικά, και στην Κεφάλα και στα Ισόπατα έχουν εντοπιστεί χαραγμένα σημεία της Γραμμικής Α ή Β γραφής (Εικ.19)⁴⁷⁷. Η πρακτική της εγχάραξης συνηθιζόταν στην Κρήτη, όχι όμως στο ταφικό πεδίο. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η χρήση του γυνόλιθου και ασβεστόλιθου που αναβιώνει στον θολωτό της Κεφάλας και στον «Βασιλικό Τάφο», υλικών ιδεολογικά

⁴⁷² Preston 1999, 137-139. Vermeule 1983, 160.

⁴⁷³ Miller 2011, 12 όπου σημειώνονται ως εναλλακτικές η Κύπρος και η Αίγυπτος.

⁴⁷⁴ Preston 1999, 137-139.

⁴⁷⁵ Preston 2000, 116.

⁴⁷⁶ Hood και Bendall 2020, 51, 262-263. Preston 1999, 139. Τεκτονικά σημεία έχουν εντοπιστεί και στον ΥΕ Ι- ΙΙ θολωτό της Περιστεριάς στη Μεσσηνία.

⁴⁷⁷ Preston 1999, 139.

φορτισμένων κατά την Νεοανακτορική περίοδο⁴⁷⁸. Η συγκέντρωση των παραπάνω στην είσοδο και τον προθάλαμο, στα σημεία δηλαδή του τάφου που θα ήταν ορατά, μακροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα μέχρι τη φραγή ή την κάλυψη με χώμα, δεν μπορεί να είναι συμπτωματική ιδιαίτερα όταν συνδυάζεται με την επιμελημένη τοιχοποιία των προσόψεων⁴⁷⁹.

Περνώντας στο εσωτερικό, οι εν λόγω τάφοι φέρουν πεσσούς, θρανία και κόγχες που θα μπορούσαν αντίστοιχα να αναπαριστούν αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά της Νεοανακτορικής περιόδου⁴⁸⁰. Αξιοσημείωτη εδώ είναι η περίπτωση του τάφου 2 των Ισοπάτων του ο οποίου ο ταφικός λάκκος είχε διαμορφωθεί στο σχήμα του διπλού πέλεκυ, λόγω του οποίου έχει καθιερωθεί στη βιβλιογραφία και ως ο «Τάφος των Διπλών Πελέκεων» (Εικ.20)⁴⁸¹. Εκτός από τις εντυπωσιακές του διαστάσεις, με το δρόμο να φτάνει τα 15 μ. και τον θάλαμο τα 40 τ.μ., ο τάφος αυτός είναι ο μοναδικός ως προς τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζει και μεταφέρει στοιχεία κύρους και λατρείας από το μη ταφικό πεδίο στο ταφικό⁴⁸². Από τη μια πλευρά, η δομή και η εσωτερική διάταξη των χώρων του τάφου θυμίζουν εκείνη των Νεοανακτορικών θαλαμοειδών με πολλαπλούς θαλάμους όπως εκείνων στο Μαύρο Σπήλιο⁴⁸³. Από την άλλη πλευρά, η παρουσία του κεντρικού πεσσού είναι πιθανόν πως θα ανακαλούσε παραδείγματα της Νεοανακτορικής αρχιτεκτονικής, με κοσμικό αλλά και θρησκευτικό/ λατρευτικό χαρακτήρα όπως οι κρύπτες πεσσών⁴⁸⁴.

Ως προς την αρχιτεκτονική τους επομένως, οι τάφοι της πρώτης ομάδας φαίνεται να βασίζονται σε μια πρακτική ανάμειξης υλικών και συμβολικών πόρων που στοχεύει στην επίδειξη και τη διάκριση στο πλαίσιο κοινωνικοπολιτικού ανταγωνισμού⁴⁸⁵. Αφενός, από την πρακτική αυτής της ανάμειξης, προκύπτουν υβριδοποιημένοι τύποι τάφων των οποίων τα επιμέρους χαρακτηριστικά, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό φέρουν αναφορές σε ιδεολογικά συστήματα τόσο εντός όσο και εκτός Κνωσού στο πρότυπο της υλικής συνύφανσης του Stockhammer⁴⁸⁶. Αφετέρου, ως υβρίδια, μεσολαβούν ανάμεσα στην αναβίωση της παράδοσης, με την επανάχρηση

⁴⁷⁸ Driessen και Langohr 2007, 181. Preston και Gowland 2005, 83-86.

⁴⁷⁹ Preston 2007, 295.

⁴⁸⁰ Evans 1914, 36. Preston 1999, 137-139.

⁴⁸¹ Evans 1914, 33-58.

⁴⁸² Preston 1999, 135. 2007, 300.

⁴⁸³ Preston 1999, 136-137.

⁴⁸⁴ Evans 1914, 59-62. Marinatos 1993, 135.

⁴⁸⁵ Boyd 2016, 399. Preston 2000, 125-126.

⁴⁸⁶ Stockhammer 2012, 49-50. 2013, 16-17.

Νεοανακτορικών και κατ' επέκταση «μινωικών» στοιχείων και στην καινοτομία, με την αφομοίωση και ενσωμάτωση στοιχείων «μυκηναϊκών».

Παρ' όλο που οι τάφοι της δεύτερης ομάδας δεν διακρίνονται από την ιδιομορφία και ποικιλομορφία εκείνων της πρώτης, αυτό δεν σημαίνει πως ο πειραματισμός εκλείπει. Τουναντίον, συνεχίζει τόσο σε επίπεδο αρχιτεκτονικής όσο και σε επίπεδο κτέρισης όμως με διαφορετική ένταση. Στην ομάδα αυτή συγκαταλέγονται οι θαλαμοειδείς και λακκοειδείς που έχουν ανασκαφεί στον Κατσαμπά, στα Ισόπατα, στον Άγιο Ιωάννη και στο Βενιζέλειο, στην Ακρόπολη αλλά και στους Γυψάδες. Όλοι τους ακολουθούν μια περισσότερο ευδιάκριτη τυπολογία που προσομοιάζει με εκείνη της ηπειρωτικής Ελλάδας και οι περισσότεροι, με εξαίρεση εκείνους του Κατσαμπά, περιλαμβάνουν «ταφές πολεμιστών» που συνοδεύονται από το χαρακτηριστικό «πακέτο» κτερισμάτων⁴⁸⁷.

Η ενδεδειγμένη εξέταση των επιμέρους χαρακτηριστικών του κάθε τύπου δείχνει πως ακόμα και αν η έμπνευση των συγκεκριμένων τύπων ήταν «μυκηναϊκή», η εκτέλεσή τους παραμένει «μινωική». Τονίζεται πως κάποιοι από αυτούς μοιράζονται με τους μνημειώδεις σύγχρονους τους βόρεια του ανακτόρου τις επιμελημένες προσόψεις («Τάφος Χρυσού Κυπέλλου», τάφος Ζήτα), κόγχη στο δρόμο (τάφος Δέλτα) ή και θρανίο στον κεντρικό θάλαμο («Τάφος Χρυσού Κυπέλλου», τάφος Ι στο Βενιζέλειο, τάφος 3 στα Ισόπατα, τάφοι Άλφα, Δέλτα και Έψιλον στον Κατσαμπά)⁴⁸⁸. Επιπρόσθετα, ακόμα κι αν η διαφοροποίηση αυτή θεωρηθεί απλώς το αποτέλεσμα της προσαρμογής των τύπων κατά την εισαγωγή τους στο ταφικό πεδίο της Κνωσού, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός πως οι τάφοι αυτοί προορίζονται εξ αρχής και σχεδόν αποκλειστικά για ατομικές ταφές, σε αντίθεση με εκείνους της ηπειρωτικής Ελλάδας τους οποίους θεωρητικά μιμούνται, αντιγράφουν ή και αναπαράγουν⁴⁸⁹.

Η αλλαγή αυτή της ταφικής πρακτικής έχει συνδεθεί με απόπειρες διάκρισης συγκεκριμένων ατόμων στο θάνατο, που μολονότι δεν συνηθίζονταν με την ίδια ένταση στη Νεοανακτορική περίοδο, δεν χρειάζεται να προσλαμβάνεται ως τομή σε σχέση με αυτή. Άλλωστε, η πρακτική αυτή έχει εντοπιστεί σε ορισμένες ταφές του Πόρου, όπως στον «Τάφο 1967» όπου ο νεκρός θάβεται σε θαλαμοειδή και συνοδεύεται από ένα

⁴⁸⁷ Preston 2004β, 324-327.

⁴⁸⁸ Preston 2004β, 331.

⁴⁸⁹ Miller 2011, 64.

αντίστοιχο «πακέτο» κτερισμάτων, μεταξύ των οποίων και όπλα⁴⁹⁰. Η αναγωγή αυτής της τάσης εξατομίκευσης των νεκρών στις Νεοανακτορικές ταφές του Πόρου⁴⁹¹, δεν είχε στόχο να ανακατευθύνει το ζήτημα της προέλευσης αυτή τη φορά προς την Κνωσό, αλλά να καταστήσει σαφείς τους περιορισμούς και τις αδυναμίες του.

6.2.3. Οι συνυφάνσεις των ΥΜ ΙΙ κτερισμάτων

Η πρακτική της ανάμειξης βέβαια δεν περιορίζεται στην κατασκευή των τάφων, αλλά παρουσιάζεται εξίσου εντυπωσιακή και στο περιεχόμενό τους. Αν και λόγω διαδοχικών επεισοδίων σύλησης και αναμοχλεύσεων, η εικόνα που διασώζεται δεν μπορεί να θεωρείται πλήρης και αντιπροσωπευτική της αρχικής, τα διαθέσιμα κτερίσματα αρκούν για να επιβεβαιώσουν την ίδια αίσθηση πειραματισμού για την οποία ήδη έγινε λόγος⁴⁹². Ως πιο ενδεικτική της ανάμειξης, αναφέρεται η απόθεση ρυτού σε σχήμα κεφαλής ταύρου, ιδιόμορφων αγγείων με δακτυλιόσχημες λαβές, πυραύνων και διπλών πελέκεων, αντικειμένων δηλαδή με συμβολικές προεκτάσεις στη «μινωική» Νεοανακτορική περίοδο, παράλληλα με κύλικες, αλάβαστρα και όπλα που θεωρούνται κατεξοχήν «μυκηναϊκά» (Εικ.21)⁴⁹³.

Ακόμα μία αναφορά στην Νεοανακτορική περίοδο θα μπορούσε να συνιστά η απόθεση σφραγίδων, σφραγιδόλιθων ή και σφραγιστικών δαχτυλιδιών, όπως το χαρακτηριστικό χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι με παράσταση γυναικείου χορού (;) από τον Τάφο 1 στα Ισόπατα⁴⁹⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύνολο λίθινων αγγείων, σε ποικιλία σχημάτων, που ήρθε στο φως από τον «Βασιλικό Τάφο». Το σύνολο αυτό είναι το μεγαλύτερο που έχει βρεθεί στην Κνωσό, με τον Evans να υποστηρίζει πως προερχόταν από την Αίγυπτο (Εικ.22)⁴⁹⁵. Και η κτέριση επομένως των τάφων παρουσιάζεται εξίσου υβριδοποιημένη, τόσο σε επίπεδο ανάμειξης επιμέρους αντικειμένων όσο και στο επίπεδο των καθαυτών χαρακτηριστικών τους.

⁴⁹⁰ Λεμπέση 1967, 207.

⁴⁹¹ Driessen και Langohr 2007, 186. Molloy 2013, 65.

⁴⁹² Preston 1999, 132.

⁴⁹³ Driessen και Langohr 2007, 187. Preston 1999, 139-140. 2007, 299-300.

⁴⁹⁴ Evans 1914, 10-12.

⁴⁹⁵ Evans 1905, 554-556. Preston 1999, 139.

Στα κτερίσματα και των δύο ομάδων τάφων εξακολουθούν να συνδυάζονται μινωικά και μυκηναϊκά στοιχεία όχι μόνο ως προς τη σύνθεση της τελικής απόθεσης αλλά και ως προς την υλικότητά της. Τα τυπικά για την Κνωσό αγγεία και σκεύη όπως κύπελλα, φιάλες, πρόχοι, πύραυλα και οι πιθαμοφορείς ανακτορικού ρυθμού συνυπάρχουν με νέα, όπως οι εφυραϊκές κύλικες και τα πεπιεσμένα αλάβαστρα. Με την προέλευσή τους από την ηπειρωτική Ελλάδα να έχει επικρατήσει στην έρευνα, η παρουσία τους στις ταφές με όπλα αντιμετωπίζεται ως απόδειξη της «μυκηναϊκής» ταυτότητας των πολεμιστών. Παρ' όλα αυτά, η σχέση ανάμεσα στις κύλικες, τα αλάβαστρα και τις «ταφές πολεμιστών» δεν είναι τόσο ισχυρή, αφού αντιπροσωπεύεται σε μόλις έξι από τις δέκα συνολικά⁴⁹⁶. Επιπλέον, τα κεραμικά της Κνωσού διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχά τους στην ηπειρωτική Ελλάδα ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση, ενώ όπου κατέστη δυνατό, ο πληλός αναγνωρίστηκε ως ντόπιος⁴⁹⁷.

Κλείνοντας, μολονότι η πρακτική της απόθεσης αυτών των αντικειμένων είναι κοινή με την ηπειρωτική Ελλάδα, στην Κνωσό χαρακτηρίζεται από εντονότερη ποικιλομορφία στους τύπους που επιλέγονται καθώς και στον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται σε κάθε ταφή. Για παράδειγμα, σε σχέση με τα μεταλλικά αγγεία, η πρακτική στην Κνωσό δεν χαρακτηρίζεται από την ίδια συστηματικότητα και συνέχεια που διακρίνει εκείνη στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ξεκινά περιορισμένα στην ΥΜ ΙΑ-Β περίοδο στις ταφές του Πόρου, διακόπτεται για ένα σύντομο διάστημα και επανεμφανίζεται στην ΥΜ ΙΙ και ακόμα πιο έντονα στην ΥΜ ΙΙΑ1, ειδικότερα ως προς την χρήση του χαλκού⁴⁹⁸. Και εδώ όμως, οι τάφοι της Κνωσού λαμβάνουν πολύ μεγαλύτερη ποικιλία τύπων και σε μεγαλύτερη ποσότητα. Αντίστοιχα, σε σχέση με τον οπλισμό, στην Κνωσό αναγνωρίζεται η προτίμηση απόθεσης δοράτων αντί ξιφών, σε αντίθεση με ο, τι συμβαίνει στην ηπειρωτική Ελλάδα ή ακόμα και στην επόμενη περίοδο στην ίδια την Κνωσό⁴⁹⁹. Τέλος, ακόμα κι αν κάποια από τα λίθινα είναι πράγματι εισηγμένα, η προτίμησή τους ως κτερίσματα είναι πολύ πιο διαδεδομένη στην Κρήτη ήδη από την Νεοανακτορική, συγκριτικά με την ηπειρωτική Ελλάδα.

⁴⁹⁶ Miller 2011, 86-87, 95.

⁴⁹⁷ Miller 2011, 96.

⁴⁹⁸ Miller 2011, 107-108.

⁴⁹⁹ Miller 2011, 82-83.

6.2.4. Ο ΥΜ ΙΙ ταφικός υβριδισμός και η δυνητικοποίηση της κνωσιακής κοινωνίας

Με την ολοκλήρωσή της, αυτή η ενδεικτική επανεξέταση της αλλαγής που έλαβε χώρα στο ταφικό πεδίο της Κνωσού κατά την ΥΜ ΙΙ, επιχείρησε να αναδείξει τον υβριδισμό που διακρίνει τα επιμέρους χαρακτηριστικά της και καθιστά την κατηγοριοποίησή της ως αμιγώς «μινωική» ή «μυκηναϊκή» μάλλον περιοριστική και παραπλανητική. Στον αντίποδα, επιτρέπει την επαναπροσέγγιση του ταφικού πεδίου ως διαπολιτισμική συνύφανση. Ακολουθώντας το μοντέλο του Stockhammer, καθίσταται δυνατή η διάκριση και των δύο τύπων συνύφανσης, της υλικής και σχεσιακής συνύφανσης⁵⁰⁰. Αφενός, όπως απέδειξε η επανεξέταση των επιμέρους υβριδικών χαρακτηριστικών τους, από τη διεπαφή προέκυψαν τάφοι και ταφές που συνδυάζουν στη μορφή και τα περιεχόμενά τους, στοιχεία ντόπια και ξένα, το οικείο και γνώριμο με το μέχρι πρόσφατα άγνωστο. Άρα, στο ταφικό πεδίο απαντά και ο τύπος της υλικής συνύφανσης Νεοανακτορικού παρελθόντος και ΥΜ ΙΙ παρόντος, με εισαγωγές και δάνεια, άμεσα ή έμμεσα, εντός και εκτός Κρήτης.

Αφετέρου, ακόμα κι αν δεχτούμε τα επιχειρήματα του «εκμυκηναϊσμού» της Κνωσού και οι αλλαγές στον υλικό πολιτισμό συνδέονται με αντίστοιχες αλλαγές στην σύνθεση του πληθυσμού, δεν αλλάζει το γεγονός πως αντί αυτές να απορριφθούν, εντούτοις προσαρμόστηκαν και αφομοιώθηκαν εκ νέου. Για να καταστεί αυτό δυνατό, θα έπρεπε σύμφωνα με τον τύπο της σχεσιακής συνύφανσης να αλλάξουν πρωτίστως οι σχέσεις ανάμεσα στο εκάστοτε ντόπιο και το ξένο, άρα να αλλάξει το ήδη υπάρχον πλαίσιο δράσης στο οποίο διαδραματίστηκε η διεπαφή «μινωικού» και «μυκηναϊκού» ώστε να είναι πλέον συμβατό με το νέο.

Κρίνοντας από τον πειραματισμό ως προς την εκτέλεση αλλά και την έκφραση που αναγνωρίστηκε στον ταφικό υβριδισμό, αυτός θα πρέπει να αναθεωρηθεί ως εσκεμμένος και κατ' επέκταση σχεδιασμένος έτσι ώστε να εξυπηρετεί αντιστοίχως τις νέες στρατηγικές για ανάδειξη της ηγεμονικής ομάδας⁵⁰¹. Με άλλα λόγια, για εκείνους στους οποίους θα δινόταν η ευκαιρία και θα βρίσκονταν σε θέση πρώτον να τον αναγνωρίσουν και να τον αποδομήσουν και δεύτερον να τον εκμεταλλευτούν και να

⁵⁰⁰ Stockhammer 2012, 49-50. 2013, 16-17.

⁵⁰¹ Driessen και Langohr 2007, 186.

τον αναδομήσουν. Ως πιο κατάλληλος μηχανισμός για το εγχείρημα αυτό, προτείνεται η ίδια η ταφική τελετουργία. Τα κατάλοιπα της υλικής επένδυσης στο ταφικό πεδίο θα πρέπει να θεωρηθούν και κατάλοιπα της ταφικής τελετουργίας. Το γεγονός πως κάποια από αυτά παρουσιάζονται ως κοινά και στις δύο ομάδες τάφων, οδηγεί στο συμπέρασμα πως το ίδιο θα ίσχυε και για κάποια τουλάχιστον από τα στάδια της ταφικής τελετουργίας.

Συμβαδίζοντας με τη δομή του van Gennep, σε αυτά τα στάδια θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν το αρχικό στάδιο πριν την ταφή, με την προετοιμασία ή και πρόθεση του νεκρού⁵⁰². Σε αυτό το στάδιο ξεκινά η υλική επένδυση του νεκρού σώματος κι άρα η (ανά-)παράσταση και (ανά-)κατασκευή της εικόνας του στο θάνατο. Εδώ αναγνωρίζεται ο ρόλος των στοιχείων ένδυσης και κόσμησης, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται κοσμήματα αλλά και όπλα, όπως ίσως και ο αρωματισμός του νεκρού σώματος εάν πράγματι τα αλάβαστρα χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση ελαίων⁵⁰³. Η επένδυση του νεκρού σώματος θα μπορούσε να γίνει ακόμα πιο έντονη, εάν όπως έχει προταθεί, επιτυγχανόταν συσσωρευτικά κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετουργίας επιτρέποντας σε περισσότερους από τους ζωντανούς να παρέμβουν και να συσχετιστούν με την τελική εικόνα του νεκρού⁵⁰⁴.

Το επόμενο και ενδιάμεσο στάδιο χρήζει προσοχής καθώς λόγω ακριβώς του μετεωρικού του χαρακτήρα θέτει τις ήδη υπάρχουσες σχέσεις υπό αίρεση. Σε αυτό το στάδιο εντάσσεται η κίνηση καθοδόν προς το νεκροταφείο ίσως υπό τη μορφή πομπής⁵⁰⁵. Έχοντας υπόψη την εξάπλωση και ισχυρή παρουσία των ταφών, το τοπίο της Κνωσού θα είχε μεταμορφωθεί σε ένα τοπίο μνήμης, οπότε και η κίνηση αυτή μπορούσε αφενός να αποκτήσει ιδιαίτερη φόρτιση και αφετέρου να ενθαρρύνει περαιτέρω συσχετισμούς με τα κομβικά σημεία του τοπίου, τους νεκρούς και τους ζωντανούς⁵⁰⁶. Επιπλέον, η κίνηση υπό τη μορφή πομπής θα μπορούσε να ανακαλεί αντίστοιχα ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των ζωντανών, αναγνωρίζοντας αυτούς που ηγούνται της πομπής, αυτούς που ακολουθούν κι αυτούς που απλώς παρακολουθούν. Παράλληλα όμως, η ανάκληση σε αυτό το μετέωρο στάδιο όπου οι νέες σχέσεις μεταξύ

⁵⁰² Van Gennep 1960, 10-12, 190-192.

⁵⁰³ Galanakis 2022, 161.

⁵⁰⁴ Boyd 2014, 166-167.

⁵⁰⁵ Driessen και Langohr 2007, 186.

⁵⁰⁶ Galanakis 2022, 148. Driessen και Langohr 2007, 186.

των συμμετεχόντων, ζωντανών και νεκρών, δεν έχουν ακόμα αποκρυσταλλωθεί, θα έδινε δυνατότητες και για την αποδόμησή τους.

Στο καθαυτό στάδιο της ταφής και της απόθεσης των κτερισμάτων, οι συμμετέχοντες έρχονταν αντιμέτωποι με την τελική εικόνα του νεκρού. Δεδομένης της αρχιτεκτονικής δομής των τάφων, με τους δρόμους, το προθάλαμο και τον κεντρικό ταφικό θάλαμο με τις επιμέρους εσωτερικούς χώρους, η πρόσβαση σε αυτή την τελική εικόνα θα ήταν μάλλον περιορισμένη ή και ελεγχόμενη. Σε συνδυασμό μάλιστα με το γεγονός πως με την απουσία δευτερογενών ταφών, η πρόσβαση στο εσωτερικό των τάφων θα ήταν δυνατή για σύντομο χρονικό διάστημα, εξασφαλίζοντας ωστόσο πως η τελική εικόνα θα διατηρηθεί ακέραιη.

Η ολοκλήρωση της ταφής θα μπορούσε να συνοδεύεται από την τέλεση προσφορών ή και νεκρόδειπνων, κρίνοντας όμως από την ποσότητα των αντίστοιχων σκευών η έκταση αυτών θα ήταν μάλλον περιορισμένη και με αισθητά μικρότερο αριθμό συμμετεχόντων συγκριτικά με την Νεοανακτορική περίοδο. Η προτίμηση απόθεσης αγγείων πόσης και πρόποσης όπως οι κύλικες είναι αξιοσημείωτη αφού αφενός αποκαλύπτει συγκεκριμένες πτυχές της τελετουργίας αλλά και του περισσότερο εξατομικευμένου ρόλου που διαδραμάτιζαν κάποιοι σε αυτή⁵⁰⁷. Με την επιστροφή στον οικισμό, οι σχέσεις ανάμεσα στους ζωντανούς και τους νεκρούς τους θα είχαν πλέον ξεκαθαριστεί και τελικά αναδομηθεί εκ νέου. Τα όρια ωστόσο ανάμεσα σε κάθε στάδιο και κατ' επέκταση η τριμερής δομή της ταφικής τελετουργίας είναι πιθανό πως διαταράσσονταν από την αυξημένη ορατότητα κι άρα παρουσία των τάφων και των νεκροταφείων στο τοπίο γύρω από την Κνωσό, παρατείνοντας ακολούθως τις ευκαιρίες για οικειοποίησή του μέσω της ανανοηματοδότησης της συλλογικής μνήμης των νεκρών.

Μολονότι δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια η χρονική διάρκεια και αλληλουχία τους, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές δυνατότητες για συμμετοχή και δράση που προσέφερε το κάθε στάδιο, ο ρόλος που θα διαδραμάτιζε η υλική επένδυση σε καθένα από αυτά αναδεικνύεται ως καθοριστικά επιδραστικός για την έκβαση της ταφικής τελετουργίας. Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή του τι θα πλαισιώνει και θα συνοδεύει τους νεκρούς στο τέλος βαραίνει τους ζωντανούς και δεν μπορεί να αφήνεται στην

⁵⁰⁷ Driessen και Langohr 2007, 187.

τύχη⁵⁰⁸. Ως εκ τούτου, η επιλογή της επένδυσης της ταφικής τελετουργίας με συνειδητά και συστηματικά ανάμεικτα, με άλλα λόγια υβριδικά σύνολα κρίνεται ως αποφασιστικής σημασίας.

Όπως είδαμε, η αποτελεσματικότητα της ταφικής τελετουργίας εξαρτάται από την ικανότητα των συμμετεχόντων να ακολουθήσουν τις ενδείξεις που θα επέτρεπαν την επιτέλεση και περάτωσή της. Τις ενδείξεις αυτές παρέχει η υλική επένδυση. Ως υβριδική, η υλική επένδυση μπορούσε να ενσωματώνει και να αφομοιώνει ταυτόχρονα διαφορετικές ενδείξεις για την (ανά-) κατεύθυνση της τελετουργίας καθιστώντας τις πολύσημες ή εκούσια αμφίσημες. Με τον τρόπο αυτό αφενός θα διεύρυνε τη δυνατότητα και ικανότητα των συμμετεχόντων να τις αναγνωρίσουν και άρα να φέρουν την τελετουργία εις πέρας. Αφετέρου, θα εξέθετε τις ενδείξεις αυτές και κατ' επέκταση την τελετουργία σε αλληπάλληλες και διαφορετικές αναγνώσεις με κάθε νέα επιτέλεση και περάτωσή της.

Τέλος, εφόσον ο υβριδισμός ερχόταν στο προσκήνιο και ενεργοποιούνταν κάθε φορά που οι συμμετέχοντες έρχονταν αντιμέτωποι με τα επιμέρους χαρακτηριστικά του μέσω της τελετουργίας, αρχίζει να διαγράφεται η λειτουργία της ως ο «τρίτος χώρος»⁵⁰⁹ για τον διαπολιτισμικό υβριδισμό που εντοπίζεται στο ΥΜ ΙΙ ταφικό πεδίο της Κνωσού. Η τελετουργία λειτούργησε δηλαδή ως ο μηχανισμός που κατέστησε δυνατή την αφομοίωση μυκηναϊκών και μινωικών στοιχείων χωρίς την αλληλεξουδετέρωσή τους.

Από τα παραπάνω, ενθαρρύνεται η αναδιατύπωση της σχέσης μεταξύ των δύο ομάδων τάφων στα βόρεια και περιμετρικά του ανακτόρου αντίστοιχα, όχι ως αντιθετική αλλά ως συμπληρωματική καλύπτοντας το ευρύ φάσμα ανάμεσα σε μια συλλήβδην υιοθέτηση ξένων στοιχείων και τον πλήρη εκμυκηναϊσμό και σε μια περισσότερο στοχευμένη και επιλεκτική προσαρμογή τους. Σύμφωνα με τη διάκριση που πρότεινε ο Maran⁵¹⁰, αυτού του τύπου ο υβριδισμός αποσκοπούσε μέσω της αντιπαραβολής της με τα ξένα στοιχεία να αποσταθεροποιήσει την προϋπάρχουσα τάξη πραγμάτων, διατηρώντας από αυτή μόνο ό,τι θα εξυπηρετούσε την νέα ελίτ.

Η επανεξέταση των επιμέρους χαρακτηριστικών του ταφικού πεδίου επιβεβαίωσε το εύρος και την ένταση αυτής της προσαρμογής κατά την οποία πόροι, υλικοί και άυλοι,

⁵⁰⁸ Parker Pearson 1999, 7-12.

⁵⁰⁹ Vavouranakis 2020, 304.

⁵¹⁰ Maran 2012, 62, 64.

χειραγωγούνταν συστηματικά και ανανοηματοδοτούνταν μέσω της ταφικής τελετουργίας. Το αποτέλεσμα, ήταν η σταδιακή διαμόρφωση ενός νέου και διευρυμένου λεξιλογίου στρατηγικών ανάδειξης και επίδειξης - μινωικού, μυκηναϊκού ή ακόμα και παν-Αιγαιακού -, το οποίο οι αναδυόμενες ηγεμονικές ομάδες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν για να νομιμοποιήσουν τη θέση τους αφού τους προσέφερε την εξωστρέφεια που απαιτούνταν για να παραμείνουν ευέλικτες και ανταγωνιστικές⁵¹¹.

Σε κάθε περίπτωση, η συνύπαρξη των διαφορετικών τύπων ταφικής επένδυσης που αποτυπώνουν οι δύο ομάδες αποκαλύπτει πως μπορεί η κεντρική ιδέα της επένδυσης στο ταφικό πεδίο της Κνωσού ως στρατηγική να ήταν κοινή, η εκτέλεση όμως και ως εκ τούτου τα αποτελέσματα αυτής ποίκιλαν. Ανεξαρτήτως των οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών ή και καθαρά προσωπικών λόγων που θα κατεύθυναν την προτίμηση και επιλογή του εκάστοτε τύπου ταφής, αυτή η ποικιλία στην εκτέλεση, μας επιτρέπει να διακρίνουμε πως το τι θεωρούνταν «ορθό» και «πρέπον», ήταν ακόμα στην ΥΜ ΙΙ περίοδο ρευστό, μάλλον υπό διαμόρφωση και τελικά ανοιχτό προς πειραματισμό.

Ο πειραματισμός που διαπιστώθηκε να χαρακτηρίζει τις ταφικές πρακτικές και επιλογές της ΥΜ ΙΙ φαίνεται πως βασιζόταν για την λειτουργία και αποτελεσματικότητά του ως στρατηγική διάκρισης και επίδειξης κύρους, στη σύνθεση υβριδίων πρώτα σε επίπεδο τοπίου, έπειτα σε επίπεδο τάφων και τέλος στο καθαυτό επίπεδο της ταφής. Ακριβώς λόγω της υβριδικότητάς του, το ταφικό πεδίο παράμενε τουλάχιστον για αυτή την περίοδο μάλλον δυνητικοποιημένο, ενθαρρύνοντας αντί να αποθαρρύνει τις απόπειρες διαφοροποιημένης δράσης. Υπό αυτό το πρίσμα, και η κοινωνία της ΥΜ ΙΙ περιόδου εμφανίζεται περισσότερο ανοιχτή και δεκτική όχι μόνο στην επαφή και την εξοικείωση αλλά και την αφομοίωση «ξένων» στοιχείων. Όπως διαπιστώθηκε, η έντονη στροφή που σημειώνεται στην τελετουργία θα μπορούσε συνεπώς να αποκαλύπτει και το ρόλο της ως μηχανισμό αφομοίωσης της αλλαγής σε μια συναρμογή που διατηρείται ακόμα αρκετά πορώδης και ως εκ τούτου απεδαφοποιημένη ώστε να αναμειξεί δημιουργικά ένα ήδη υπάρχον και το υπό διαμόρφωση ιδεολογικό (κνωσιακό) υπόβαθρο της Τελικής Ανακτορικής περιόδου. Η εικόνα από την ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο, δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο διαφορετική.

⁵¹¹ Driessen και Langohr 2007, 186.

6.3. Το YM IIIA1 ταφικό πεδίο: κωδικοποίηση και εδαφικοποίηση

Ο πειραματισμός της YM II περιόδου εγκαταλείπεται σταδιακά προς την YM IIIA1, οπότε η στρατηγική της επένδυσης στο ταφικό, διατηρεί εν μέρει μόνο κάποια από τα στοιχεία της προηγούμενης περιόδου. Στο εξής, φαίνεται πως την επένδυση διακρίνει περισσότερο μια τάση προς την τυποποίηση και ως εκ τούτου προς την περαιτέρω κωδικοποίησή της. Για το λόγο αυτό, το παρόν υποκεφάλαιο θα επιχειρήσει να παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά που λαμβάνει η νέα τάση, όπως αυτά αποτυπώθηκαν στο YM IIIA1 ταφικό πεδίο. Έχοντας παρουσιάσει τις διαφορές ως προς την επιτέλεση της ταφικής επένδυσης, θα ακολουθήσει μια απόπειρα αποσαφήνισης των επιπτώσεων που θα είχε αυτή η νέα τάση σε σχέση με την αποβλεπτικότητα και την αποτελεσματικότητα της ταφικής επένδυσης ως κοινωνικής στρατηγικής.

6.3.1. Τυποποίηση και παγίωση στην επένδυση στο ταφικό πεδίο

Ξεκινώντας με τη διαχείριση του τοπίου γύρω από το ανάκτορο της Κνωσού, διαπιστώνεται πως ο κεντρικός άξονας B-N, μεταξύ του λιμανιού και του ανακτόρου διατηρείται. Κάποια από τα νεκροταφεία της YM II συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται ενώ άλλα εγκαταλείπονται. Παράλληλα όμως το τοπίο εμπλουτίζεται κατά την YM IIIA1 όταν κάνουν την εμφάνισή τους και νεκροταφεία σε νέες θέσεις, όπως στη Νέα Αλικαρνασσό, στο Σελόπουλο, στην Τζαφέρ Παπούρα και στους Άνω Γυψάδες⁵¹². Συγκριτικά με εκείνη της προηγούμενης περιόδου, η μεταμόρφωση που γνωρίζει το τοπίο στην YM IIIA1 δεν χαρακτηρίζεται από την ίδια έκταση και ένταση. Διαφέρει ωστόσο αισθητά και από την αμέσως επόμενη περίοδο οπότε επικρατεί περισσότερη συνοχή και συνέχεια στην ταφική χρήση του τοπίου⁵¹³.

Σε σχέση με την αρχιτεκτονική των τάφων, η γενική εικόνα είναι εκείνη της συρρίκνωσης και της απλούστευσης. Ειδικότερα, σημειώνεται μείωση ως προς το μέγεθος και τις διαστάσεις των τάφων που προτιμώνται αυτή την περίοδο, αφού

⁵¹² Preston 2000, 137-140.

⁵¹³ Preston 2004β, 327.

επικρατούν οι τύποι των θαλαμοειδών, των λακκοειδών και των φρεατιοειδών⁵¹⁴. Οι τύποι αυτοί παρουσιάζουν περισσότερο ομοιόμορφα χαρακτηριστικά, χωρίς τις αποκλίσεις ως προς την κλίμακα της επένδυσης και του πειραματισμού που αναγνωρίστηκε για εκείνους της ΥΜ ΙΙ. Επακόλουθο αυτής της προτίμησης είναι ο περιορισμός της επένδυσης και δαπάνης υλικών και ιδεολογικών πόρων στην κατασκευή τους.

Παρόλο που η πρακτική της επένδυσης σε αρχαιολογικά ορατές και μόνιμες ταφικές κατασκευές συνεχίζει σύμφωνα με τα πρότυπα της ΥΜ ΙΙ περιόδου, δεν λαμβάνει πλέον τις διαστάσεις της υβριδοποίησης που διέκρινε την αμέσως προηγούμενη περίοδο. Οι νέοι τύποι τάφων δεν χαρακτηρίζονται από τον ίδιο βαθμό επιμέλειας ως προς την τοιχοποιία των προσόψεων, των εισόδων και των δρόμων⁵¹⁵. Παράλληλα σταματούν οι αναφορές στην Νεοανακτορική αρχιτεκτονική που πραγματοποιούνταν κατά την ΥΜ ΙΙ μέσω των επιμέρους χαρακτηριστικών των τάφων, είτε στο εξωτερικό είτε στο εσωτερικό⁵¹⁶. Ως αποτέλεσμα, στους θαλαμοειδείς, τους λακκοειδείς και τους φρεατιοειδείς της ΥΜ ΙΙΑ1 δεν αναμειγνύονται ετερογενή χαρακτηριστικά, αφού προτιμάται η αναπαραγωγή περισσότερο καθιερωμένων και συμβατικών τύπων ταφής.

Η αλλαγή αυτή τόσο σε επίπεδο υλικού όσο και σε επίπεδο πρακτικής ταιριάζει με τον τύπο της σχεσιακής συνύφανσης όπως αυτή εννοιολογήθηκε από τον Stockhammer⁵¹⁷. Σε πρώτο επίπεδο, οι μυκηναϊκού τύπου τάφοι πέρασαν κατά την ΥΜ ΙΙ από τη διαδικασία της υβριδοποίησης οπότε αποδομήθηκαν και αναδομήθηκαν, έτσι ώστε στην ΥΜ ΙΙΑ1 να καταστούν οικείοι και εν τέλει να τυποποιηθούν. Επισημαίνεται όμως ότι σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε την ίδια περίοδο στην ηπειρωτική Ελλάδα, οι νέοι τύποι εξακολουθούν, όπως και στην ΥΜ ΙΙ περίοδο, να προορίζονται ως επί το πλείστον για ατομικές ταφές⁵¹⁸. Σε δεύτερο επίπεδο, η καθαυτή ταφική πρακτική θα έπρεπε να αναπροσαρμοστεί, από τις δυνατότητες που προσέφερε ο υβριδισμός σε εκείνες που προσέφερε η τυποποίηση.

Εφόσον αλλάζουν τα χαρακτηριστικά των τάφων, θα πρέπει να εξεταστεί η πιθανότητα πως θα άλλαζε και ο ρόλος τους στο τοπίο. Οι τύποι που επιλέγονται στερούνται λόγω αυτών των χαρακτηριστικών τη δυνατότητα να λειτουργούν ως ευδιάκριτα σημεία

⁵¹⁴ Preston 2004β, 327-328.

⁵¹⁵ Preston 2004β, 327-328.

⁵¹⁶ Preston 2004β, 327-328.

⁵¹⁷ Stockhammer 2012, 49-50. 2013, 16-17.

⁵¹⁸ Boyd 2016, 399.

αναφοράς και επίδειξης ή ως τοπόσημα. Από τη στιγμή μάλιστα που η αλλαγή αυτή υλοποιείται μέσα από την επικράτηση της τυποποίησης σε βάρος του πειραματισμού και της διαφοροποίησης, αναπόφευκτα θα είχε αλλάξει και η στόχευση της ταφικής επένδυσης. Στο εξής, η ταφική επένδυση θα εξυπηρετούσε πιο αποτελεσματικά τη συμμετοχή ή και αφομοίωση που θα επέφερε η εδραίωση μιας νέας τάξης πραγμάτων στην Κνωσό. Ωστόσο, η επίτευξη αυτής της νέας στόχευσης θα προϋπέθετε μια αντίστοιχη αλλαγή σε περισσότερες θεμελιωμένες ταφικές πρακτικές.

6.3.2. Οι συνυφάνσεις των YM IIIA1 κτερισμάτων

Τα παραπάνω ταιριάζουν και με την εικόνα που παρέχει το περιεχόμενο των νέων τάφων. Όπως και στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής, έτσι και από τα κτερίσματα περιορίζονται τα ιδεολογικά φορτισμένα αντικείμενα της Νεοανακτορικής που ανακαλούσαν ή και αναβίωναν πρακτικές του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, οι περαιτέρω αλλαγές στη σύνθεση των κτερισμάτων θα μπορούσαν να αποτυπώνουν αντίστοιχες αλλαγές στην ταφική τελετουργία της YM IIIA1 και του ρόλου τους σε αυτή⁵¹⁹. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποκαλύπτει μια μεταφορά της έμφασης σε άλλα στάδια, εκτός της ταφής, που δεν άφησαν ισχυρό υλικό αποτύπωμα. Σε κάθε περίπτωση, η απουσία επένδυσης ανάλογης με εκείνης της YM II, θα περιόριζε αποφασιστικά τις ευκαιρίες για διαφοροποιημένη δράση μεταξύ των συμμετεχόντων.

Αναλυτικότερα, σε σχέση με την κεραμική παρατηρείται μείωση ως προς τα μεγέθη, τη διακόσμηση αλλά και την ποικιλία των αγγείων που συνοδεύουν στο εξής τους νεκρούς με κάποιους από τους χαρακτηριστικούς τύπους της YM II να παύουν να είναι δημοφιλείς. Ένας από αυτούς είναι τα πεπιεσμένα αλάβαστρα⁵²⁰. Εάν επομένως σε αυτά αποθηκεύονταν έλαια, τότε η περιορισμένη παρουσία τους αποκαλύπτει ακόμα μία πτυχή μείωσης δαπανών στην ταφική πρακτική. Συμπληρωματικά, αισθητή είναι και η απουσία εισηγμένων και άλλων δυσεύρετων πρώτων υλών, μεταξύ των οποίων

⁵¹⁹ Preston 2004β, 328-329.

⁵²⁰ Preston 2004β, 328; Ωστόσο Betancourt 1985, 234.

και τα μέταλλα⁵²¹. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί η απόθεση χρυσού σφραγιστικού δαχτυλιδιού με σκηνή βαιτυλολατρείας (;) στον Τάφο 4 στο Σελόπουλο⁵²².

Υπό αυτό το πρίσμα, η αύξηση των χάλκινων αγγείων εκείνη την περίοδο παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον⁵²³. Μολονότι δεν αποκλείεται να πρόκειται για πρακτική μετάθεσης ή αντικατάστασης της αξίας σε μια λιγότερο σπάνια πρώτη ύλη, δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ των σχημάτων έτσι ώστε η αύξηση αυτή να δικαιολογείται ως σκευομορφισμός⁵²⁴. Πιο συχνή εμφανίζεται επίσης η παρουσία αγγείων με επικάλυψη κασσίτερου. Αν και ο Τάφος 5 στα Ισόπατα περιλάμβανε δύο τέτοια αλάβαστρα και μια πρόχου⁵²⁵, κατά την ΥΜ ΙΙΑ1 τα παραδείγματα είναι συνήθως μικρότερου μεγέθους αγγεία όπως κύπελλα, κύλικες και φιάλες⁵²⁶.

Σε μια προσπάθεια να εξηγήσει αυτή την αλλαγή, η D' Agata την ανήγαγε σε εθνοτική, προτείνοντας πως οι κύλικες αντιπροσώπευαν τη «μυκηναϊκή» ταυτότητα ενώ τα κύπελλα τη «μινωική»⁵²⁷. Όπως όμως και στην ΥΜ ΙΙ περίοδο, το ίδιο το υπό εξέταση αρχαιολογικό υλικό δεν επιτρέπει τόσο ξεκάθαρες ταυτίσεις οι οποίες βάσει στιλιστικών κριτηρίων μοιάζουν υπεραπλουστευτικές. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα του τάφου Θήτα από τον Κατσαμπά⁵²⁸. Πρόκειται για έναν τυπικό θαλαμοειδή με δρόμο στον οποίο έχουν αποθεθεί ταυτόχρονα μια κύλικα και ένα κύπελλο και τα δύο με επικάλυψη κασσίτερου. Αντίστοιχα στους τάφους 3 και 4 στο Σελόπουλο, κύλικες αυτού του τύπου συνυπάρχουν με αντίστοιχου τύπου κύπελλα καθώς και κύπελλα από πηλό⁵²⁹.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται πως τουλάχιστον ως προς την υλικότητα της σκευής των ΥΜ ΙΙΑ1 τάφων μπορούν ακόμα να αναγνωριστούν υβρίδια εφόσον αφενός μυκηναϊκού τύπου σχήματα δέχονται μια μινωικού τύπου εκτέλεση και αφετέρου στην εκτέλεση αυτή αναμειγνύονται διαφορετικές πρώτες ύλες, όπως στην περίπτωση του κασσίτερου. Από αυτόν τον υβριδισμό φαίνεται να προκύπτει και μια υλική συνύφανση, καθώς μινωικού τύπου κεραμική όπως αυτή παραδοσιακά

⁵²¹ Driessen και Langohr 2007, 186.

⁵²² Popham 1974, 218.

⁵²³ Galanakis 2022, 161.

⁵²⁴ Preston 2000, 143-144; 2004β, 329.

⁵²⁵ Evans 1914, 25.

⁵²⁶ Preston 2004β, 329, σημ. 44.

⁵²⁷ D' Agata 2005, 109.

⁵²⁸ Αλεξίου 1970, 1-12. Preston 2004β, 330, σημ. 45.

⁵²⁹ Preston 2004β, 330, σημ. 45.

αντιπροσωπεύεται από τα κύπελλα συνυπάρχουν σε ταφικές αποθέσεις με μυκηναϊκού τύπου όπως οι κύλικες. Διακρίνεται όμως και μια σχεσιακή συνύφανση, εφόσον -σε επίπεδο ταφικής πρακτικής- κτερίσματα είτε μινωικού είτε μυκηναϊκού τύπου παρουσιάζονται ως μάλλον ανταλλάξιμα.

6.3.3. Η ανακατεύθυνση της επένδυσης στο ταφικό πεδίο και οι «ταφές ως πολεμιστές»

Η πρακτική της απόθεσης κοσμημάτων και εξοπλισμού, επιθετικού και αμυντικού, συνεχίζεται και σε αυτή την περίοδο. Σε αντίθεση όμως με την ΥΜ ΙΙ, πιο διαδεδομένη εμφανίζεται πλέον η επιλογή του ξίφους. Δεδομένου ότι επρόκειτο για ένα ιδεολογικά φορτισμένο και έντονα βιογραφικό αντικείμενο, η επιλογή της απόθεσής του στους τάφους στο πλαίσιο στρατηγικών επίδειξης δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση⁵³⁰. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα κτερίσματα της κατηγορίας του οπλισμού, το ξίφος δεν μπορεί να θεωρηθεί πολυχρηστικό δηλαδή να χρησιμοποιείται παράλληλα ως εργαλείο ή στο κυνήγι, αφού προορίζεται αποκλειστικά για μάχη σώμα με σώμα⁵³¹. Με βάση τη συστηματικότητα με την οποία καταγράφονται τα ξίφη στο αρχείο πινακίδων της Κνωσού, αλλά και τις απαιτήσεις που χαρακτήριζε όχι μόνο την κατασκευή αλλά και τον χειρισμό τους, προτείνεται ότι τόσο η κυκλοφορία όσο και η διαθεσιμότητά τους θα ήταν σημαντικά περιορισμένη ή και ελεγχόμενη⁵³².

Φυσικά οι αναφορές στη βία, τον ανταγωνισμό και τη σύγκρουση δεν εμφανίζονται πρώτη φορά στην Κρήτη με τις «ταφές πολεμιστών». Αυτές οι αναφορές προϋπάρχουν στην εικονογραφία, σε σκηνές μονομαχίας, κυνηγιού ή και αθλημάτων⁵³³. Συμπληρωματικά, σε διαφορετικό πλαίσιο οι αναφορές μπορούν να αναγνωριστούν στην τέλεση αιματηρών θυσιών, όπως και στη προσφορά ξιφών (άλλοτε ημιτελών ή μοντέλων αυτών) σε σπήλαια και ιερά⁵³⁴. Η καινοτομία συνεπώς της περιόδου εντοπίζεται στη μεταφορά αυτών των αναφορών από το μη ταφικό, στο ταφικό πεδίο και η έκφρασή τους με νέα μέσα, εν προκειμένω τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένους

⁵³⁰ Driessen και Langohr 2007, 188-189.

⁵³¹ Molloy 2010, 313-314.

⁵³² Driessen και Schoep 1999, 396.

⁵³³ Molloy 2013, 61-63.

⁵³⁴ Driessen και Schoep 1999, 393-394. Molloy 2013, 62.

νεκρούς. Όπως όμως προαναφέρθηκε, μολονότι η πρακτική της ταφής ως πολεμιστής απαντά περισσότερο εδραιωμένη και διαδεδομένη στην ηπειρωτική Ελλάδα, η πρακτική εδώ φαίνεται να έχει αναπροσαρμοστεί, συνδυάζοντας παράδοση και καινοτομία.

Οι νέες δυνατότητες που προσέφερε η απόθεση ξίφους ως στρατηγική μπορούν να διερευνηθούν βάσει δύο χαρακτηριστικών παραδειγμάτων από την Τζαφέρ Παπούρα και το Σελόπουλο αντίστοιχα. Ο τάφος 36 στην Τζαφέρ Παπούρα είχε ονομαστεί από τον Evans και ο «Τάφος του Αρχηγού» λόγω του πλήθους κτερισμάτων και ειδικά οπλισμού που έφερε στο φως⁵³⁵. Ξεχωριστή αναφορά ωστόσο αξίζει για το ξίφος τύπου Di. Το ξίφος αυτό διέθετε επιχρυσωμένη λαβή από αχάτη διακοσμημένη με μορφές λεόντων και αγριμιών που συμπληρώνονταν από σπείρες (Εικ.23). Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με τον Peatfield, η λεπίδα του ξίφους ήταν κάθε άλλο παρά διακοσμητική. Πρότεινε έτσι πως η περίτεχνη λαβή θα είχε προστεθεί εκ των υστέρων, όταν το ξίφος προοριζόταν πια για την ταφή⁵³⁶. Στην περίπτωση αυτή, προκύπτει υβριδισμός ως προς την υλικότητα του ξίφους. Με αυτόν θα επιτυγχανόταν η ενίσχυση της λειτουργίας του ξίφους ως σύμβολο κύρους, συνδυάζοντας τις ιδιότητές του αφενός ως απόλυτα χρηστικό όπλο και αφετέρου ως αντικείμενο επίδειξης.

Στο Σελόπουλο και ειδικότερα στον τάφο 4, στην ταφή 2 εντοπίστηκε το μεγαλύτερο παράδειγμα του τύπου Di με μήκος 70 εκ. που μαζί με την αιχμή ενός δόρατος και ένα εγχειρίδιο πλαισίωναν την ταφή ενός ανήλικου ατόμου κι όχι μια ενήλικη ανδρική ταφή που ίσως ήταν αναμενόμενο (Εικ.24)⁵³⁷. Η πρακτική της ταφής ανήλικων ατόμων με όπλα δεν ήταν άγνωστη στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως στο πρωιμότερο ME III-YE I παράδειγμα του τάφου 5 στον τύμβο Ε στο Άργος⁵³⁸. Όπως έχει υποστηριχθεί⁵³⁹, στις παιδικές «ταφές ως πολεμιστές» θα μπορούσαν να προβάλλονται η καταγωγή από μία τέτοιου τύπου κλειστή ομάδα. Ωστόσο, όπως και στις περιπτώσεις ταφών με όπλα αλλά χωρίς τραύμα, έτσι και εδώ προτείνεται πως θα προβαλλόταν μια περισσότερο δυνητικοποιημένη εκδοχή συγκριτικά με τις ενήλικες ταφές. Υπό το πρίσμα αυτό, η εν λόγω πρακτική θα μπορούσε να συνιστά μια εκδοχή σχεσιακής συνύφανσης.

⁵³⁵ Evans 1905, 447-448.

⁵³⁶ Peatfield 1999, 89.

⁵³⁷ Georganas 2018, 191. Miller 2011, 80. Popham 1974, 202-203.

⁵³⁸ Πρωτονοτάριου-Λεϊλάκη 2009, 163-165.

⁵³⁹ Georganas 2018, 191.

Από τα παραπάνω, επιβεβαιώνεται πως το ξίφος καθαυτό μπορεί να μην αντανακλά την πραγματική ταυτότητα του νεκρού ως πολεμιστή αλλά μια εκδοχή της, όπως θα έπρεπε ή δεν ήταν ποτέ. Ταυτόχρονα όμως διαπιστώνεται ότι χάρη στις επιμέρους ιδιότητές του θα μπορούσε να κατευθύνει τις εντυπώσεις και να αναδεικνύεται όχι μόνο ως σύμβολο ανδρείας και κύρους⁵⁴⁰ αλλά και του ανήκειν, πραγματικό ή μη, σε αυτή την κλειστή ομάδα που μπορούσε να το αποκτήσει, χρησιμοποιήσει και εν τέλει θυσιάσει στην ταφή. Η εντύπωση θα ήταν στιγμιαία, αφού τίποτα στο εξωτερικό αυτών των τάφων δεν τους ξεχωρίζει από εκείνους χωρίς όπλα⁵⁴¹.

Ανακεφαλαιώνοντας, το ταφικό πεδίο της Κνωσού κατά την ΥΜ ΙΙΑ1 εξακολουθεί να λειτουργεί ως πεδίο δράσης ωστόσο με σημαντικές διαφορές συγκριτικά με την ΥΜ ΙΙ περίοδο ως προς την εκτέλεση και κατ' επέκταση τη στόχευση της επένδυσης σε αυτή την περίοδο. Ακολουθώντας, σε αντίθεση με τις ιδιομορφίες και τους εκλεκτικούς πειραματισμούς που χαρακτήριζαν το ταφικό πεδίο στην αμέσως προηγούμενη περίοδο, στην ΥΜ ΙΙΑ1 περιορίζεται η έμφαση σε αρχαιολογικά ορατές πτυχές της ταφικής πρακτικής, ενώ επικρατεί μια τάση τυποποίησης στη μορφή των τάφων, εξωτερικά και εσωτερικά, αλλά και στο περιεχόμενό τους⁵⁴².

Σε κάθε περίπτωση, αξίζει να σημειωθεί πως ανεξάρτητα από τις διαφορές ως προς την επιτέλεση της ταφικής επένδυσης, διαπιστώθηκε ότι διατηρείται η κεντρικότητα που είχε σταδιακά αποκτήσει στην ταφική πρακτική το ίδιο το νεκρό σώμα. Η κεντρικότητα αυτή μπορεί να αναγνωριστεί τόσο στην υιοθέτηση ατομικών αντί για συλλογικών ταφών, όσο και στην υλική επένδυση που δέχεται το νεκρό σώμα είτε άμεσα είτε έμμεσα. Η διατήρηση της ατομικότητας του νεκρού θα επέτρεπε έναν περισσότερο ευθύ συσχετισμό μεταξύ αυτού και των ζωντανών που εξαρτώνταν από την ταυτότητα του νεκρού, πραγματική ή πλασματική, για τον αυτοπροσδιορισμό και ετεροπροσδιορισμό τους. Η νέα πρακτική επομένως της ατομικής ταφής, και ειδικότερα της ταφής ως πολεμιστής θα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες των αναδυόμενων και ανταγωνιστικών ηγεμονικών ομάδων της Κνωσού, έτσι ώστε να διεκδικήσουν τη θέση τους σε μια περισσότερο σφιχτή τάξη πραγμάτων.

Δεδομένου ότι το ταφικό πεδίο της Κνωσού δεν ερημώνει κατά την ΥΜ ΙΙΑ1, οι λόγοι πίσω από την επικράτηση αυτής της τάσης περιορισμού και τυποποίησης στην ταφική

⁵⁴⁰ Driessen και Langohr 2007, 189. Verduci 2020, 199.

⁵⁴¹ Miller 2011, 63. Verduci 2020, 195.

⁵⁴² Driessen και Langohr 2007, 186. Galanakis 2022, 157. Preston 2004β, 327-331.

επένδυση, τουλάχιστον ως προς τους υλικούς πόρους, δεν μπορεί να είναι μόνο οικονομικοί. Είναι άλλωστε πιθανό πως η εικόνα των λιγότερο «πλούσιων» τάφων, κατά αναλογία με εκείνους στην Κεφάλαια και στα Ισόπατα, που φτάνει σε εμάς έχει αλλοιωθεί από επεισόδια διατάραξης, σύλησης ή και ανακύκλωσης⁵⁴³. Εναλλακτικά, θεωρείται πιο πιθανό πως οι λόγοι είναι μάλλον κοινωνικοί και πολιτικοί, που με τη σειρά τους θα καθιστούσαν στρατηγικές εμφατικής ταφικής επένδυσης όπως εκείνες της ΥΜ ΙΙ ακατάλληλες ή και περιττές⁵⁴⁴.

Στο πνεύμα αυτό, σε σχέση με τους ιδεολογικούς πόρους, κομβικής σημασίας θεωρείται ο περιορισμός των αναφορών στην Νεοανακτορική περίοδο κι άρα των αποπειρών επανασύνδεσης με αυτή. Συμπεραίνεται έτσι πως στη νέα τάση της ταφικής επένδυσης θα μπορούσε να υποδηλώνεται ίσως ότι το ιδεολογικό σύστημα της ΥΜ ΙΙΑ1 είχε πλέον αποκρυσταλλωθεί και δεν χρειαζόταν να βασίζεται στο παρελθόν για την νομιμοποίηση και αποδοχή του. Υπό το ίδιο πρίσμα μπορεί να ιδωθεί και η μειωμένη παρουσία εισαγωγών, άμεσων ή έμμεσων κι άρα της ανάγκης άντλησης των πόρων αυτών είτε από τη Νεοανακτορική παράδοση, είτε εκτός Κρήτης. Συνδυάζοντας αυτά τα δεδομένα με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά, διαπιστώνεται πως μολονότι ο υβριδισμός δεν εγκαταλείπεται εντούτοις δεν εφαρμόζεται στην ίδια κλίμακα, ένταση και συχνότητα, δίνοντας την θέση του στην κωδικοποίηση της ταφικής επένδυσης.

6.3.4. Η ΥΜ ΙΙΑ1 ταφική κωδικοποίηση και η αποδυννητικοποίηση της κνωσιακής κοινωνίας

Από την κωδικοποίηση αυτή προκύπτει το εξής παράδοξο. Από τη μία πλευρά, η κωδικοποίηση θα μπορούσε πράγματι να οφείλεται και να αποκαλύπτει την αδυναμία κάποιων να διαθέσουν και να αποχωριστούν αυτούς τους υλικούς και ιδεολογικούς πόρους στα πρότυπα της προηγούμενης περιόδου. Η εικόνα συνεπώς που δίνει, είναι εκείνη της συρρίκνωσης και της εσωστρέφειας. Από την άλλη, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός πως η ίδια κωδικοποίηση συμπίπτει με τη νέα εξάπλωση που γνωρίζει το ταφικό πεδίο στην ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο.

⁵⁴³ Evans 1905, 491 όπου κάνει λόγο για «ιερόσυλη απομάκρυνση» («sacrilegious abstraction»).

⁵⁴⁴ Preston 2004β, 329-331. Whitelaw 2022, 53.

Είναι επομένως εξίσου πιθανό να αποκαλύπτει πως περισσότεροι μπορούσαν τώρα να ακολουθήσουν τη νέα τάση στην ταφική επένδυση και απαλλαγμένη πια από την αμφισημία και εν δυνάμει ασάφεια της προηγούμενης περιόδου, να την εφαρμόσουν. Η εικόνα έτσι αλλάζει, από την εσωστρέφεια σε διεύρυνση και εν τέλει εξωστρέφεια. Παράλληλα όμως, η εικόνα αυτή είναι συμβατή με την προσέγγιση της κοινωνίας ως συναρμογής, εφόσον όπως ήδη προτάθηκε με κάθε νέα επιτέλεσή της η συναρμογή αποδυννητικοποιείται και ακολούθως δυννητικοποιείται.

Παρά τις νέες δυνατότητες για δράση που δεχόταν η κνωσιακή κοινωνία, κατέστη σαφές πως το ταφικό πεδίο της Κνωσού εμφανίζεται κατά την ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο περισσότερο εδαφικοποιημένο συγκριτικά με την ΥΜ ΙΙ. Ως συνέπεια, μπορεί να διεξαχθεί το συμπέρασμα ότι η ιδεολογία που στήριζε και στηριζόταν στην ταφική πρακτική θα είχε ανανοηματοδοτηθεί ως περισσότερο συμπαγής. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να ενισχυθεί και από την αλληλένδετη με την κωδικοποίηση της τελετουργίας, κρίνοντας από την τυποποίηση και ομοιομορφία των υλικών της καταλοίπων. Ως περισσότερο κωδικοποιημένο, το ταφικό λεξιλόγιο της Κνωσού θα γινόταν περισσότερο ελεγχόμενο και συγκεντρωτικό, καθορίζοντας και κατ' επέκταση περιορίζοντας το πώς και το ποιος θα το αξιοποιήσει.

Οι διαφορές συνεπώς μεταξύ της αρχής και του τέλους της Τελικής Ανακτορικής περιόδου θα μπορούσαν να εκφράζουν διαφορές ως προς τις συνθήκες που επέβαλαν την αναζήτηση νέων μέσων και στρατηγικών της ελίτ. Υπό αυτό το πρίσμα, η εικόνα της ΥΜ ΙΙΑ1 θα μπορούσε να αποτυπώνει τη μετάβαση από τη ρευστότητα και αβεβαιότητα που ακολούθησε τις καταστροφές και ταραχές της ΥΜ ΙΒ, προς μία έστω και προσωρινή σταθερότητα απαιτώντας και διαφορετικές στρατηγικές αντίστοιχα. Έτσι, παρόλο που το ταφικό πεδίο λειτούργησε ως πεδίο δράσης και στις δύο περιόδους, οι διαφορετικές συνθήκες θα επέβαλαν την εκ νέου ανακατεύθυνση και προσαρμογή του.

Το γεγονός πως η κωδικοποίηση επικεντρώνεται γύρω από το φαινόμενο των «ταφών πολεμιστών» και άρα αντλεί από τις αναφορές στη βία, την απειλή ή και εφαρμογή της δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει δεδομένης της ρευστότητας και των διαρκών κοινωνικοπολιτικών ανακατατάξεων που χαρακτηρίζουν το ευρύτερο κλίμα της εποχής⁵⁴⁵. Ταυτόχρονα όμως, υπενθυμίζεται πως οι «ταφές ως πολεμιστές» συνιστούν

⁵⁴⁵ Driessen και Langohr 2007, 187-188.

μία από τις μία μόνο από τις πολλαπλές εκφράσεις ενός ηγεμονικού λεξιλογίου που ειδικά στην ΥΕ/-ΥΜ ΙΙΙ λαμβάνει τέτοιες διαστάσεις ώστε η Mac Sweeney να το αναγάγει σε μια παν – αιγαιακή «κοινή», που θα επέτρεπε σε όσους συμμετείχαν σε αυτή να αντλήσουν ιδεολογικούς πόρους και συμφραζόμενα από ένα ήδη εδραιωμένο λεξιλόγιο κύρους που συμβατικά έχει χαρακτηριστεί μυκηναϊκό⁵⁴⁶. Όπως όμως διαπιστώθηκε, η Κνωσός δεν το υιοθετεί απλώς, αλλά και συμμετέχει σε αυτό, αφού παίζει αποφασιστικό ρόλο στη σύνθεση αυτού του λεξιλογίου.

Διαπιστώνεται έτσι πως η διάθεση συμμετοχής σε αυτή την «κοινή» υπάρχει αλλά και συνυπάρχει με τη διάθεση για επιμέρους ανά- προσαρμογές της στις ιστορικά, κοινωνικά και τοπικά συγκεκριμένες ανάγκες. Εν προκειμένω, οι «ταφές ως πολεμιστές» στην Κνωσό, δεν φαίνεται να αποσκοπούσαν στην επίδειξη μιας διαφορετικής εθνοτικής ή και πολιτισμικής καταγωγής, «μινωικής» ή «μυκηναϊκής» ή τίποτα από τα δύο. Άλλωστε, οι τύποι των τάφων όπως και των συμπληρωματικών κτερισμάτων απαντούν αδιάκριτα και σε εκείνους με όπλα και σε εκείνους χωρίς⁵⁴⁷. Σε αυτή την περίπτωση, η εκτέλεση βρίσκεται πιο κοντά στον «οργανικό υβριδισμό» του Maran⁵⁴⁸, αφού σε αντίθεση με εκείνον της προηγούμενης περιόδου στην ΥΜ ΙΙΑ1 δεν αποβλέπει στην αποσταθεροποίηση. Εναλλακτικά επομένως, προτείνεται η αποστασιοποίηση από τον πειραματισμό και τον εντατικό υβριδισμό απέβλεπε στην επίδειξη μιας συμβατότητας με τη μεγάλη εικόνα, από την οποία πλέον δεν θα προέκυπτε η ρήξη ή η αμφισβήτηση της νεοσύστατης ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ τάξης πραγμάτων αλλά η συμπερίληψη σε αυτή. Μπορεί έτσι η έμπνευση να μην είναι αμιγώς κνωσιακή, δεν ισχύει όμως το ίδιο και για την εκτέλεση.

6.4. ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 ταφική τελετουργία, υβριδισμός και κοινωνική οργάνωση

Η στρατηγική της επένδυσης στο ταφικό πεδίο, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που προσέφερε η τελετουργία, μας επιτρέπει να αναθεωρήσουμε τα αίτια και τα κίνητρα της πολιτισμικής αλλαγής που πράγματι συντελείται κατά τη μετάβαση στην τελική ανακτορική περίοδο, αναζητώντας τα όχι έξω αλλά μέσα στην καθαυτή κοινωνία της

⁵⁴⁶ Mac Sweeney 2008, 105, 108-109.

⁵⁴⁷ Galanakis 2022, 166.

⁵⁴⁸ Maran 2012, 62.

Κνωσού. Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν, η ταφική επένδυση μπορεί να αναγνωριστεί ως μία από τις στρατηγικές νομιμοποίησης και τελικά εδραίωσης του νέου καθεστώτος που τέθηκαν σε ισχύ κατά την ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ περίοδο, ανάμεσα δηλαδή σε εκείνες της μεθοδικής χειραγώγησης του παρελθόντος και της μνήμης, της καθιέρωσης ενός νέου και αποδοτικότερου συστήματος επικοινωνίας και διοικητικής οργάνωσης, καθώς και της χρήσης καταναγκαστικής δύναμης⁵⁴⁹.

Στην αρχή της περιόδου, η συναρμογή της κνωσιακής κοινωνίας παρουσιάστηκε περισσότερο ευέλικτη και ανοιχτή όχι μόνο στην διαπολιτισμική επαφή καθαυτή αλλά και στην εργαλειοποίησή της. Από την τάση αυτή, η ΥΜ ΙΙ κοινωνία κρίνεται περισσότερο δυνητικοποιημένη και ως εκ τούτου απεδαφοποιούμενη σε σχέση με την αμέσως επόμενη περίοδο. Στην ΥΜ ΙΙΑ1 ο περιορισμός της ταφικής επένδυσης συνεπάγεται κι από εντονότερη τυποποίηση της έκφρασης και της εκτέλεσης της ταφικής πρακτικής, από την οποία πλέον απουσιάζουν τα υβρίδια. Η διαφορετική τάση αυτής της περιόδου θα πρέπει επομένως να συνδεθεί με μια περισσότερο εδαφοποιημένη κνωσιακή κοινωνία, όπου οι ευκαιρίες και διαφοροποιημένη δράση περιορίζεται ή και αποθαρρύνεται.

Μπορεί να έχουμε πράγματι να κάνουμε με Κρήτες που ενστερνίζονται και χειραγωγούν στοιχεία μυκηναϊκά ή αντίστοιχα με Ελλαδίτες και στοιχεία μινωικά προκειμένου να επανεφεύρουν τη θέση τους στην κοινωνία της τελικής ανακτορικής Κνωσού⁵⁵⁰. Χωρίς να αποκλείει την πιθανότητα πως η κνωσιακή κοινωνία περιλάμβανε εξίσου άτομα ντόπια και ξένα ή και υβριδοποιημένα⁵⁵¹, ίσως ακόμα κι από τη Νεοανακτορική περίοδο, η εναλλακτική που προτείνεται εδώ αποφεύγει να υπερτονίσει το ρόλο που θα διαδραμάτιζε η παρουσία των ατόμων αυτών για τη δημιουργία της εικόνας που παρουσιάστηκε και τις ΥΜ ΙΙ- ΙΙΑ1 αλλαγές του ταφικού πεδίου της Κνωσού.

Ως εκ τούτου, έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον πως είναι ακριβώς τη στιγμή της πτώσης του ανακτόρου που οι στρατηγικές αυτές αρχίζουν να εξαπλώνονται σταδιακά εκτός Κνωσού⁵⁵². Η στιγμή φυσικά δεν είναι τυχαία. Δεν είναι απίθανο πως μέχρι τότε και έχοντας επικρατήσει στην κρητική σκηνή, η Κνωσός θα επεδίωκε τον έλεγχο ή ακόμα

⁵⁴⁹ Driessen και Schoep 1999, 390-392, 393-395. Driessen και Langohr 2007, 178-179.

⁵⁵⁰ Driessen και Langohr 2007, 180.

⁵⁵¹ Tsiropoulou 2005, 303 για τον εύστοχο όρο «Mycenoans».

⁵⁵² Preston 2004α, 323-324. 2004β, 139-140. 2008, 316.

και τη μονοπώληση των στρατηγικών εκείνων που υποστήριζαν πρώτα τη διαμόρφωση και τέλος την εδραίωση ενός νέου status quo⁵⁵³. Ταυτόχρονα όμως, τα περιφερειακά ή δευτερεύοντα κέντρα θα αγωνίζονταν να ανακάμψουν από τις αλλεπάλληλες κρίσεις και καταστροφές. Συνεπώς, είτε δεν διέθεταν είτε δεν μπορούσαν να αφιερώσουν στο ταφικό πεδίο τους ίδιους πόρους με την Κνωσό⁵⁵⁴.

⁵⁵³ Preston 2004α, 334. 2004β, 142. 2008, 314.

⁵⁵⁴ Preston 2004α, 334. 2004β, 142. 2008, 314.

7. Συμπεράσματα: προς ένα νέο αφήγημα για την YM II-IIIΑ1 Κνωσό

Στον απόηχο των καταστροφών και αναταραχών που γνώρισε η YM IB, το πολιτικό σύστημα οργάνωσης της Νεοανακτορικής Κρήτης είχε κλονιστεί, με το ιδεολογικό σύστημα στο οποίο βασιζόταν να έχει αντιστοίχως χάσει τη δυναμική του. Αυτή η ασταθής μετάβαση προς την Τελική Ανακτορική περίοδο, δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη την Κνωσό, ακόμα κι αν ήταν έστω και εν μέρει υπεύθυνη για αυτή. Ως αποτέλεσμα, οι ηγεμονικές ομάδες στο εναπομείναν ανακτορικό κέντρο της Κνωσού θα έπρεπε να αναζητήσουν και να αναπτύξουν άλλα μέσα και στρατηγικές για την (ανά-δια-)πραγμάτευση της θέσης της στη νέα τάξη πραγμάτων της YM II- IIIΑ περιόδου. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η αρένα του κοινωνικού ανταγωνισμού και της επίδειξης μεταφέρεται από τους ζωντανούς στους νεκρούς. Αυτή η μεταφορά χαρακτηρίζεται από μια εντατικοποίηση της επένδυσης στο ταφικό πεδίο της Κνωσού με τη μορφή νέων νεκροταφείων, νέων τύπων τάφων και κτερισμάτων κι άρα νέων ταφικών πρακτικών.

Παραδοσιακά, οι αλλαγές αυτές στο ταφικό πεδίο εξετάζονταν σύμφωνα με το μοντέλο της ιστορικής- πολιτισμικής αρχαιολογίας σύμφωνα με το οποίο η πολιτισμική αλλαγή οφείλονταν σε μια αντίστοιχη αλλαγή στη σύνθεση του πληθυσμού που αντιπροσωπευόταν στον εν λόγω πολιτισμό. Υπό αυτό το πρίσμα, οι πολιτισμικές αλλαγές συνδέθηκαν από νωρίς με ερμηνείες που περιλάμβαναν κατά το μάλλον ή ήττον βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών που έφερναν μαζί τους τις αλλαγές αυτές. Όπως απέδειξε η παρούσα εργασία, η σύγχρονη έρευνα εξακολουθεί να βρίσκεται υπό τη γοητεία αυτού του μοντέλου όσο συνεχίζει να αναζητά και να ταυτίζει τις επιμέρους αλλαγές στα χαρακτηριστικά του διαθέσιμου αρχαιολογικού υλικού είτε σε Μινωίτες είτε σε Μυκηναίους. Το ίδιο άλλωστε το υλικό, αναδύεται ως υπερβολικά σύνθετο για να ικανοποιήσει αυτού του τύπου τους μονοδιάστατους διαχωρισμούς.

Από τα παραπάνω προέκυψε η ανάγκη αναζήτησης ενός νέου μεθοδολογικού και ερμηνευτικού μοντέλου με διττή στόχευση. Πρώτον, το νέο μοντέλο θα έπρεπε να επιτρέψει την αναθεώρηση της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής με όρους που δεν υποβαθμίζουν τη δυνατότητα μιας κοινωνίας να αλλάζει εκ των έσω. Για το σκοπό αυτό, η παρούσα εργασία στράφηκε στα μοντέλα προσέγγισης της κοινωνίας υπό τη

ρευστότητα που προσφέρουν η δομοποίηση και η συναρμογή αντίστοιχα. Η στροφή αυτή, κατέστησε δυνατή την αναθεώρηση της σχέσης που δημιουργείται ανάμεσα στην κοινωνία και τα μέρη που την απαρτίζουν, σχέση που σύμφωνα με τα μοντέλα αυτά βρίσκεται πάντα υπό καθεστώς διαμόρφωσης, κινούμενη ανάμεσα στην αποδόμηση και την εκ νέου αναδόμησή της.

Δεύτερον, η εναλλακτική ερμηνευτική προσέγγιση θα έπρεπε να επιτρέψει την περαιτέρω διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η αλλαγή αυτή κατέστη δυνατή χωρίς να προκαλέσει απαραίτητα τομή με το παρελθόν. Επιπροσθέτως, η αλλαγή έπρεπε να αφομοιωθεί από το ήδη υπάρχον υπόβαθρο, όχι παθητικά ως αποτέλεσμα απλής αντιγραφής ή μίμησης αλλά δυναμικά και δημιουργικά. Ως προς την αναθεώρηση επομένως της πολιτισμικής αλλαγής, προτιμήθηκε το μοντέλο του «πολιτισμικού υβριδισμού» και της «συνύφανσης» καθώς επιτρέπει την προσέγγιση διαπολιτισμικών επαφών, είτε μινωικών είτε μυκηναϊκών ως αμοιβαία επιδραστικών. Έχοντας όμως απορρίψει την εξήγηση της πολιτισμικής αλλαγής για την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΑ1 Κνωσό, η ανάγκη για μια εναλλακτική παρέμενε.

Για το λόγο αυτό, η παρούσα εργασία υιοθέτησε τα πιο πρόσφατα επιχειρήματα γύρω από τον εκμυκηναϊσμό της Κνωσού σύμφωνα με τα οποία τα μυκηναϊκά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να έχουν αφομοιωθεί επιλεκτικά και στρατηγικά από τις αναδύμενες ηγετικές ομάδες της Κνωσού προκειμένου να ισχυροποιήσουν ή να εδραιώσουν τη θέση τους. Ως πιο κατάλληλος μηχανισμός για την επίτευξη αυτής της αφομοίωσης προτάθηκε η ταφική τελετουργία, ωστόσο όπως διαπιστώθηκε τόσο η επιτέλεση όσο και η στόχευσή της τροποποιήθηκαν από την αρχή έως το τέλος της Τελικής Ανακτορικής περιόδου.

Αναλυτικότερα, κατά την ΥΜ ΙΙ η επένδυση στο ταφικό πεδίο φαίνεται πως συμβάδιζε με τη γενικότερη ρευστότητα που χαρακτήριζε την συγκεκριμένη περίοδο. Το τοπίο γύρω από την Κνωσό εμπλουτίστηκε σταδιακά με νέα νεκροταφεία που διακρίνονταν ως προς την ιδιομορφία και την ποικιλομορφία τους. Στο ίδιο τοπίο συνυπήρχαν διαφορετικού τύπου τάφοι που χρησιμοποιούνταν παράλληλα. Οι καθαυτοί τύποι που επιλέγονταν, συνδύαζαν με μοναδικά αποτελέσματα χαρακτηριστικά από την Νεοανακτορική περίοδο, αναμειγνύοντας εξίσου μυκηναϊκά και μινωικά στοιχεία τόσο σε επίπεδο αρχιτεκτονικής όσο και σε επίπεδο κτέρισης. Κοινός παρονομαστής για την ταφική επένδυση κατά την ΥΜ ΙΙ αποδείχθηκε η τάση για πειραματισμό με υλικούς

και συμβολικούς πόρους που αντλούνταν από διαφορετικές πηγές. Συνδυάζοντας καινοτομία και παράδοση, στοιχεία ντόπια και ξένα, οι τάφοι αυτοί αναδείχθηκαν ως διαπολιτισμικά υβρίδια. Στην περίπτωση αυτή, η ταφική τελετουργία θα είχε οδηγήσει στη συνύφανση μινωικών και μυκηναϊκών στοιχείων, επιτρέποντας τους περαιτέρω δημιουργικούς συσχετισμούς με αυτά.

Κατά την ΥΜ ΙΙΑ1 περίοδο, η ταφική επένδυση διακρίνεται από εντονότερη τυποποίηση και λιγότερο πειραματισμό. Νέα νεκροταφεία συνεχίζουν να ιδρύονται γύρω από το ανάκτορο, ωστόσο τώρα οι τύποι που χρησιμοποιούνται για τις ταφές χαρακτηρίζονται από περισσότερη ομοιομορφία και συντηρητισμό. Κάποια από τα κτερίσματα διατηρούνται, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η εικόνα μοιάζει με εκείνη της ΥΜ ΙΙ. Στο εξής περιορίζονται οι αναφορές στην Νεοανακτορική περίοδο, μειώνονται τα εισηγμένα εξωτικά αντικείμενα με την εικόνα πλέον να προσομοιάζει σε «σετ». Χαρακτηριστική αυτή της τυποποίησης είναι η εντατικοποίηση που γνωρίζει το φαινόμενο των ταφών με όπλα, ίσως σε μια απόπειρα μεταφοράς του αγωνιστικού ιδεώδους και της κοινωνικής υπεροχής ή επιβολής από το μη ταφικό πεδίο στο ταφικό. Συμπεραίνεται επομένως ότι η στρατηγική της ταφικής επένδυσης μεταφέρει μια τάση εσωστρέφειας στο τέλος της Τελικής Ανακτορικής αντί για εκείνη της εξωστρέφειας που επισημάνθηκε για την αρχή. Θα μπορούσε επομένως να συσχετισθεί με μια απομάκρυνση από τη ρευστότητα, κατά την οποία η εμφατική υβριδοποιημένη επένδυση της ΥΜ ΙΙ είτε δεν χρειαζόταν είτε δεν επιτρεπόταν στην ΥΜ ΙΙΑ1.

Σχετικά βέβαια με την επιτυχία ή αποτυχία της στρατηγικής αυτής μιλά ο χρόνος. Όπως είδαμε, η ταφική τελετουργία μπορούσε να λειτουργήσει ταυτόχρονα και ως ο «τρίτος χώρος» που επέτρεψε τη διεπαφή των μεν και δε, είτε Μινωιτών είτε Μυκηναίων, την αμοιβαία αποκωδικοποίηση και εκ νέου κωδικοποίηση άρα τελικά και οικειοποίηση των χαρακτηριστικών τους σε μια σύντηξη παλιού και νέου, καινοτομίας και παράδοσης, γνώριμου και άγνωστου, ντόπιου και ξένου. Με τον τρόπο αυτό, μπορούσε να εργαλειοποιήσει τις μεταξύ τους αντιθέσεις και τελικά να καταφέρει έστω και για λίγο να φυσικοποιήσει την αλλαγή που συντελέστηκε μετά το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου. Ταυτόχρονα, ως μετεωρική, η ταφική τελετουργία θα έδινε όχι μόνο την ευκαιρία αλλά και το μηχανισμό ανασύνθεσης και ανασύστασης των σχέσεων και της κοινωνικής συνοχής έχοντας προηγουμένως αφομοιώσει και ενσωματώσει την αλλαγή καθαυτή.

Στον αντίποδα, η υπερεξάρτηση από την ταφική τελετουργία, με τις διαδοχικές αποσταθεροποιήσεις αλλά και εκ νέου σταθεροποιήσεις στην οποία βασιζόταν η κνωσιακή ηγεμονική ομάδα για να διατηρείται ανταγωνιστική, λειτουργική και σε εγρήγορση, ίσως να επέφερε τελικά την υπερέκταση και εξάντλησή της. Κάποια στιγμή προς το τέλος της ΥΜ ΙΙΑ2 ή στις αρχές της ΥΜ ΙΙΒ, δεν ήταν αρκετή. Περνώντας στην Μετανακτορική πλέον περίοδο, η έμφαση και ένταση της ταφικής επένδυσης εξακολουθεί να φθίνει⁵⁵⁵, ενώ οι ταφές με όπλα σχεδόν εξαφανίζονται⁵⁵⁶. Ανεξαρτήτως αυτού, η στρατηγική μπορεί να μην είχε μεγάλη διάρκεια και να μην απέτρεψε την τελική πτώση του ανακτόρου της Κνωσού, το αποτύπωμά της όμως διατηρήθηκε, διαδόθηκε και υιοθετήθηκε πέρα από τα στενά όρια της επικράτειά της.

⁵⁵⁵ Preston 2000, 155-156.

⁵⁵⁶ Preston 2000, 144-145.

Βιβλιογραφία

Alberti, L. 2003. «Η νεκρόπολη στο Μαύρο Σπήλαιο στην Κνωσό ανάμεσα στους Μινωίτες και τους Μυκηναίους». Στο *Η Περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου*: Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, 26 – 30 Σεπτεμβρίου 1999, Λαμία, Κυπαρίσση–Αποστολικά, Ν. Παπακωνσταντίνου, Μ., 543-548. Αθήνα.

Alberti, L. 2004. «The Late Minoan II-III A1 warrior graves at Knossos: the burial assemblages». Στο *Knossos: palace, city, state*: Proceedings of the conference in Herakleion organised by the BSA and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's excavations at Knossos, London, Cadogan, G., Hatzaki, E., Vasilakis, A., 127-136. Αθήνα.

Alberti, L. 2009. «Rethinking the Tomb of the Double Axes at Isopata, Knossos». Στο *Archaeologies of Cult: Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, (Hesperia Suppl. 42), D'Agata A.L., Van de Moortel A., 99-106. Princeton.

Alberti, L. 2013. «Middle Minoan III Burial Customs at Knossos: a pianissimo intermezzo?». Στο *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, Macdonald C.F., Knappett C. BSA 21: 47-55. London.

Alberti, L. 2018. «'Mycenaeans' at Knossos Again: Removing the Skeletons from the Cupboard». Στο *Proceedings of the 11th International Congress of Cretan Studies*, Rethymnon 21-27 October 2011, Vol. A1.2, Rethymnon, Gavrilaki I., 373-387.

Alberti, L. 2020. «Return ticket, 'Minoan' and 'Mycenaean' tholos tombs at Knossos». Στο *Κυδάλιμος, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ*, Τόμος II, AURA 4, 305-319. Αθήνα.

Αλεξίου, Σ. 1967. *Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Barrett, J. C. 1991. «Towards an archaeology of ritual». Στο *Sacred and Profane, Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion*, Garwood P. et al., 1-9. Oxford.

- Barrett, J. C. και Boyd, M. 2019. *From Stonehenge to Mycenae: the challenges of archaeological interpretation*. Debates in archaeology. London; New York: Bloomsbury Academic.
- Beattie, J. 1966. «Ritual and social change». *MAN* 1.1: 60-74.
- Bell, C. M. 1997. *Ritual. Perspectives and dimensions*. Oxford University Press.
- Bell, C. M. 2007. Response: Defining the need for a definition. Στο *The Archaeology of Ritual*. Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA, Kyriakidis E., 277-288.
- Bell, C. M. 2009. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford University Press.
- Betancourt, P. P. 1985. *Η ιστορία της μινωικής κεραμικής*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα.
- Bhabha, H. K. 1994. *The Location of Culture*. New York: Routledge
- Borgna, E. 2004. «Aegean Feasting: A Minoan Perspective». Στο *The Mycenaean Feast* (Hesperia 73.2), Wright J. C., 127-159. Princeton.
- Boyd, M., J. 2014. «The materiality of performance in Mycenaean funerary practices». *World Archaeology*, 46.2: 192-205.
- Boyd, M., J. 2016. «Distributed practice and cultural identities in the ‘Mycenaean’ period». Στο *Of Odysseys and Oddities: Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*, Molloy B., Sheffield Studies in Aegean Archaeology 10, 385-410. Oxford: Oxbow.
- Branigan, K. 1993. *Dancing with death. Life and Death in Southern Crete c. 3000-2000 BC*. Amsterdam.
- Chountasi, M. 2016, “Funerary Ritual-Architectural Events in the Temple Tomb and the Royal Tomb at Knossos”. Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, Dakouri-Hild A. και Boyd M.J., 33-55. Berlin and Boston.
- Coldstream, N. 1963. Five Tombs at Knossos. *BSA* 58, 30-43.
- D’ Agata, A. L. 2005. «Central Southern Crete and its Relations with the Greek Mainland in the Post- Palatial period». Στο *Ariadne’s Threads: Connections between*

Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Tripodes 3, A. L. D'Agata, J. Moody, 109-130. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Dakouri-Hild, A. 2016. «Getting to Funerary Place in a Fairly Short Stretch of Time: Death and Performance in the Prehistoric Aegean». Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, Dakouri-Hild A. και Boyd M.J., 11-32. Berlin and Boston.

DeLanda, E. 2016. *Assemblage Theory*. Edinburgh.

Deleuze, G, και F. Guattari. 1987. *A Thousand Plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Devolder, M. 2010. «Étude des coutumes funéraires en Crète néopalatiale». Στο *BCH* 134, Vol. 1: 31-70.

Driessen, J. 1998-1999. «Kretes and Iawones: Some Observations on the Identity of Late Bronze Age Knossians». Στο *A-na-qo-ta. Studies Presented to J. T. Killen*, Minos 33-34, Bennet, J. και J. Driessen, 83-105.

Driessen, J. και Langohr, C. 2007. «Rallying 'round a 'Minoan' Past: The Legitimation of Power at Knossos during the Late Bronze Age». Στο *Rethinking Mycenaean Palaces II*, Cotsen Institute of Archaeology at UCLA Monograph 60, Galaty, M.,L. και W. A. Parkinson, 178-189. Los Angeles, University of California.

Driessen, J. και Letesson, Q. 2023. «The Gathering: Collectivity and the Development of Bronze Age Cretan Society». *JAR*, Vol. 31.1: 1-60.

Driessen, J. και Macdonald, C. 1997. *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*. Aegaeum 17, Ulg-PASP, Liège.

Driessen, J. και Mouthuy, O. 2022. «The LM II- IIIA2 kingdom of Knossos as reflected by its Linear B archives». Στο *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, SMEA NS Supplemento 2, D'Agata, A.L., Girella, L., Papadopoulou, E. and Aquini, D.G., 71-84. Rome.

Driessen, J. και Schoep, I. 1999. «The Stylus and the Sword: The Roles of Scribes and Warriors». Στο *The Conquest of Crete*. POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 April 1998, Laffineur R., 389-401. Aegaeum 19. Liège.

Evans, A. J. 1896. «'The Eastern Question' in Anthropology». *Report of the Sixty-Sixth Meeting of the British Association for the Advancement of Science, Held at Liverpool in September 1896*, 906–922, London.

Evans, A.J. 1905b, «The Prehistoric Tombs of Knossos». *Archaeologia* 59.2: 391-562.

Evans, A.J. 1912, «The Minoan and Mycenaean Element in Hellenic Life». *JHS* 32: 277-297.

Evans, A.J. 1914, «The 'Tomb of the Double Axes' and Associated Group, and the Pillar Rooms and Ritual Vessels of the 'Little Palace' at Knossos». *Archaeologia* 65: 1-94.

Evans, A.J. 1921, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, Vol. I, London.

Evans, A.J. 1928, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, Vol. II, London.

Evans, A.J. 1935, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, Vol. IV, London.

Feuer, B. 2011. «Being Mycenaean: A View from the Periphery». *AJA* 115. 4:507-536.

Galanakis, Y. 2015, «'Islanders vs. Mainlanders,' 'The Mycenae Wars,' and Other Short Stories: An Archival Visit to an Old Debate». Στο *Carl W. Blegen: Personal and Archaeological Narratives*, Vogeikoff-Brogan N., Davis J.L., Florou V., 99-120. Atlanta.

Galanakis, Y. 2022. «'Neither 'Minoan' nor 'Mycenaean': The burial record of Knossos and the materialisation of a new social order, 1600-1400 BC'». Στο *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, SMEA NS Supplemento 2, D'Agata, A.L., Girella, L., Papadopoulou, E. and Aquini, D.G., 139-178. Rome.

Garwood, P. 2011. «Rites of Passage». Στο *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Insoll, T., 201–24. Oxford: Oxford University Press.

Georganas, I. 2018. «'Warrior Graves' VS Warrior Graves in the Bronze Age Aegean». Στο *Warfare in Bronze Age Society*, Horn, C. and K. Kristiansen, 189-197. Cambridge: Cambridge University Press.

Genep, A. van 1960. *The Rites of Passage*, Chicago: University of Chicago Press.

Giddens, A. 1984. *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Girella, L. και P. Pavuk. 2016. «The Nature of Minoan and Mycenaean involvement in the Northeastern Aegean». Στο *Beyond Thalassocracies. Understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Gorogianni, E., Pavuk, P., Girella, L., 15 – 42. Oxford and Philadelphia.

Giumlia-Mair, A. R. G. και Kanta, A. 2021. «The Kuwano Sword from the Fetish Shrine at Knossos». Στο *Proceedings of the 5th International Conference "Archaeometallurgy in Europe"* 19-21 June 2019, Miskolc, Hungary, B. Torok και B. Toth, 289-300. Monographies Instrumentum 73.

Hamilakis, Y. 2017. «Sensorial Assemblages: Affect, Memory and Temporality in Assemblage Thinking». *CAJ* 27.1: 169–182.

Hamilakis, Y. 2018. «The "emergence of the individual" revisited: memory and transcorporeality in the mortuary landscapes of Bronze Age Crete». Στο *From the Foundations to the Legacy of Minoan Archaeology: Studies in Honour of Professor Keith Branigan*, Relaki, M. και Papadatos, Y, 314-333. Oxford: Oxbow.

Hatzaki, E. 2005. «Postpalatial Knossos: Town and Cemeteries from LM IIIA2 to LM IIIC». Στο *Ariadne's Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC)*. Tripodes 3, A. L. D'Agata, J. Moody, 65-108. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Hatzaki, E. 2007. «Final Palatial (LM II-LM IIIA2) and Postpalatial (LM IIIB-LM IIIC Early): the MUM South Sector, Long Corridor Cists, MUM Pits (8, 10-11), Makritikhos "Kitchen", MUM North Platform Pits and SEX Southern Half Groups». *BSA*, 14: 197–13.

Hatzaki, E. 2012. «Mortuary practices and ideology in Bronze Age-Early Iron Age Crete and Cyprus: comparative perspectives». *Parallel Lives. Ancient Island Societies in Crete and Cyprus*, Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka, J. Whitley. BSA 20: 307-313.

Hatzaki, E. 2016. «Spatial and Temporal Variability in Identity and Representation within the Bronze Age Cemeteries of Knossos, Crete». *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, (Triantaphyllou S., Papadatos Y., 197-203. Oxford and Philadelphia.

Hatzaki, E. 2020. The Turn of the Labyrinth. Cultural Transformations as Social Change in Late Bronze Age Crete. Στο *Oikos. Archaeological Approaches to House Societies in the Bronze Age Aegea*, Relaki M., Driessen J., 225-235. Aegis 19, Louvain-la Neuve.

Hatzaki, E. και Kotsonas, A. 2019, «Knossos and North Central Crete». Στο *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Vol. 2, Lemos I.S., Kotsonas A., 1029-1053. Hoboken.

Hiller, S. 1989. «On the origins of the shaft graves». Στο *Transition. Le monde égéen du Bronze moyen récent*. Actes de la deuxième Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, 18-20 April 1988, Université de Liège, R. Laffineur, 136-144. Aegaeum 3, Liège & Austin.

Hitchcock, L. A., και Maeir, A. M. 2013. «Beyond Creolization and Hybridity: Entangled and Transcultural Identities in Philistia». *ARC* 28.1:51–74.

Hood, M.S.F., de Jong P. 1952. «Late Minoan Warrior-Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos». *BSA* 47: 243-277.

Hood, M.S.F. 1956. «Another Warrior-Grave at Ayios Ioannis near Knossos». *BSA* 51: 81-99.

Hood, M. S. F. 2010, «The Middle Minoan cemetery on Ailias at Knossos». Στο *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren*, O. Krzyszkowska, 161-8. BSA 18, London: British School of Archaeology at Athens.

Hood, M. S. F. και Bendall, M. L. 2020. «*The Masons' Marks of Minoan Knossos*». BSA Supplementary Volume 49, London: British School of Archaeology at Athens.

Hood, M.S.F., Coldstream J.N. 1968. «A Late Minoan Tomb at Ayios Ioannis near Knossos». *BSA* 63, 205-218.

Hooker J.T. 1968. «The Context of the Knossos Tablets». *SMEA* 4, 71-91.

Hutchinson, R.W. 1956. «A Tholos Tomb on the Kephala». *BSA* 51, 74-80.

Iacono, F., Borgna, E., Cattani, M. *et al.* 2021. «Establishing the Middle Sea: The Late Bronze Age of Mediterranean Europe (1700–900 BC) ». *JAR* 30: 371–445.

Johnson, Mat. 2018, *Αρχαιολογική Θεωρία: Μια εισαγωγή*. Μτφ. Θ. Γιαννόπουλος. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Κάντα, Α. 2018. «Το Θρησκευτικό Κέντρο της πόλης της Κνωσού και η διαχρονική του λατρεία». Στο *Κρήτη Αναδυόμενες Πόλεις: Άπτερα, Ελεύθερνα, Κνωσός*, Κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 251-263.

Karadimas, N. 2015. «The Unknown Past of Minoan Archaeology: From the Renaissance until the Arrival of Sir Arthur Evans in Crete». Στο *Minoan Archaeology: Perspectives for the 21st Century*. Proceedings of the International PhD and Post-Doc Conference at Heidelberg, 23-27 March 2011, Cappel S., Güntel-Maschek U., Panagiotopoulos D., 3-15. Aegis 8, Louvain-la-Neuve.

Karadimas, N., και N. Momigliano. 2004. «On the Term ‘Minoan’ before Evans’s Work in Crete (1894)». *SMEA* 46, 243–258.

Knapp, A. B. 2014. «Mediterranean Archaeology and Ethnicity». Στο *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, J. McInerney, 34-49. Oxford: Wiley Blackwell.

Koehl, R. 1990. «A Letter from Evans to Droop on the ‘Problem’ of Wace». *CJ* 86: 45–52.

Kyriakidis, E. 2007α. «In Search of Ritual». Στο *The Archaeology of Ritual* E. Kyriakidis, 1-8. Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA.

Kyriakidis, E. 2007β. «Finding Ritual: Calibrating the Evidence». Στο *The Archaeology of Ritual* E. Kyriakidis, 9-22. Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA.

Lemonnier, P. 1993. «Introduction». Στο *Technological Choices Transformations in Material Cultures since the Neolithic*, P. Lemonnier, 1-35. Λονδίνο: Routledge.

Löwe, W. 1996. *Spätbronzeitliche Bestattungen auf Kreta*. BAR International Series 642. Oxford: Archaeopress.

Mac Sweeney, N. 2008. «The Meaning of ‘Mycenaean’». Στο *SOMA 2005: Proceedings of the IX Symposium on Mediterranean Archaeology*, Chieti (Italy), 24-26 February 2005, Menozzi, O., M.L. di Marzio and D. Fossataro, 105-110. BAR International Series 1739. Oxford: British Archaeological Reports.

Maran, J. 2012. «One World Is Not Enough: The Transformative Potential of Intercultural Exchange in Prehistoric Societies». Στο *Conceptualizing Cultural Hybridization: A Transdisciplinary Approach*, P. W. Stockhammer, 59-66. Berlin: Springer.

Marinatos, N. 1993. *Minoan religion: ritual, image, symbol*. Studies in comparative religion, Frederik Denny, University of South Carolina Press.

Metcalf, P. και R. Huntington 1979. *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.

Miller, M. 2011, *The Funerary Landscape at Knossos: A Diachronic Study of Minoan Burial Customs with Special Reference to the Warrior Graves*. BAR International Series 2201, Oxford.

Molloy, B.P.C. 2010. «Swords and swordsmanship in the Aegean Bronze Age». *AJA* 114.3: 403–428.

Molloy, B.P.C. 2012. «Martial Minoans? War as Social Process, Practice and Event in Bronze Age Crete». *BSA* 107: 87-142.

Molloy B.P.C. 2013, «Malice in Wonderland: The Role of Warfare in ‘Minoan’ Society». Στο *Warfare and Society in the Ancient Eastern Mediterranean*. Papers Arising from a Colloquium Held at the University of Liverpool, 13th June 2008. O’Brien S., Boatright D., 59-70. BAR International Series 2583, Oxford.

Muhly P. 1992, *Μινωικός λαξευτός τάφος στον Πόρο Ηρακλείου* (Ανασκαφής 1967), Αθήνα.

Nafplioti, A. 2008. «‘Mycenaean’ Political Domination of Knossos Following the Late Minoan IB Destructions on Crete: Negative Evidence from Strontium Isotope Ratio Analysis (87Sr/86Sr)». *JAS* 35.8: 2307-2317.

Nafplioti, A. 2012. «Late Minoan IB Destructions and Cultural Upheaval on Crete: A Bioarchaeological Perspective». Στο *Population Dynamics in Prehistory and Early History: New Approaches Using Stable Isotopes and Genetics (Topoi 5)*, Kaiser E., Burger J., Schier W., 241-264. Berlin and Boston.

Niemeier W.-D. 1982, «Mycenaean Knossos and the Age of Linear B». *SMEA* 23: 219-288.

Parker Pearson, M. P. 2000. *The Archaeology of Death and Burial*. Texas: Texas A&M University Press College Station.

Peatfield, A. 1999. «The Paradox of Violence: Weaponry and Martial Art in Minoan Crete». Στο *Polemos: Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze*. Actes de la 7e rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 Avril 1998, Laffineur R., 67-74. Aegaeum 19, Liège and Austin.

Petrakis, V. 2018. «Rulers of the Late Bronze Age II-III B administrations: How 'Minoan' and how 'Mycenaean'?». Στο *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Πέθυμνο 21-27 Οκτωβρίου 2011, Τόμος Α1.3, 373-389.

Popham, M.R., «Late Minoan Pottery, a Summary». *BSA* 62: 337-351.

Popham, M.R. 1970. *The Destruction of the Palace at Knossos. Pottery of the Late Minoan IIIA Period*. Göteborg.

Popham, M, R., Catling, E.A., και Catling H.W., 1975. «Sellopoulo Tomb 3 and 4, two Late Minoan graves near Knossos». *BSA* 69: 195-257.

Preston, L. 1999. «Mortuary Practices and the Negotiation of Social Identities at LM II Knossos». *BSA* 94: 131-143.

Preston, L. 2000. *A Mortuary Approach to Cultural Interaction and Political Dynamics on Late Minoan II-III B Crete*, Ph.D. diss., University College London.

Preston, L. 2004α, «A Mortuary Perspective on Political Changes in Late Minoan II-III B Crete». *AJA* 108.3: 321-348.

Preston, L. 2004β. «Final Palatial Knossos and Postpalatial Crete: A Mortuary Perspective on Political Dynamics». Στο *Knossos: palace, city, state*: Proceedings of the conference in Herakleion organised by the BSA and the 23rd Ephoreia of Prehistoric

and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evan's excavations at Knossos, London, (επίμ.) Cadogan, G., Hatzaki, E., Vasilakis, A., 137-145. Αθήνα.

Preston, L. 2004γ. «Contextualising the Larnax: Tradition, Innovation and Regionalism in Coffin Use on Late Minoan II-III B Crete». *OJA* 23.2: 177-197.

Preston, L. 2007α. «The Isopata Cemetery at Knossos». *BSA* 102: 257-314.

Preston, L. 2007β. «Bringing in the Dead: Burials and the Local Perspective on Kythera in the Second Palace Period». *OJA* 26.3: 239-260.

Preston, L. 2008. «Late Minoan II to III B Crete». Στο *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Shelmerdine, C.W., Bennet, J. and Preston, L., 310–326. Cambridge: Cambridge University Press.

Preston, L. 2013. «The Middle Minoan III Funerary Landscape at Knossos». *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, (επίμ.) Macdonald C.F., Knappett C., *BSA* 21, 57-70. London.

Preston, L. et al. 2013. *Knossos Monastiriako Kephali Tomb and 'Deposit*. *BSA* 22, London.

Preston, L. και R. L. Gowland 2005. «The Kephala Tholos at Knossos: a study in the reuse of the past». *Annual of the British School at Athens*, Volume 100, November 2005, 61-123.

Πρωτονοταρίου-Λειλάκη, Ε. 2009. *Οι Τύμβοι του Άργους*, Άργος Ι. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Relaki, M. 2018. «‘Routes and roots’: Technologies of life, death, community and identity». Στο *From the Foundations to the Legacy of Minoan Archaeology: Studies in Honour of Professor Keith Branigan*, Relaki, M. και Papadatos, Y., 10-35. Oxford: Oxbow.

Renfrew, C. 2007. «The Archaeology of Ritual, of Cult, and of Religion». *The Archaeology of Ritual* E. Kyriakidis, 109-122. Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA.

Renfrew, C. 2016. «‘The Unanswered Question’: Investigating Early Conceptualisations of Death». Στο *Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World “Death Shall Have No Dominion”*, C. Renfrew, M. J. Boyd and I. Morley, 1-15. Cambridge.

Robb, J. 2013. «Creating Death: An Archaeology of Dying». Στο *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, S. Tarlow and L. Nilsson Stutz, 441-458. Oxford: Oxford University Press.

Ruiperez, M. S. και J.L. Melena 1996. *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα.

Schoep, I. 2018. «Building the Labyrinth: Arthur Evans and the Construction of Minoan Civilization». *AJA*, 122.1: 5–32.

Sherratt, S. 2005. «Ethnicities, ethnonyms and archaeological labels. Whose ideologies and whose identities?». Στο *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*, J. Clarke, 25-38. Levant Supplementary Series 2. Oxford: Oxbow.

Stockhammer, P. W. 2012. «Conceptualizing Cultural Hybridization in Archaeology». *Conceptualizing Cultural Hybridization: A Transdisciplinary Approach*, P. W. Stockhammer, 43–58. Berlin: Springer.

Stockhammer, P. W. 2013. «From Hybridity to Entanglement, from Essentialism to Practice». *ARC* 28.1.:11–28.

Tsipopoulou, M. 2005. «‘Mycenoans’ at the Isthmus of Ierapetra: Some (Preliminary) Thoughts on the Foundation of the Eteo-Cretan Cultural Identity’» Στο *Ariadne’s Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC)*. Tripodes 3, (επιμ.) A. L. D’ Agata, J. Moody, 303-334. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Tsountas, C. και Mannat J.I. 1897. *The Mycenaean: A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece*, London.

Turner, V. 1960. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Cornell University Press.

Vavouranakis, G. 2007. *Funerary Landscapes East of Lasithi, Crete, in the Bronze Age*. BAR International Series 1606, Oxford.

Vavouranakis, G. 2020. «The mechanics of cultural hybridization in the southern Aegean during the third millennium BC». *JEMAHs* 8.3-4: 298-312.

Verduci, J. 2020. «Minoan “Warrior Graves”: Military Identity, Cultural Interactions, and the Art of Personal Adornment». Στο *ΝΕΩΤΕΡΟΣ. Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger*, B. Davis και R. Laffineur, 193-213. *Aegaeum* 44. Leuven and Liège.

Vermeule, E. 1983. *Ελλάς. Εποχή του Χαλκού*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα.

Vlazaki, M. 2022. «The Arrival of the Mycenaeans at Kydonia: Ancient Tradition and Archaeological Evidence». Στο *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, D’Agata, A.L., Girella, L., Papadopoulou, E. and Aquini, D.G., 193-212. *SMEA NS Supplemento* 2, Rome.

Voutsaki, S. 2017. «The Hellenization of the prehistoric past: the search for Greek identity in the work of Christos Tsountas». Στο *Ancient Monuments and Modern Identities: A critical history of archaeology in 19th and 20th century Greece*, S. Voutsaki, P. Cartledge, 130-137. London: Routledge.

Wace, A.J.B. 1924. «Greece and Mycenae». Στο *Cambridge Ancient History* (1st edition), Vol. II, Bury J.B., Cook S.A., Adcock F.E., 431-472. Cambridge.

Wace, A.J.B. και Blegen C.W. 1916-1918. «The Pre-Mycenaean Pottery of the Mainland». *BSA* 22:175-189.

Wace, A.J.B. και Blegen C.W. 1939. «Pottery as Evidence for Trade and Colonization in the Aegean Bronze Age», *Klio* 32: 131-147.

Wace, A.J.B. 1949. *Mycenae. An Archaeological History*, Princeton.

Wace, A.J.B. 1956. «Foreword» in Ventris M., Chadwick J., *Documents in Mycenaean Greek. Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary*, Cambridge, xiii–xxxī.

Whitelaw, T. 2019. «Feeding Knossos: Exploring Economic and Logistical Implications of Urbanism on Prehistoric Crete». Στο *Country in the City: Agricultural Functions of Protohistoric Urban Settlements (Aegean and Western Mediterranean)*, D. Garcia et al., 88-121. Archaeopress.

Whitelaw, T. 2022. «Knossos during LM II-III B: Dynamism and Development». Στο *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, D'Agata, A.L., Girella, L., Papadopoulou, E. and Aquini, D.G., 35-70. SMEA NS Supplemento 2, Rome.

Whitley, J. 2002. «Objects with attitude. Biographical facts and fallacies in the study of Late Bronze and Early Iron Age warrior graves». *CAJ* 12.2: 217–232.

Wiener, M.H. 2015. «The Mycenaean Conquest of Minoan Crete». Στο *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus Presented to Gerald Cadogan*, Macdonald C.F., Hatzaki E., Andreou S., 131-142. Athens.

Wiener, M. H. 2022. «The fateful century: From the destruction of Crete ca. 1450-1440 to the destruction of Knossos ca. 1350-1340». Στο *One State, Many Worlds: Crete in the LM II-III A2 early period*, D'Agata, A.L., Girella, L., Papadopoulou, E. and Aquini, D.G., 97-115. SMEA NS Supplemento 2, Rome.

Τσουντας, Χ. 1928. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης*, Αθήνα.

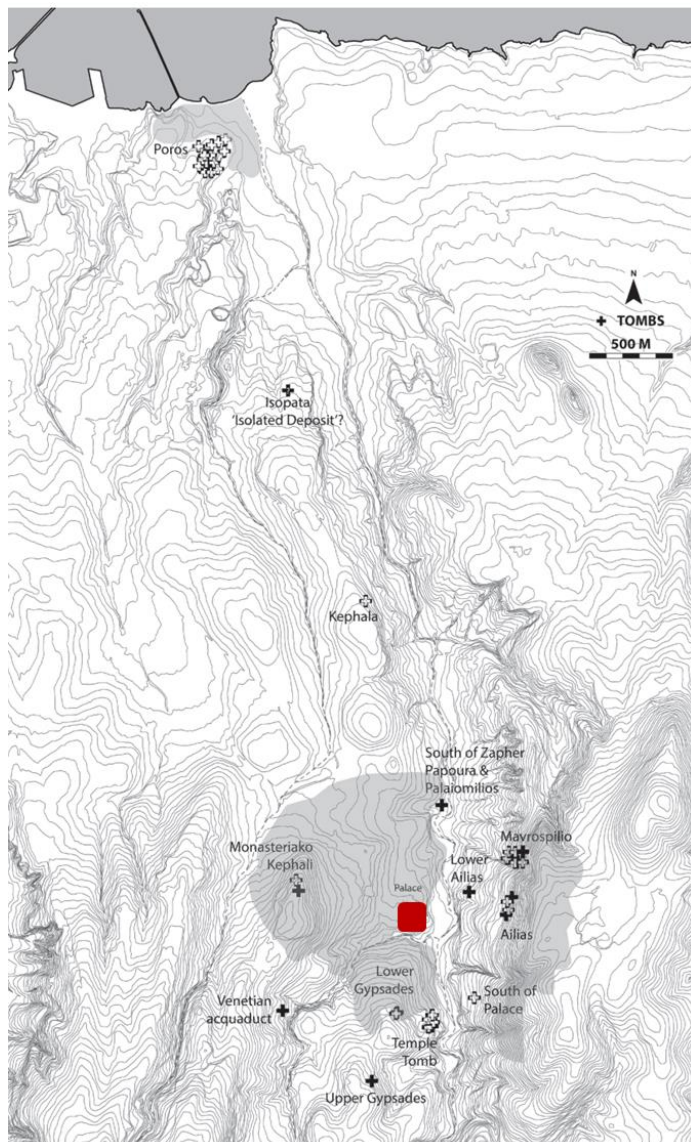
Χαμηλάκης, Γ. 2015. *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις: βίωμα, μνήμα και συν-κίνηση*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Εικόνες

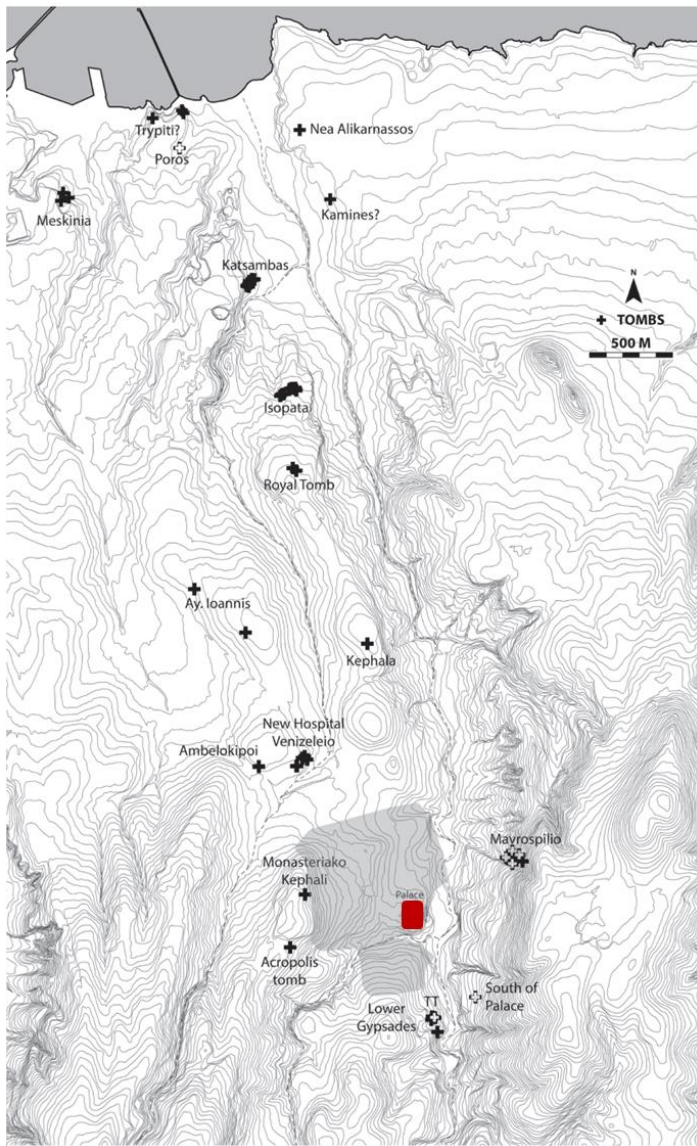
Εικόνα Εξωφύλλου: Παράσταση γυναικείας μορφής με ξίφος σε σφραγιδόλιθο από κορνεόλη λίθο, ΥΜ Ι, Κνωσός (Evans 1935, 937, fig. 907. CMS II,3 016).

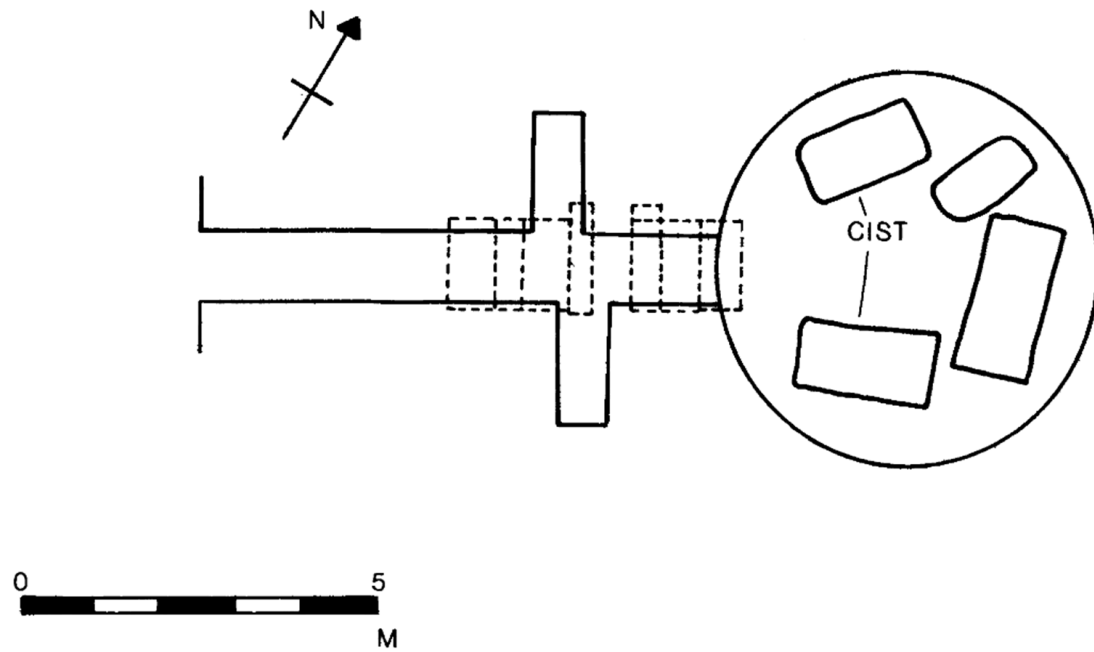
Εικόνα 1: Η Κρήτη στον αιγαϊακό χώρο. Επισημαίνεται η θέση της Κνωσού και των Μυκηνών. Από τη συγγραφέα.

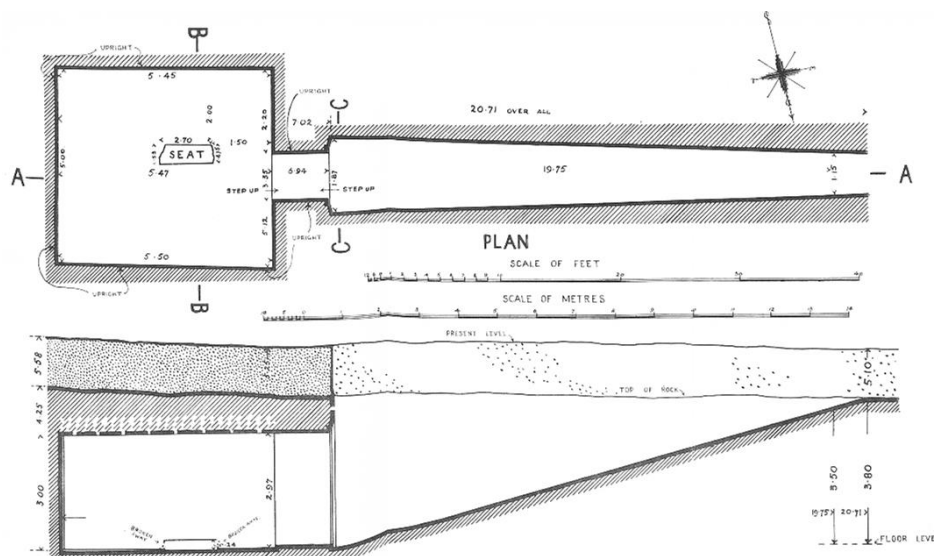
Εικόνα 2: Το Νεοανακτορικό ταφικό πεδίο στην Κνωσό. Επισημαίνεται η θέση του ανακτόρου (Galanakis 2022, 150, fig. 3).

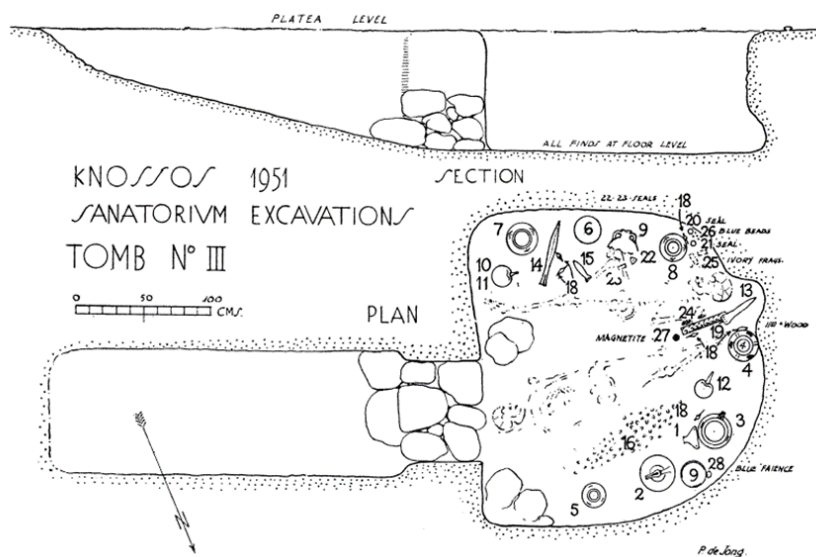
Εικόνα 3: Το YM II ταφικό πεδίο στην Κνωσό. Επισημαίνεται η θέση του ανακτόρου (Galanakis 2022, 151, fig. 4).

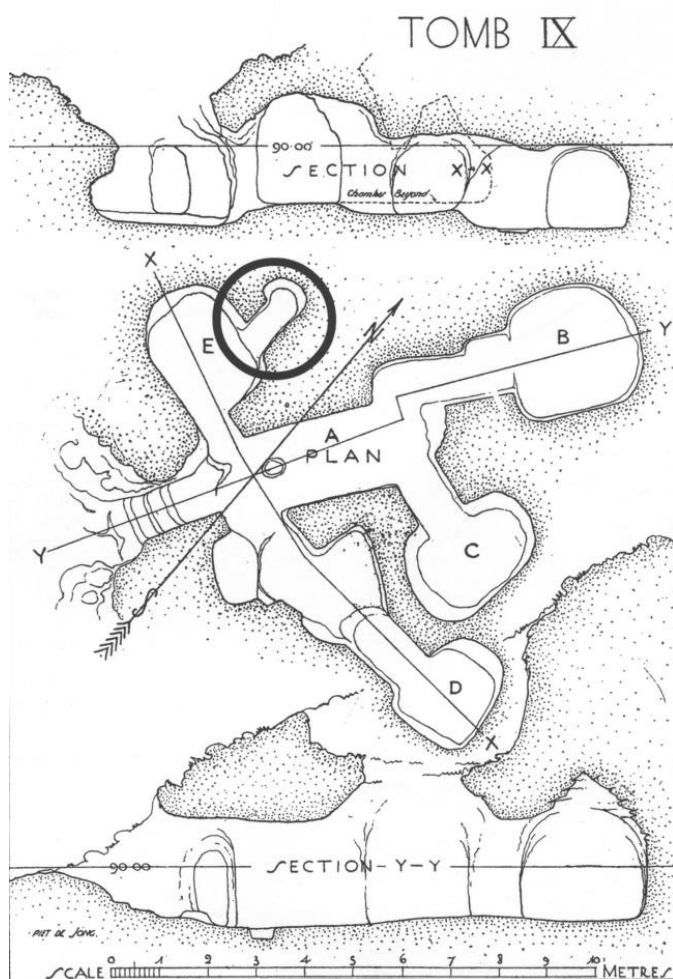
Εικόνα 4: YM II θολωτός, Κεφάλαι. Κάτοψη (Preston 1999, 139 fig. 4).

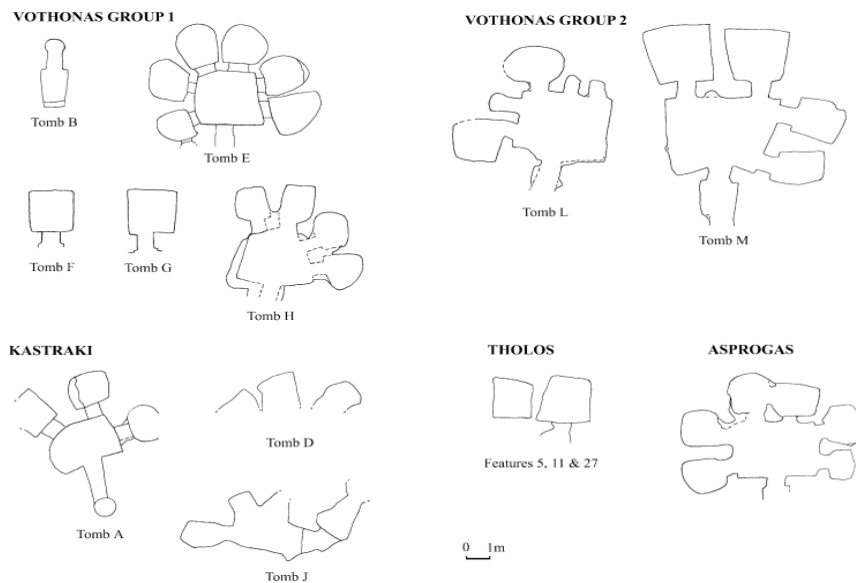
Εικόνα 5: Ο θαλαμοειδής Τάφος 5 («Τάφος του Πολύχρωμου Ρυθμού»), Ισόπατα. Κάτοψη (πάνω) και τομή (κάτω) (Evans 1914, 23).

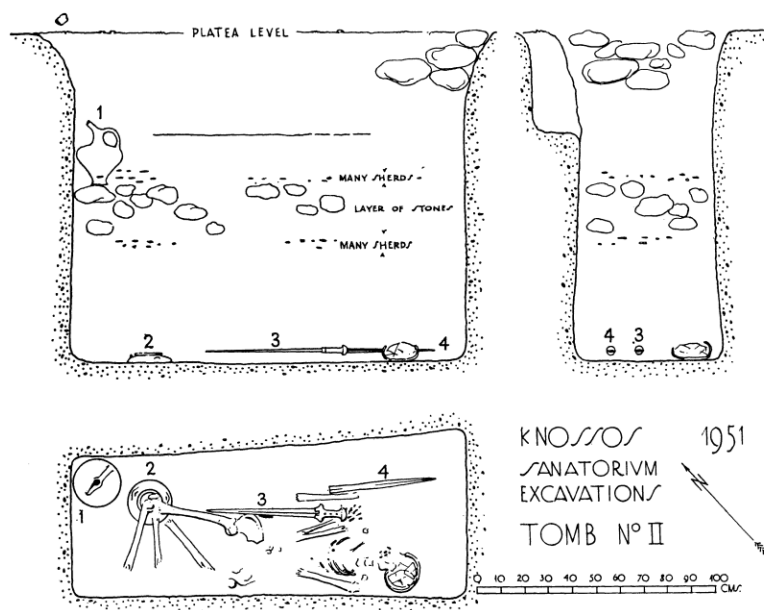
Εικόνα 6: ΥΜ ΙΙ θαλαμοειδής με μονό θάλαμο, Τάφος ΙΙΙ, Βενιζέλειο. Τομή (πάνω) και κάτοψη (κάτω) (Hood και de Jong 1952, 251, fig.6.).

Εικόνα 7: Νεοανακτορικός θαλαμοειδής με πολλαπλούς θαλάμους, Τάφος ΙΧ, Μαύρο Σπήλαιο. Τομή (πάνω, κάτω) και κάτοψη (μέσο) (Alberti 2013, 50. fig.5.3).

Εικόνα 8: MM III-YM II τύποι θαλαμοειδών τάφων, Κύθηρα. Κατόψεις (Preston 2007β, 248, fig. 6).

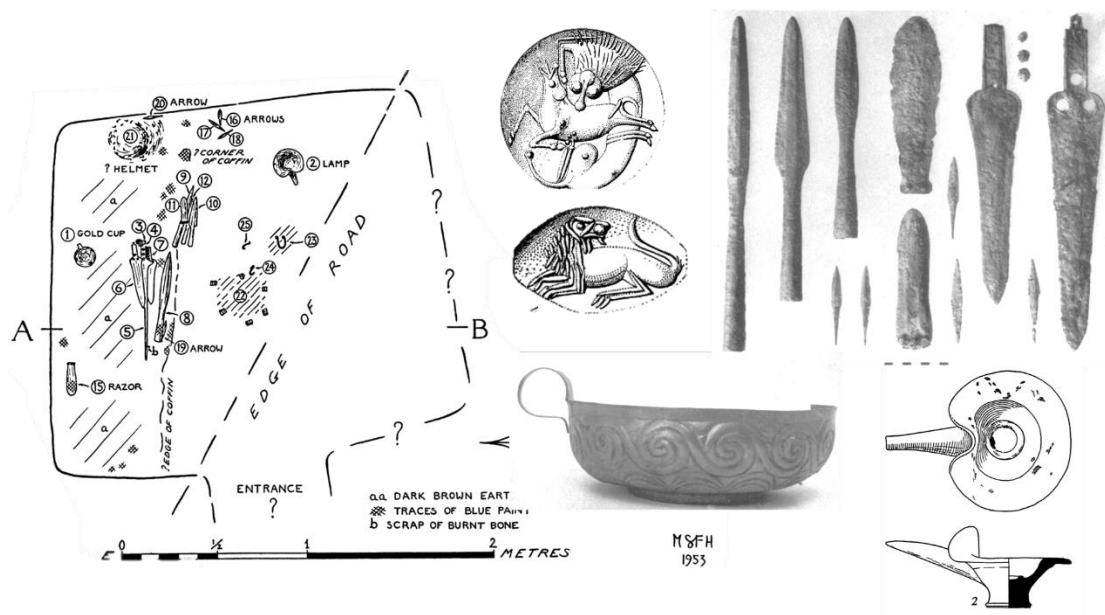
Εικόνα 9: YM II λακκοειδής «τάφος πολεμιστή», Τάφος II, Βενιζέλειο. Τομή (πάνω) και κάτοψη (κάτω) (Hood και de Jong 1952, 250, fig.5).

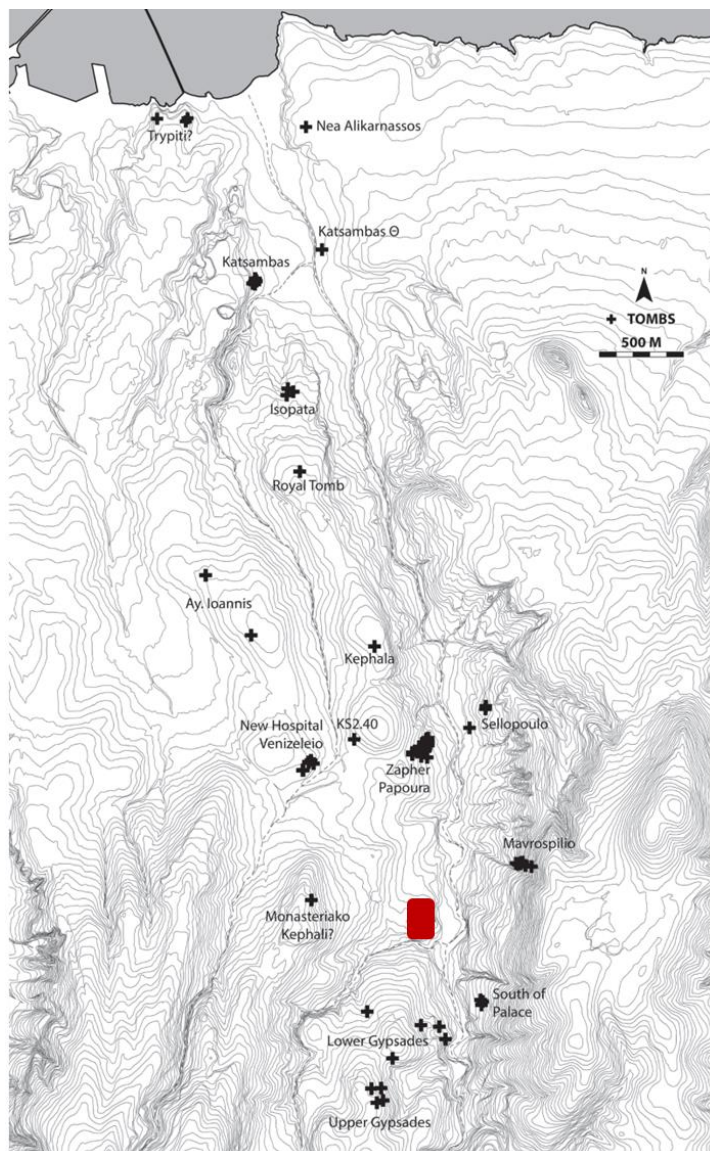
Εικόνα 10: ΥΜ ΙΙ ενδεικτική κεραμική, Τάφος Ι, Βενιζέλειο. Διακρίνονται κύλικες (πάνω), πρόχους, ψευδόστομος πιθαμοφόρας, προχοΐσκη (κάτω) (Hood και de Jong 1952, 263, fig. 9).

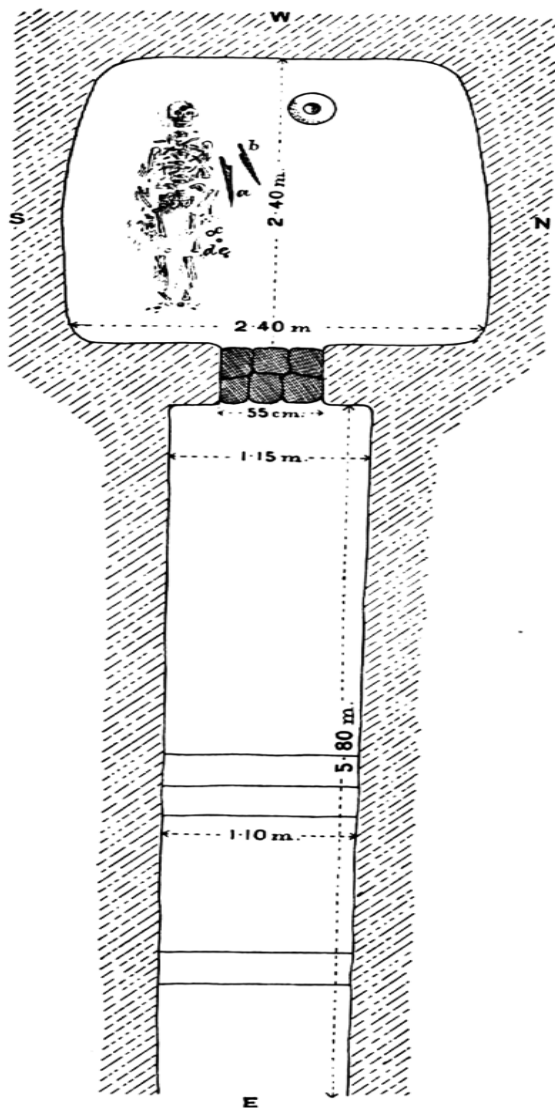
Εικόνα 11: ΥΜ ΙΙ ενδεικτική κεραμική, Τάφος ΙΙΙ, Βενιζέλειο. Διακρίνονται πιθαμοφόρες «Ανακτορικού Ρυθμού» (πάνω), πεπιεσμένο αλάβαστρο (κάτω) (Hood και de Jong 1952, 268, fig. 11).

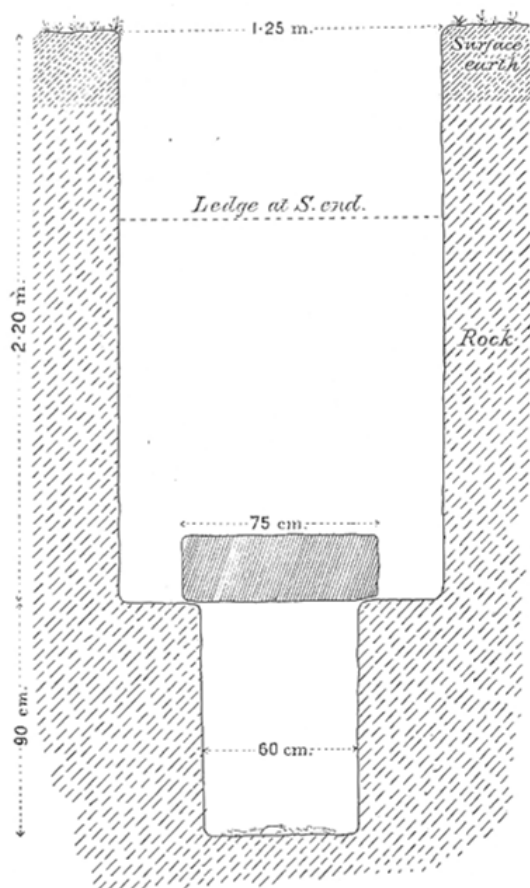
Εικόνα 12: ΥΜ ΙΙ «τάφος πολεμιστή» με ενδεικτικά κτερίσματα, «Τάφος του Χρυσού Κυπέλλου», Αγ. Ιωάννης. Κάτοψη (Hood 1956).

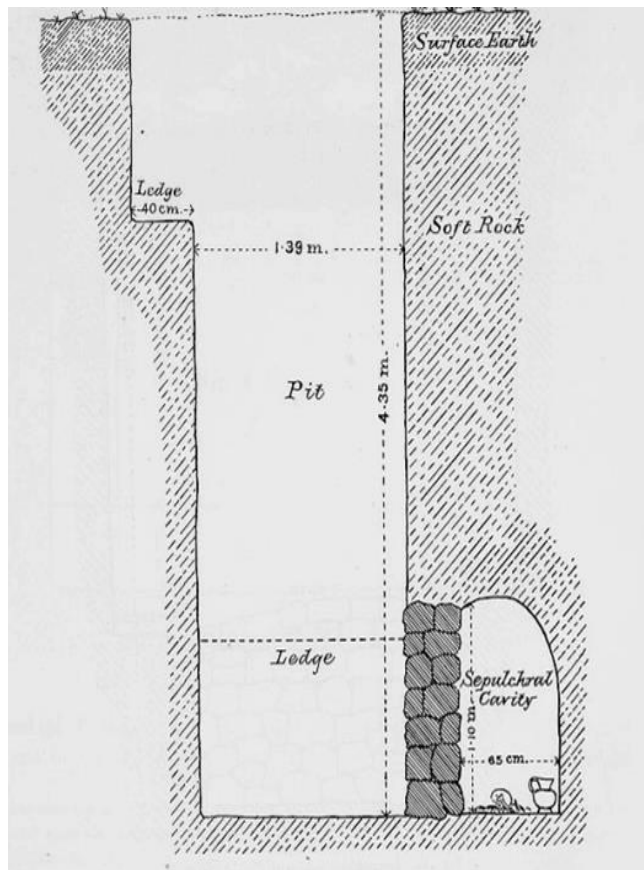
Εικόνα 13: Το ΥΜ ΙΙΑ1 ταφικό πεδίο στην Κνωσό. Επισημαίνεται η θέση του ανακτόρου (Galanakis 2022, 158. fig.8).

Εικόνα 14: ΥΜ ΙΙΑ1 θαλαμοειδής με μονό θάλαμο, Τάφος 92, Τζαφέρ Παπούρα.
Κάτοψη (Evans 1905, 395, fig.1).

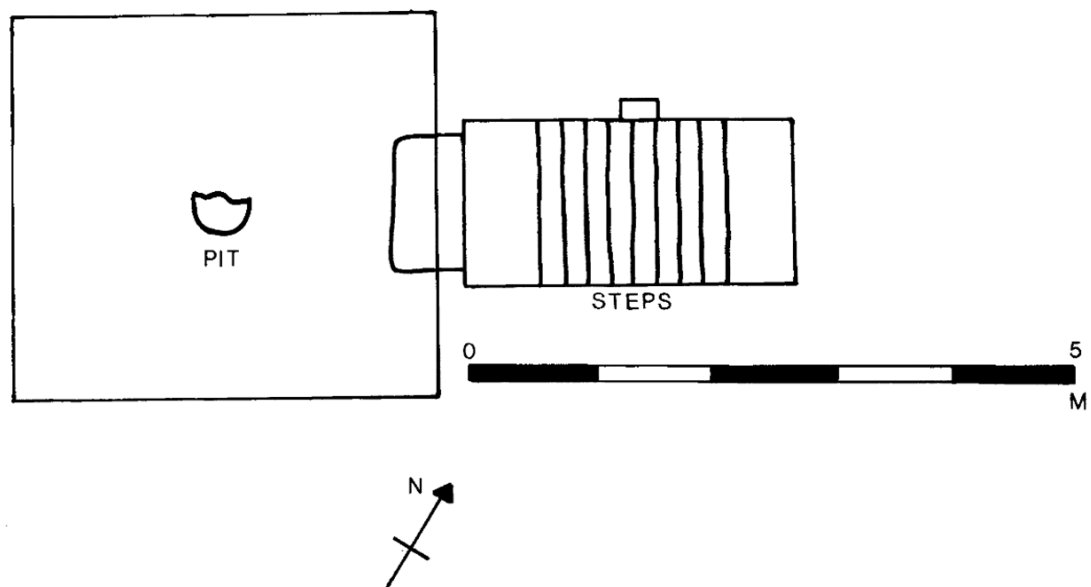
Εικόνα 15: ΥΜ ΙΙΑ1 λακκοειδής, Τάφος 38, Τζαφέρ Παπούρα. Τομή (Evans 1905, 402, fig. 8a).

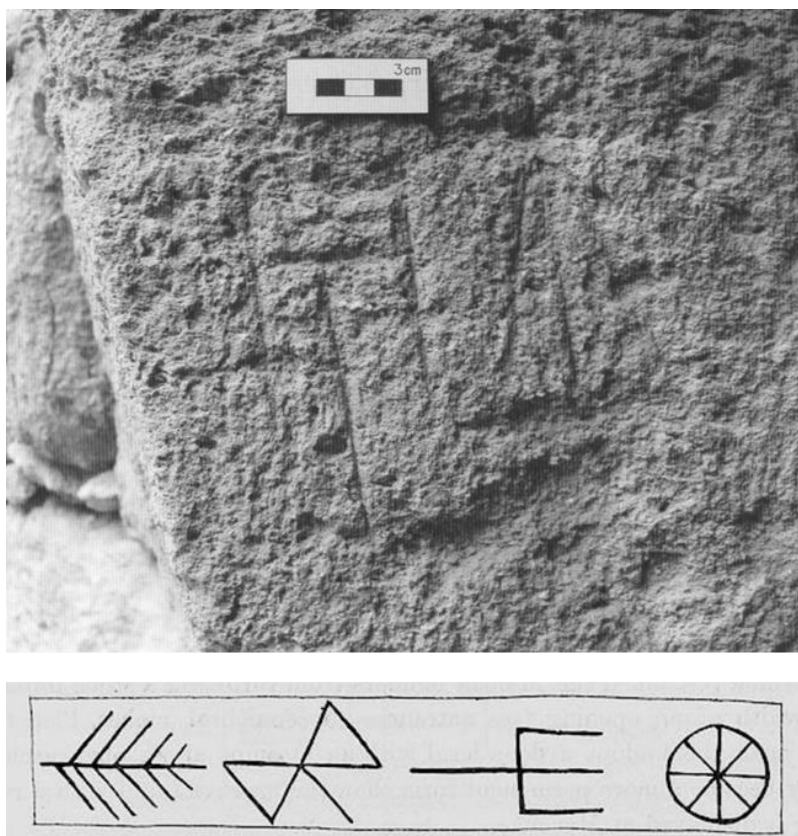
Εικόνα 16: ΥΜ ΙΙΑ1 φρεατιοειδής, Τάφος 66, Τζαφέρ Παπούρα. Τομή (Evans 1905, 407, fig. 11b).

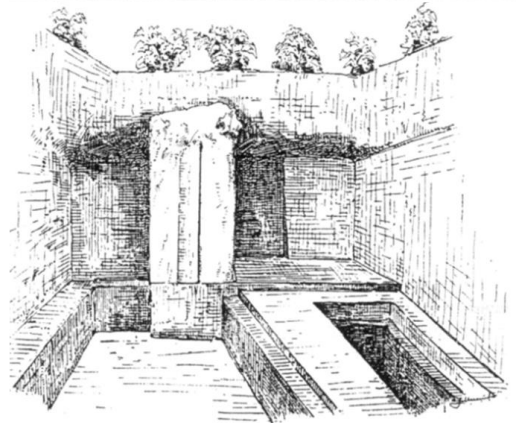
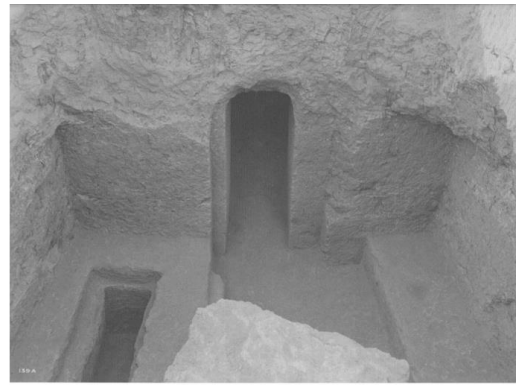
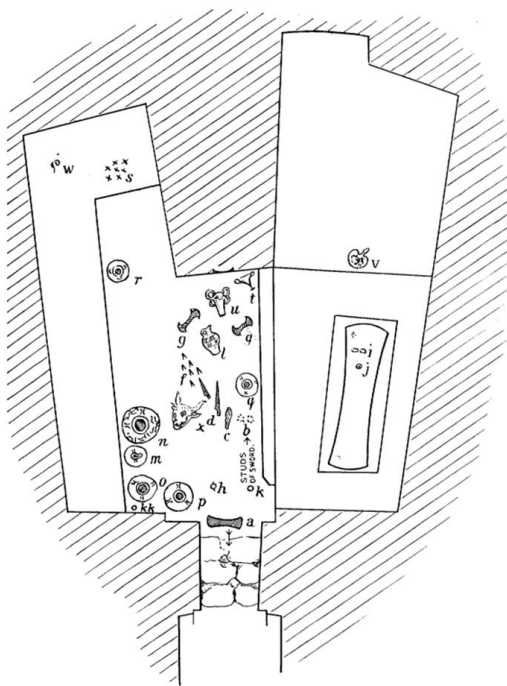
Εικόνα 17: ΥΜ ΙΙΑ1 ενδεικτικά χάλκινα σκεύη, Τάφος 14 («Τάφος της Τριποδικής Εστίας»), Τζαφέρ Παπούρα. Διακρίνονται δίσκοι, οινόχοες και λέβητες (πάνω), κύλικες και κύπελλα (κάτω) (Evans 1905, 427, fig. 33).

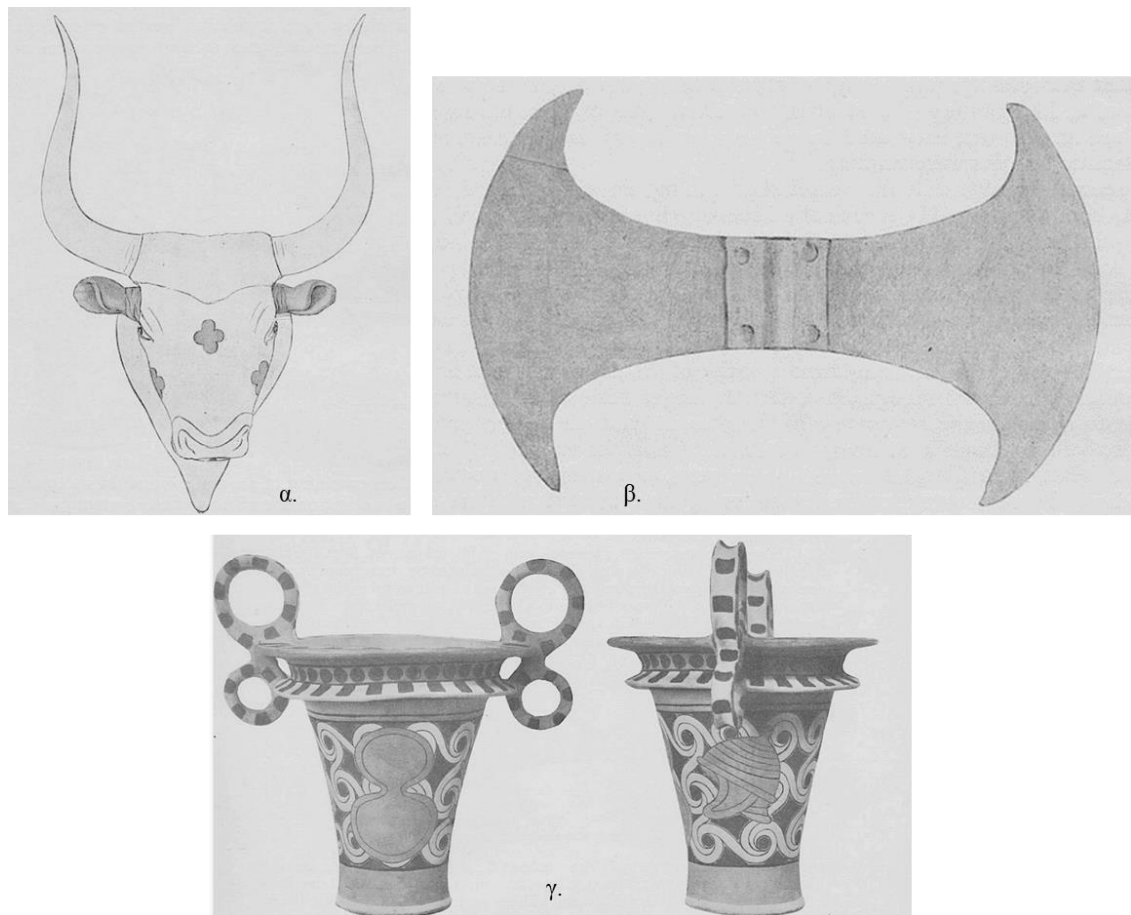
Εικόνα 18: Τάφος I, Ugarit. Κάτοψη (Preston 1999, 139, fig. 3).

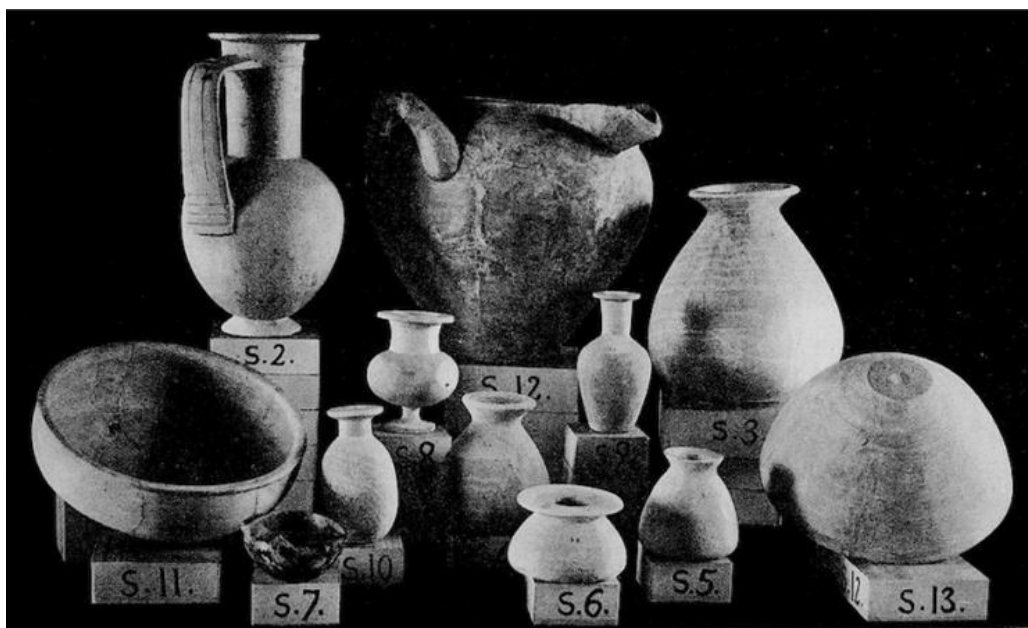
Εικόνα 19: Εγγράρακτα σημεία στο θολωτό της Κεφάλας (πάνω) και στον «Βασιλικό Τάφο» των Ισοπάτων (κάτω) (Preston και Gowland 2005, 63, fig. 2. Evans 1905, 557, fig.146).

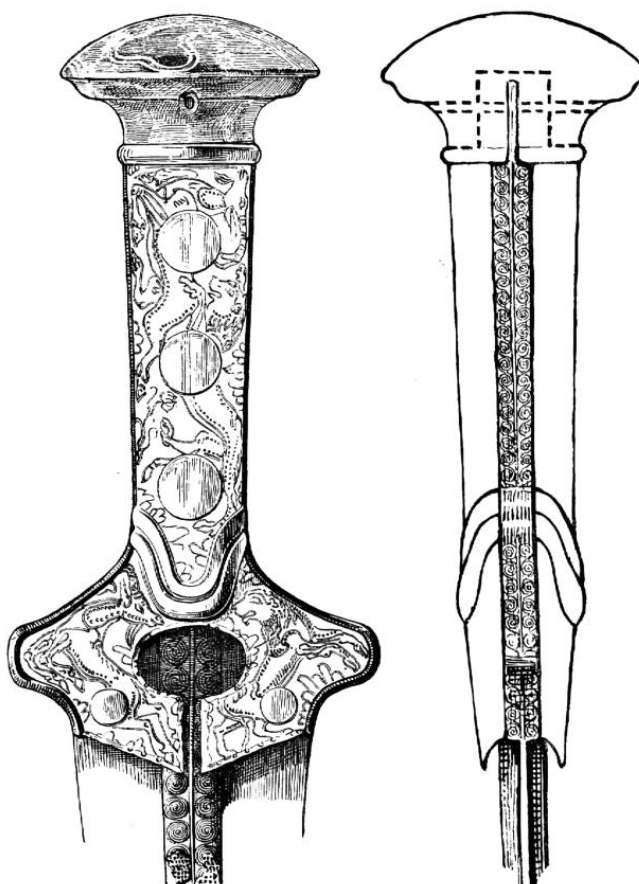
Εικόνα 20: Τάφος 2 («Τάφος των Διπλών Πελέκεων»), Ισόπατα. Κάτοψη ταφικού θαλάμου (αριστερά), άποψη του εσωτερικού (πάνω), σχεδιαστική αναπαράσταση του πεσσοῦ (κάτω) (Evans 1914, 41, fig.52).

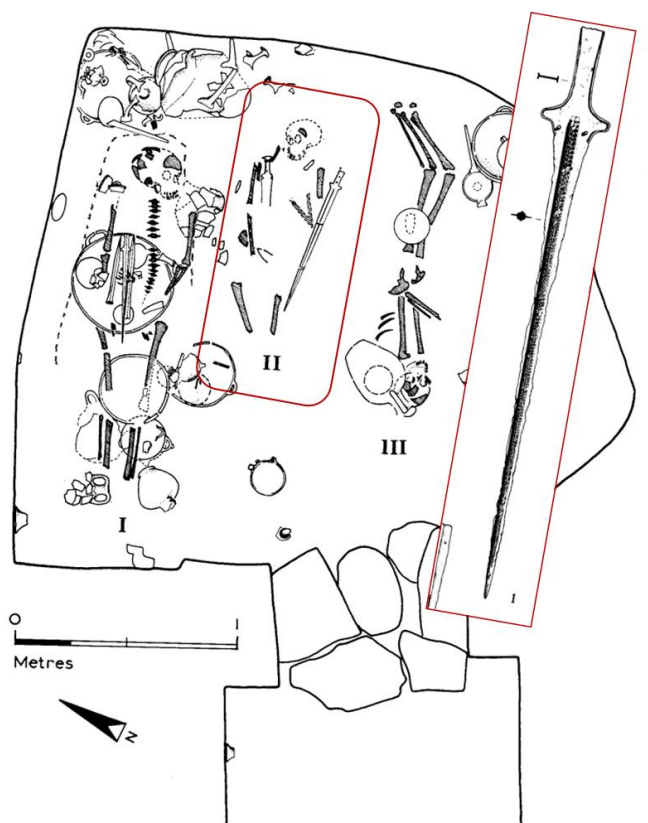
Εικόνα 21: Νεοανακτορικού τύπου αντικείμενα τελετουργικού/ λατρευτικού χαρακτήρα. Διακρίνονται (α) ρυτό σε σχήμα κεφαλής ταύρου από στεατίτη, Τάφος 2 («Τάφος των Διπλών Πελέκεων»), Ισόπατα (Evans 1914, 52, fig. 70), (β) χάλκινος αναθηματικός διπλός πέλεκυς, Τάφος 2 («Τάφος των Διπλών Πελέκεων»), Ισόπατα (Evans 1914, 54, fig. 71), (γ) κύπελλα με δαχτυλιόσχημες λαβές και διακόσμηση με τα θέματα της οκτώσχημης ασπίδας (δεξιά) και του κράνους (αριστερά), Τάφος 5 («Πολύχρωμου Ρυθμού»), Ισόπατα (Evans 1914, 27, fig. 37α-β).

Εικόνα 22: Εισηγμένα (;) λίθινα αγγεία, «Βασιλικός Τάφος», Ισόπατα (Evans 1905, 538, fig. 125).

Εικόνα 23: Σχεδιαστική αποτύπωση λαβής ξίφους τύπου Di, Τάφος 36 («Τάφος του αρχηγού»), Τζαφέρ Παπούρα. Λεπτομέρεια (Miller 2011, 73, fig.19).

Εικόνα 24: Τάφος 4, ταφή 2, Σελόπουλο. Επισημαίνεται η ανήλικη ταφή με ξίφος (Porpham 1974, 200, fig.3).